

sociologický časopis

2

ROČNÍK 21

1985

ČSSN 0038-0288

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD



Obsah

Vznik a vývoj plánování společenských procesů v ČSSR ● Znárodnění československého průmyslu jako etapa vývoje sociologie podniku ● Právo na práci v socialistické společnosti ● Potřeby společnosti, systém

vzdělání, mládež ● Sociologie ve výzkumu mezinárodních vztahů ● Komparační faktorová analýza profilů (Model a metoda LINDA-K) ● Recenze ● Zprávy a informace

**Sociologický
časopis
Социологический
журнал
Sociological
Review
Sociologische
Zeitschrift
Revue
de Sociologie
2**

Vedoucí redaktor:
prof. dr. Karel Rychtařík, DrSc.
Výkonná redaktorka:
dr. Eva Bártová, CSc.

Redakční rada:

doc. ing. Jaroslava Bauerová, CSc.
doc. dr. Vlastislav Bauch, CSc.
dr. Vladimír Dubský, CSc.
dr. Jiří Dvořák, CSc.
dr. Pavel Dvořák
doc. dr. Blanka Filipcová, DrSc.
prof. dr. Rudolf Franěk, CSc.
ing. Ivan Hálek, CSc.
doc. dr. Marie Huláková, DrSc.
doc. dr. František Charvát, DrSc.
doc. dr. Karel Kára, CSc.
člen korespondent Jaroslav Kohout
dr. ing. František Kutta, DrSc.
dr. Jiří Linhart
dr. Antonín Matějovský, CSc.
dr. Přemysl Maydl, CSc.
doc. dr. Jan Sedláček, CSc.
doc. ing. Miroslav Stráchal, CSc.
Věra Urbanová, CSc.
prof. dr. Antonín Vaněk, DrSc.
prof. ing. František Zich, CSc.

Adresa: Praha 1, Jilská 1;
tel.: 24 93 91—5; 1. 331, 333

Obsah č. 2/1985

STATI

2. Horáčková J. — Kutta F.: Vznik a vývoj pláno-
vání společenských procesů v ČSSR 113
3. Cech V.: Znázorňování československého průmyslu
jako etapy vývoje sociologie podniku 130
4. Slámová M.: Právo na práci v socialistické spo-
lečnosti
Rutkevič M. N.: Potřeby společnosti, systém
vzdělání, mládež 143
Soják V.: Sociologie ve výzkumu mezinárodních
vztahů 150

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

- Řehák J. — Loučková I.: Komparační faktorová
analýza profilů (Model a metoda LINDA-K) 176

RECENZE

- Pernica V.: J. Kohout a kol., Sociální analýza
a prognóza rozvoje pracovních kolektivů 205
Berka K.: J. Puršová, Vývoj systémových teorií
společnosti. Ke kritice buržoazní filozofie a so-
ciologie 206
Slepička A.: L. V. Korel, Peremeščenija nasele-
nija meždu gorodom i selom v uslovijach ur-
banizacii 210
Řeháková B.: S. Nishisato, Analysis of Catego-
rial Data: Dual Scaling and Its Applications 212

ZPRÁVY A INFORMACE

- Pavlu D.: Sociální komunikace a globální pro-
blémy lidstva 215
Vítek M.: Řízení sociálních procesů ve VHJ 217
Hajná Z.: Výchova k manželství a k odpovědné-
mu rodičovství 220
Jirásek J.: Západoberlínská marxistická studia
práce 222

Vznik a vývoj plánování společenských procesů v ČSSR

(K 40. výročí osvobození)

**JANA HORÁČKOVÁ
FRANTIŠEK KUTTA**

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

Budování socialismu je závislé na rychlém rozvoji a komplexní přeměně všech stránek společenské existence — materiálně technické, ekonomické, kulturně politické a sociální. Proto i socialistické řízení, jehož základním prvkem je plánování, má výrazně třídně politický, ideologický, sociální charakter. Jedině na základě plánovitého řízení společenských procesů je možno uskutečnit takové rozsáhlé společenské změny, jako je likvidace kapitalistického soukromého vlastnictví výrobních prostředků, přechod od roztržité malovýroby ke koncentrované socialistické velkovýrobě, odstranění podstatných sociálně ekonomických rozdílů mezi městem a vesnicí, odstranění rozporu mezi prací duševní a fyzickou, bezprostředně výkonnou a řídicí, uskutečnění kulturní revoluce a všestranný rozvoj člověka, který je všeobecnou cílovou funkcí socialismu.

Komplexní přeměna všech stránek společenské existence v socialismu nezbytně vyžaduje dlouhodobě cílevědomý, uvědoměle řízený celospolečenský postup, založený na vědeckém předvídání a usměrňování budoucího vývoje — národohospodářském plánování, které je nedílným atributem socialismu. (1)

Tak také budování socialismu v ČSSR je od samého počátku založeno na plánování společenských procesů, které se rozvíjí na základě hospodářské a sociální politiky KSČ. Hospodářský a sociální rozvoj Československa prošel několika etapami. Při posouzení jejich základních charakteristik lze konstatovat, že v počátečním období byly současně s rozvojem materiálně technické základny socialismu řešeny především změny sociální struktury společnosti a základní strukturální přeměny československé ekonomiky, zatímco v dalším období vystupovalo do popředí zejména upevňování a prohlubování socialistického způsobu života a vytváření podmínek pro sociálně ekonomický rozvoj v době nastupující vědeckotechnické revoluce a budování rozvinuté socialistické společnosti, spjaté s velkým rozvojem mezinárodní socialistické dělní práce a integrace.

Prvým dokumentem, který vyjadřoval hlavní politické zásady a hospodářsko-sociální cíle v poválečném vývoji Československa, se stal program první domácí vlády Národní fronty z dubna 1945, známý pod názvem *Košický vládní program*, který stanovil urychlenou obnovu národního hospodářství a podstatné zlepšení sociálních podmínek pracujících.

Postupující konsolidace ekonomiky a vznik silného znárodněného sektoru zahrnujícího klíčový a velký průmysl, těžbu základních surovin, všechny obchodní banky a pojišťovnictví, část lesních komplexů a zemědělské půdy vytvořily předpoklad pro vznik a rozvoj plánování společenských procesů.

(1) „...jen takové budování si může zasloužit názvu socialistické, které se bude provádět podle velkého všeobecného plánu...“ (V. I. Lenin: Spisy, sv. 28. Praha, SNPL 1959, s. 30).

K řízení národního hospodářství státním plánem se přistoupilo v letech 1947—48. Význam státního plánu byl zhodnocen na II. celostátní konferenci KSČ: „Plánované hospodářství, které zavádíme po znárodnění jednou provždy, odstraňuje anarchii ve výrobě se všemi jejími důsledky, krizí, nezaměstnaností, hladem. Dvouletka již tím znamená novou humanitu, skutečnou starost a péči o člověka“. (2)

Obsahem prvního dvouletého plánu byla opatření směřující k urychlenému dokončení obnovy, konsolidace a rekonstrukce válkou rozvrácené ekonomiky.

Plán byl koncipován se zřetelem na tehdejší pluralistickou strukturu ekonomiky. Ukládal úkoly nejen národním podnikům, ale i soukromovlastnickému, včetně malovýrobního sektoru. V tomto směru byla dvouletka pokusem o organické sládní aktivit rozdílných hospodářských sektorů v zájmu rozvoje celé společnosti.

Realizace těchto snah se uskutečňovala v ostrém třídním boji, v němž komunistická strana Československa vytyčila a prosadila budovatelský program, který počítal s velkou iniciativou pracujících mas i stimulujícími funkcemi řídicího systému. Sociálně politické úkoly byly řešeny s cílovou vazbou na úkoly výrobní, plánovitě řešení distribučních úkolů směřovalo ke zvýšení pracovní i třídní motivace (zavedení přednostního zásobování prostřednictvím závodních rad, z něhož byly vyloučeny kapitalistické živly, zavedení volného trhu vedle trhu vázaného aj.).

Vícesektorová ekonomika vedla k značným omezením v obsahu plánu, který nezahrnoval všechny stránky reprodukčního procesu (mj. vnitřní a zahraniční obchod, finanční a mzdový plán). Zároveň však byl již plně doceněn význam regionálního rozvoje. Vedle základního kursu na zprůmyslnění a sociální vyrovnání Slovenska sledoval rozvoj výroby sociální povznesení takových oblastí, jako Českomoravská vysočina, Podbrdsko, Povltaví, Jižní Čechy, Valašsko apod.

Plán určoval nejdůležitější směrná čísla a bilanci hmotných prostředků k zabezpečení jejich realizace. Týkaly se zejména zvýšení průmyslové výroby a produktivity práce o 10 % ve srovnání s předválečným stavem.

Na úseku životní úrovně usiloval plán o vyrovnání předválečného stavu, odstranění diskriminace a zlepšování hmotného postavení dělnictva a ostatních pracujících vrstev.

O hlavních záměrech v oblasti sociální politiky K. Gottwald řekl: „Ve věci cen, mezd a platů nepůjdeme cestou inflace, nýbrž budeme se naopak snažit o postupné snižování cen, a tím o zvyšování reálné hodnoty mezd a platů.“ (3) V tomto smyslu byly řešeny nejnaléhavější úkoly. Ve snaze zvýhodnit sociálně nejslabší skupiny obyvatelstva byly přednostně zvýšeny mzdy a platy nejhůře postavených dělnických kategorií a zmírněny neodůvodněné rozdíly v hodnocení mužské a ženské práce.

Nové principy sociální politiky se promítly do rozdělování národního důchodu, který se vyznačoval vysokými přírůstky (v letech 1946—48 v průměru 10,5 % ročně). Byly likvidovány nejextrémnější rozdíly v individuálních příjmech, podíl podnikatelských důchodů a zisků na celkových osobních příjmech obyvatelstva se snížil v tomto období z 36 % na 24 %, zatímco podíl mezd a platů vzrostl z 54 % na 61 %. Tato opatření přispěla k překročení předválečné osobní spotřeby nižších příjmových skupin obyvatelstva.

Nejvýznamnější sociální reformou v době dvouletky bylo uzákonění národního pojištění, které se vztahovalo na zhruba 95 % obyvatelstva. Nový systém

(2) Zpráva o činnosti strany od VIII. do IX. sjezdu KSČ, Praha, Svoboda 1949, s. 48.

(3) Tamtéž. s. 60.

pojištění zlepšoval podmínky nemocenského, invalidního, úrazového a starobního pojištění. Současně se zvýšila péče o rodiny s dětmi. Byly zavedeny rodinné přídatky, odstupňované podle počtu vyživovaných osob, bylo vybudováno 5633 nových jeslí a denních útluků, zavedeny půjčky novomanželům, zlevnilo se mléko pro děti a matky.

Úkoly dvouletého plánu byly splněny v průmyslu, kde výroba v roce 1948 dosáhla o 8,5 % vyšší úroveň než v roce 1937, a v dopravě. Nesplněny zůstaly záměry dvouletky ve stavebnictví a zemědělství, které byly vesměs v rukou soukromého sektoru, v zemědělství navíc pro katastrofální sucho v roce 1947, jehož důsledky byly podstatně zmírněny nezištnou pomocí Sovětského svazu. Úspěšný rychlý a účinný přechod k plánovitému řízení společenských procesů v Československu byl umožněn díky sovětským zkušenostem. I zde Sovětský svaz poskytl všestrannou pomoc předáním veškerých metodických a učebních podkladů, vyškolením základního kádru plánovačů v teorii a metodologii plánování i sdělením praktických zkušeností jak členům národohospodářské komise ÚV KSČ, tak pracovníkům vznikající Státní plánovací komise a studentům vysokých ekonomických škol.

Ve vzniklých národních podnicích se institucionalizovaly podmínky pro rozvoj sociálně politických opatření orientovaných — jak vyžadovala poválečná doba — především na zlepšení pracovní morálky, která válkou nesmírně utrpěla, a na uspokojování základních potřeb pracovníků, z nichž prvořadě bylo stravování a bydlení. Na rozvoji sociální politiky organizací se podstatnou měrou podílelo Revoluční odborové hnutí, a to jak politicko-organizátorskou prací širokého aktivu funkcionářů, tak i hmotnými prostředky uvolněnými na sociální opatření. Byla zřizována jednak tzv. „závodní sociální služba“ jako forma sociální péče zaměřená na postupné uspokojování sociálních potřeb pracovníků v zájmu jejich plného pracovního uplatnění, jednak sociální politické útvary, jejichž úkolem bylo především zlepšit zdravotní péči na závodech a pracovní podmínky, vybudovat sociální a kulturní zařízení. Významnou funkci v rozvoji péče o pracující plnily také kolektivní smlouvy, jejichž sestavování bylo zakotveno ve statutu o národních podnicích v roce 1950. Postupně se jejich obsah prohluboval a zkvalitňoval a tím se posilovala jejich autorita.

Politické vítězství pracujících v únoru 1948 definitivně vyřešilo otázku politické moci a stalo se východiskem revoluční přeměny společnosti v socialistickou. Z bezprostředních důsledků Února mělo největší význam pro československé hospodářství rychlé dokončení pozemkové reformy, další znárodnění a schválení Ústavy 9. května. Změnil se poměr mezi sociálně ekonomickými sektory ve prospěch sektoru socialistického, který se podílel na tvorbě národního důchodu 70 % (z toho připadalo 68 % na státní podniky a 2 % na družstva). Zbývajících 30 % národního důchodu vznikalo ještě v kapitalistickém a malovýrobním sektoru, zejména v zemědělství, kde zatím dominovalo soukromé hospodaření.

Koncepce hospodářské a sociální politiky strany v' první etapě výstavby socialismu byla stanovena IX. sjezdem KSČ v roce 1949. Hlavním úkolem bylo „omezení zbývajících kapitalistických prvků a vytlačení jich ze všech oborů národního hospodářství“, (4) zajištění socialistických přeměn vesnice a další podstatné zvýšení životní úrovně všech vrstev pracujícího lidu měst a venkova. Ekonomický rozvoj se orientoval na extenzivní zdroje, což umožnila existence dostatečných zdrojů pracovních sil. Šlo o ženy z domácnosti, plně nevyužité pracovní síly v oblasti malovýroby, včetně zemědělské, a mož-

(4) Tamtéž. s. 34.

nosti přesunu těchto pracovních sil — zvláště ze zemědělství — do průmyslu a stavebnictví, jakož i o značné přírůstky mládeže. Kromě toho existovaly plně nevyužité kapacity a velké, poměrně lehce mobilizovatelné rezervy byly v další koncentraci a specializaci výroby. Velký význam měl i morálně politický faktor — iniciativa pracujících, byly organizovány četné brigády a položeny základy socialistického soutěžení a novátorského hnutí. Brigády socialistické práce se staly základní formou socialistického soutěžení. Vyvíjely se postupně od cílů vyšších pracovních výkonů k zajišťování celého socialistického způsobu života svých členů, staly se příkladem a vzorem pro ostatní kolektivy pracujících, střediskem technicko-organizačního rozvoje výroby a socialistického charakteru práce.

Přijátá koncepce ekonomického a sociálního rozvoje byla rozpracována v cílech a úkolech *první pětiletky* na léta 1949—1953.

Na rozdíl od dvouletky představovala první pětiletka již komplexní hospodářský a sociální program, který byl realizován ročními prováděcími plány. Především usilovala o vybudování materiálně technické základny socialismu, zejména o strukturní přestavbu průmyslu, při přednostním rozvoji těžkého průmyslu a strojírenství. V průběhu její realizace se stalo strojírenství hlavním národohospodářským odvětvím. Zatímco v roce 1948 činil jeho podíl pouze 18,9 % průmyslové výroby, stoupl v roce 1953 na 28,7 %.

Významným rysem byla změna orientace vnějších hospodářských vztahů na SSSR a lidově demokratické země. V tomto období byla zahájena socializace malovýroby, až na nepatrné zbytky byl likvidován kapitalistický sektor a v hrubých rysech se vytvořila socialistická ekonomická struktura země.

Ekonomika se vyznačovala mimořádně vysokými tempy růstu. Průměrný roční přírůstek národního důchodu přesahoval 9 %, přírůstek průmyslové výroby 14 %.

V zemědělství se uskutečňovala nová pozemková reforma, schválená v březnu 1948 podle zásady, že půda může nadále patřit pouze těm, kdo na ní skutečně pracují. Představovala závěrečnou etapu lidově demokratické reformy. Týkala se více než 4 miliónů hektarů půdy, což je přibližně třetina rozlohy ČSSR. Ze zabrané zemědělské půdy bylo zhruba 60 % rozděleno v rámci drobného individuálního přidělu, 20 % získaly státní statky a zbytek ostatní přidělci, včetně JZD. Současně se rychle rozvíjelo družstevní hnutí, spojené s mimořádně náročným procesem přechodu široké vrstvy drobných a středních rolníků na cestu socialistické zemědělské velkovýroby.

Významných výsledků bylo dosaženo v sociální oblasti. Především byly zcela likvidovány třídní a majetkové výsady zámožných vrstev radikálním zásahem do peněžní soustavy. Peněžní reforma (r. 1953) vytvořila pevnou měnu a předpoklady pro soustavné snižování cen. Byl zrušen přidělový systém v zásobování a s ním spojený dvojí trh. Nezaměstnanost vystřídala trvalá poptávka po pracovních silách. Byly zavedeny socialistické principy odměňování podle práce, došlo k snížení cen některých průmyslových výrobků, elektrického proudu, plynu a nájemného (a to hluboko pod předválečnou úroveň).

Značná pozornost byla věnována bytové výstavbě. Obyvatelstvu bylo předáno 131 000 bytů, svépomocí bylo postaveno dalších 46 100 a mnoho bytů bylo adaptováno a zmodernizováno. Bylo elektrifikováno 97 % obcí; všechny byly napojeny na telefonní síť.

K existenční jistotě přispělo další zdokonalení sociálního zabezpečení v nemoci a stáří, které přešlo do péče odborového hnutí.

Podstatně se zlepšila péče o zdraví. Počet nemocničních lůžek vzrostl o více než 28 000, úmrtnost na infekční onemocnění, včetně tuberkulózy, klesla proti

roku 1948 o 43 % a zvýšil se celkový počet lékařů o 6500, kojenecká úmrtnost se snížila o 62 %.

Koncem pětiletky byl přijat nový školský zákon. Zpřístupnil vzdělání všem vrstvám obyvatelstva a vytvořil zároveň předpoklady pro přechod k všeobecnému a úplnému středoškolskému vzdělání.

Druhý pětiletý plán se vyznačoval značnou rozhodovací pravomocí centrálních orgánů při koncentraci pozornosti a prostředků na rozhodující úseky ekonomiky. Ve srovnání s předchozím obdobím, charakteristickým značným využíváním nepřímých metod řízení (zejména nástrojů státního rozpočtu a úvěrové soustavy), se stal národohospodářský plán při omezeném vlivu trhu hlavním nástrojem centrálního řízení.

Jeho hlavním úkolem bylo dovršit socialistickou přestavbu zemědělství, budovat materiálně technickou základnu socialismu, odstranit některé disproporce vzniklé v předcházejícím období a rozšířit palivovou, energetickou a surovinovou základnu. V oblasti sociální pak šlo o další zvýšení životní úrovně lidu a dovršení kulturní revoluce jako významné součásti revoluce socialistické.

Pokračovala vysoká a poměrně vyrovnaná dynamika růstu. Průměrné roční přírůstky národního důchodu dosahovaly zhruba 7 % a průmyslová výroba se během druhé pětiletky zvýšila o 66 %, zemědělská produkce o 8,5 %. Výrobní akumulace v absolutních ukazatelích dosáhla v tomto období maxima za celá padesátá léta.

V období druhé pětiletky a začátkem šedesátých let došlo k základním sociálním změnám ve společnosti. Byla dořešena zásadní politická otázka — socializace zemědělství a odbourány tak ekonomické základy zbytků antagonistických tříd. Socialistické výrobní vztahy se dále rozvinuly na základě prakticky jediného základního socialistického způsobu výroby, o čemž vypovídají následující údaje:

*Tabulka 1. Ekonomicky aktivní podle sociálních skupin v letech 1946—1961 (v %)**

Rok	Sociální skupina				
	Dělníci a zaměstnanci	Družstevníci rolníci	Ostatní družstevníci	Samostatní zemědělci	Ostatní samostatní
České země					
1947	67,7	—	—	23,6	8,7
1950	69,3	—	—	22,3	8,4
1956	75,8	7,5	—	15,9	0,8
1958	78,0	12,7	1,8	7,1	0,4
1961	83,8	13,2	1,6	1,2	0,2
Slovensko					
1946	41,3	—	—	53,2	5,5
1950	46,3	—	—	44,8	8,9
1956	57,5	8,4	—	33,6	0,5
1958	59,3	14,2	1,0	25,1	0,4
1961	74,8	17,9	1,1	6,1	0,1

*) Pramen: Charvát, F. - Linhart, J. - Večerník, J.: *Sociálně třídní struktura Československa; vývoj, data, srovnání*. Praha, Horizont 1978, s. 62.

Významný pokrok byl zaznamenán ve všech odvětvích národního hospodářství. Například objem zahraničního obchodu vzrostl ve srovnání s první pětiletkou dvojnásobně. Hospodářská spolupráce socialistických zemí v rámci RVHP vykazovala vzestupný trend ve vzájemné výměně zboží, ale i v uplatňování dalších forem spolupráce. Byl založen proces vzájemné koordinace a propojenosti střednědobých plánů rozvoje národního hospodářství zemí RVHP.

V oblasti sociální politiky byla uskutečněna významná opatření. Pokračovalo postupné sblížování životní úrovně mezi Slovenskem a českými zeměmi, mezi městem a venkovem. Příjmy rolníků se začaly přibližovat k dělnickým mzdám při relativně nízkých přírůstcích průměrných nominálních mezd a platů. Snižováním maloobchodních cen, zejména však významnými opatřeními v oblasti společenské spotřeby, zaměřenými prioritně na rodiny s více dětmi, se životní náklady dělnických a zaměstnaneckých rodin snížily v roce 1961 proti roku 1958 o 5 %. Ve spotřebě potravin (3100 kcal na osobu denně), tkanin, obuvi a některých dalších ukazatelích zaujalo Československo jedno z čelních míst ve světě.

Značně se zrychlilo tempo bytové výstavby. Stávající bytový fond se rozšířil o dalších 315 000 bytů o celkové výměře 12 mil. m² při zlepšení průměrného bytového standardu.

Byla věnována pozornost i růstu všeobecné a odborné vzdělanosti pracujících a dalšímu rozvoji kultury. Byl dokončen přechod k devítileté školní docházce, bylo dosaženo i zkvalitnění výuky, rozšířily se možnosti vzdělání po pracovní době.

Na sklonku pětiletky dozrála nutnost reformy ekonomického mechanismu. V roce 1959 vstoupila v platnost nová soustava řízení, plánování a financování. Měla tyto hlavní rysy:

- v souladu s pokračující koncentrací výroby byly vytvořeny nadpodnikové útvary — výrobně hospodářské jednotky — budované podle oborového principu;
- podstatně se rozšířil prostor pro samostatné rozhodování podniků i výrobně hospodářských jednotek; úloha hodnotových vztahů a nepřímých nástrojů řízení byla posílena;
- byly zavedeny normativy podnikové a osobní hmotné zainteresovanosti vázané na efektivnost činnosti podniků;
- těžiště centrálního řízení se mělo přesunout od operativních zásahů k řešení základních problémů; zejména byla zdůrazněna nutnost posílit plánovací a prognostickou činnost centra; střednědobé plány se měly opírat o dlouhodobé výhledy.

V roce 1958 byla vypracována dlouhodobá generální perspektiva rozvoje s cílem odhadnout změny v ekonomickém a sociálním rozvoji do roku 1975—1980.

Na reformu navázala další významná opatření. Šlo především o přestavbu mzdových soustav, směřující k denivelizaci pracovních příjmů, dále o nový způsob rozmísťování pracovních sil a uplatnění nového výkupního systému.

V roce 1960 se socialistický sektor podílel již 88 % na celkové výměře zemědělské půdy a kolektivizace byla s výjimkou několika horských oblastí dokončena. V ostatních odvětvích přetrvávaly pouze zanedbatelné zbytky soukromého sektoru.

Na celostátní konferenci KSČ v polovině téhož roku bylo konstatováno, že „v Československu bylo prakticky odstraněno vykořisťování člověka člověkem

a v podstatě vybudovány základy socialismu. Vstoupili jsme do nového období našich dějin, jehož hlavním obsahem je všestranný rozvoj socialistické společnosti“. (5) Tato skutečnost historického významu se stala základem pro přijetí nové socialistické ústavy Československé socialistické republiky.

Druhá pětiletka uzavřela významnou etapu v historii ČSSR. Skončilo přechodné období od kapitalismu k socialismu.

V šedesátých letech se československá ekonomika dostala do nové vývojové fáze. Změnily se vnější podmínky reprodukčního procesu. Československé strojírenství ztratilo své monopolní postavení ve vnějších vztazích. Socialistické země se v průběhu šedesátých let změnily v průmyslově vyspělé celky. Jejich vývozní možnosti a dovozní potřeby se ocitly na nové úrovni.

Podstatným změnám podléhaly i vnitřní podmínky reprodukčního procesu. Byly vyčerpány volné rezervy pracovních sil. Zaměstnanost žen dosáhla svého limitu. Ani meziodvětvové přesuny pracovních sil, uskutečněné v předchozím období, nebylo možno opakovat. Přesto pokračovala tendence k extenzivnímu rozvoji výroby. Dokládá to mimo jiné investiční politika, zaměřená na rozvojové investice, která se nutně střetla s nedostatkem pracovních sil.

Hospodářský vývoj v letech 1961—65 *určoval třetí pětiletý plán*. Jeho úkoly byly stanoveny příliš optimisticky. Neopíraly se o spolehlivé vědecké prognózy ani o důkladný rozbor reálných možností: „Vedení strany nesprávně hodnotilo dosažený stupeň vývoje společnosti a idealizovalo úroveň její morálně politické jednoty. Prání se vydávalo za skutečnost a z toho vyrůstala subjektivistická snaha předbíhat vývoj. Vzhledem k nedostatku hlubší analýzy struktury tříd a sociálních skupin naší společnosti se povrchně hodnotila současná vývojová etapa a vyhlášovaly se nereálné termíny dovršení socialistické výstavby“. (6)

Byla stanovena vysoká tempa rozvoje s vysokou akumulací (90—95 % přírůstek průmyslové výroby oproti roku 1957) a vytyčeny náročné sociálně ekonomické programy. Nereálnost subjektivisticky stanovených vysokých temp růstu se začala projevovat již v roce 1961. Nebyly splněny základní úkoly plánu, byla porušena proporcionalita makroukazatelů v národním hospodářství, výrazně se snížila efektivnost, vzrostly prvky živelnosti v ekonomice, napjatost mezi možnostmi výroby a spotřeby, národní důchod počal stagnovat. Výrazně se snížila i dynamika průmyslové výroby. Tyto problémy byly provázány zhoršováním rentability zahraničního obchodu.

Nicméně, i v období třetí pětiletky bylo dosaženo řady významných úspěchů v sociální oblasti. Značně se zvýšila osobní spotřeba obyvatelstva na základě dalšího růstu nominálních příjmů a snižování maloobchodních cen. Rozšířily se a zkvalitnily služby placené obyvatelstvem. Došlo k dalšímu zlepšení důchodového zabezpečení, byla prodloužena placená mateřská dovolená na šest měsíců, rozšířila se kapacita jeslí a mateřských škol. U některých dělnických kategorií se pracovní doba zkrátila na 42—40 hodin týdně při zavedení pětidenního pracovního týdne. Velká pozornost byla věnována dalšímu zvětšování bytového fondu. Počítalo se s jeho rozšířením o 500 tisíc bytů během pětiletky a v souladu s tím byl vytyčen úkol „v podstatě vyřešit do roku 1970 bytový problém“. (7)

Vývoj ekonomiky v tomto období prokázal nezbytnost přehodnotit celkovou koncepci ekonomického rozvoje, orientovanou na využívání extenzivních zdrojů růstu. Již XII. sjezd KSČ v roce 1962 vytyčil požadavek zvýšit efektivnost národního hospodářství využitím intenzivních faktorů rozvoje. Zároveň po-

(5) Usnesení a dokumenty ÚV KSČ. Praha, SNPL 1960, s. 8.

(6) XIV. sjezd KSČ. Praha, Svoboda 1971, s. 26.

(7) Usnesení a dokumenty ÚV KSČ. Praha, SNPL 1960, s. 51.

ukázal na nutnost dalších strukturálních změn odpovídajících tendencím vývoje vědy a techniky a nezbytnost dalších změn v soustavě plánovitého řízení, „neboť nízká úroveň dlouhodobého plánování a plánování vůbec, spolu s uplatňováním lokálních zájmů proti celospolečenským zájmům, porušování odpovědnosti a státní disciplíny je jednou z podstatných příčin neuspokojivé efektivnosti našeho národního hospodářství, je zdrojem vzniku menších i větších disproporcí, byla příčinou nízké stability našeho třetího pětiletého plánu i ročních plánů“. (8)

Plénum ÚV KSČ v lednu 1965 přijalo usnesení o hlavních směrech zdokonalení plánovitého řízení, komplexně chápané v jednotě řešení věcné problematiky a metod i nástrojů řízení národního hospodářství. Byla přijata opatření k odstranění nadměrné centralizace v řízení a k většímu využívání zbožné peněžních vztahů: „Nová soustava řízení mění obsah a úlohu plánu, který je nadále základním nástrojem usměrňování rozhodujících ekonomických procesů, hledání nejracionalnějších směrů rozvoje ekonomiky jako celku i nejvýhodnější oborové struktury. Těžiště se přenáší na plány perspektivní, opřené o dlouhodobé výhledy rozvoje naší ekonomiky“. (9)

V reálné praxi navazujícího vývoje byly ovšem uvedené zásady zčásti opuštěny nebo deformovány, zejména během složitého vývoje v letech 1968—69.

V roce 1965 byly zahájeny práce na dlouhodobé prognóze a na dlouhodobém výhledu rozvoje československé ekonomiky do roku 1980.

Prognóza v určitém směru dlouhodobý výhled ovlivňovala a byla při jeho zpracování částečně využita. Jejím cílem bylo shrnout a utřídit poznatky o dlouhodobém budoucím vývoji jednotlivých zdrojů a potřeb společnosti na jedné straně a na druhé promítnout důsledky jejich změn na celkový ekonomický rozvoj. Od počátku šlo o vymezení možností a ujasnění trajektorie a podmínek pro zabezpečení perspektivních stavů a změn.

Strategie hospodářského rozvoje druhé poloviny šedesátých let vycházela z linie XIII. sjezdu KSČ, jejímž základem bylo úsilí o přechod k intenzivnímu rozvoji ekonomiky: „Vyrábíme stále draho a vzhledem k rozsahu našich výrobních fondů i málo. Náklady na prostou obnovu hospodářství jsou proto vysoké a omezují možnosti rozvoje. Stále více výsledků výroby musíme vkládat zpět k reprodukci výrobního procesu a na krytí všech ostatních potřeb společnosti zbývá stále menší podíl“. (10)

Sjezd orientoval hospodářskou politiku strany na obnovení národohospodářských proporcí a dynamiky rozvoje, zvýšení technické úrovně výroby a její efektivnosti, zdokonalení soustavy plánovitého řízení a další rozvoj životní úrovně.

Nástup do *čtvrté pětiletky* (období 1966—70) přes řadu problémů vyvolaných předchozím vývojem probíhal vcelku uspokojivě. Přes jasně vytyčené cíle dalšího vývoje se však v roce 1966 začaly prosazovat — zpočátku zastřené — některé revizionistické názory na způsoby řízení.

Na jaře 1968 odhalily pravicové síly v boji o moc své skutečné cíle — revizi ekonomického i politického systému: „V rozporu se životními zájmy pracujících otevřely cestu maloburžoazní živelnosti, přeměně celospolečenského vlastnictví ve skupinové, k odstranění plánovitého řízení národního hospodářství, k živelnosti trhu a znemožnily tak vliv strany a státu na řízení a rozvoj národního hospodářství. V konečných důsledcích by tato cesta vedla k likvidaci socialistických výrobních vztahů“. (11)

(8) XII. sjezd KSČ. Praha, SNPL 1963, s. 60.

(9) XIII. sjezd KSČ. Praha, Svoboda 1966, s. 14.

(10) XIII. sjezd KSČ. Praha, Svoboda 1966, s. 10.

(11) XIV. sjezd KSČ. Praha, Svoboda 1971, s. 30.

Působení revizionistických a pravicových sil vážně poškodilo československou ekonomiku, prohloubilo její disproporce a snížilo její efektivnost. Podlomilo vedoucí úlohu strany, soustavu plánovitého řízení a systém kontroly na všech stupních. Oslabilo vliv státu na zahraniční obchod a směřovalo k uvolnění ekonomických vztahů ČSSR se zeměmi socialistického společenství. Začaly se projevovat inflační tendence, které se postupně rozrůstaly a pronikaly do celého národního hospodářství.

Rostl nedostatek zboží na vnitřním trhu. Peněžní příjmy obyvatelstva rostly v letech 1968—69 dvojnásobně rychle než v roce 1966 (roční přírůstky okolo 12 % oproti necelým 6 % v roce 1966). Odrazilo se to zejména v prudkém zvýšení maloobchodního obrátu. Na jedné straně rostly nepotřebné zásoby a na druhé docházelo ke stále častějším poruchám v zásobování. Nedůvěra v měnu, vysoké nákupy obyvatelstva vedly k vyčerpání zásob ve vnitřním obchodě.

Obrat ve společenském vývoji a v ekonomice nastal v dubnu 1969. Předcházela mu zásadní změna ve vedení KSČ a její politice. Byla přijata opatření k omezení negativních tendencí a stanoven postup při konsolidaci národního hospodářství.

Rozvoj ekonomiky v letech 1966—67 a výsledky konsolidačního procesu umožnily celkově zabezpečit sociálně ekonomické záměry a cíle čtvrté pětiletky. Byla posílena výrobní základna, vzrostl objem základních výrobních fondů a zvýšila se vzdělanost a kvalifikace obyvatelstva. Značné pokroky zaznamenal terciární sektor. Byly vybudovány podmínky pro rozsáhlejší bytovou výstavbu jako důležitou složku životní úrovně. Vcelku se však nepodařilo prosadit změnu strategické orientace ekonomického rozvoje a proces intenzifikace nedosáhl úroveň předpokládanou plánem.

V sedmdesátých letech se ostře profilovaly nové tendence ve vývoji reprodukčních podmínek československé ekonomiky. Vyznačovaly se značnou vyčerpaností extenzivních faktorů růstu, jakož i rychle rostoucími nároky na dovoz surovin a palivoenergetických zdrojů. Takto vzniklá reprodukční bariéra podminila nezbytnost vyhledávání intenzifikačních faktorů rozvoje, zejména vědeckotechnického pokroku, mezinárodní ekonomické integrace, dokonalejších metod řízení, vědecké organizace práce a stimulovala růst nároků na vzdělání, využití kvalifikace a aktivizace pracujících.

Zároveň vzrostla potřeba důslednějšího zaměření společensko-ekonomického úsilí na subjektivní faktory rozvoje, na vytváření podmínek pro všestranný rozvoj člověka a uspokojování jeho potřeb: „Vývoj společnosti dospěl do stadia, kdy se trvalý, vyvážený a všestranný vzestup životní úrovně stal nejen důležitým výrazem předností socialismu, ale i nutnou podmínkou jejího dalšího socialistického rozvoje“. (12) Sociální zaměření rozvoje národního hospodářství bylo postupně prohlubováno, resp. orientováno na zvyšování životní úrovně a upevňování sociálních jistot obyvatelstva. Uvedená orientace podněcovala rozvoj socialistických výrobních vztahů, další sblížování tříd a sociálních skupin, překonávání sociálně ekonomických rozdílů mezi městem a venkovem, růst vzdělání a kvalifikace a progresivní změny v obsahu a charakteru práce. Při relativní saturaci základních hmotných potřeb vzrůstaly kvalitativní požadavky na uspokojování hmotných a kulturních potřeb, stále více podmíněných socialistickým způsobem života.

Nové prvky společenské reprodukce podminily další zdokonalování systému plánovitého řízení. Předmět plánování se dále rozšířil o procesy sociální,

(12) XIV. sjezd KSČ. Praha, Svoboda 1971, s. 43.

podporující všestranný rozvoj člověka. Rostoucí úloha sociálních faktorů se promítla do komplexních sociálně ekonomických přístupů k tvorbě národohospodářských plánů. V tomto smyslu se změnila logika tvorby plánů. Výchoziskem se staly zcela konkrétní sociální cíle a jim odpovídající dlouhodobý rozvoj potřeb.

Strategie hospodářské a sociální politiky na první polovinu sedmdesátých let byla vytyčena XIV. sjezdem KSČ ve směrnici *pátého pětiletého plánu*. Politika KSČ byla charakterizována generálním nástupem k budování rozvinuté socialistické společnosti. Hlavním cílem hospodářské politiky se stalo podstatné zvýšení efektivnosti společenského reprodukčního procesu: „Závěr, který z rozboru podmínek našeho hospodářství vyplývá, je jednoznačný: strategickou linií jeho dalšího rozvoje, hlavním obsahem hospodářské politiky strany musí se stát důsledné a všestranné zvyšování efektivnosti rozvoje národního hospodářství, založené na plném uplatnění intenzivních faktorů růstu“. (13) Sjezd mimo jiné zdůraznil, že zvýšení efektivnosti společenské výroby není novým požadavkem, ale že nový je stupeň naléhavosti, s níž se musí prosazovat do života.

V tomto období se vývoj ekonomiky vyznačoval mimořádně stabilními a vyrovnanými tempy růstu. Dosazenými výsledky lze pátou pětiletku řadit k nejúspěšnějším etapám celého poválečného vývoje. Dokládá to tabulka 2:

*Tabulka 2. Základní ukazatele rozvoje národního hospodářství
(v %, rok 1948 = 100)**

Rok	Vytvořený národní důchod	Průmyslová výroba	Hrubá země- dělská produkce	Objem stavebních prací	Přeprava zboží veřejnou dopravou	Obrat zahranič- ního obchodu
1950	121,2	131,8	118,6	151,9	129,3	98,9
1955	178,5	223,5	125,9	244,0	218,0	155,4
1960	251,0	371,5	134,1	431,4	328,6	261,1
1965	276,5	479,1	130,6	489,9	417,4	373,8
1970	386,2	664,9	163,4	715,3	466,5	522,0
1975	509,5	920,6	182,4	1072,0	578,3	942,7

*) Pramen: *Dlouhodobé časové řady 1945—1980*. VÚSEI, Praha 1981.

Plánované úkoly v rozvoji ekonomiky byly nejen splněny, ale v hlavních ukazatelích překročeny. Národní důchod vzrostl zhruba o 32 %, přičemž přírůstek byl z více než 90 % založen na růstu společenské produktivity práce. Hlavním nositelem dynamiky rozvoje byl i nadále průmysl, jehož produkce vzrostla o 38 %. Vědeckotechnický rozvoj umožnil hluboké strukturní změny, zejména v průmyslové výrobě. Nejdynamičtěji se rozvíjel chemický průmysl. Ve strojírenství se prioritně rozvíjely progresivní obory, určující tempo technického rozvoje národního hospodářství.

V zemědělství se prohloubily kooperační vztahy mezi zemědělskými podniky, zvětšila se specializace a prohloubila se přímá návaznost na průmyslové zpracování zemědělských produktů.

V plném rozsahu byl splněn i velkorysý sociální program zaměřený na další růst životní úrovně obyvatelstva, vyvážený rozvoj všech jejích stránek. posí-

(13) XIV. sjezd KSČ. Praha, Svoboda 1971, s. 39.

Tabulka 3. Růst průmyslové výroby ve vybraných odvětvích
(r ‰, rok 1948 = 100)*)

Rok	Výroba elektřiny a tepla	Průmysl paliv	Hutnictví železa	Strojírenství a kovodělný průmysl	Chemický a gumárensko- osinkový průmysl	Průmysl staveb- ních hmot	Dřevo- zpracu- jící průmysl
1950	124	112	118	145	136	120	130
1955	206	159	230	341	282	240	236
1960	360	248	375	663	577	529	342
1965	504	315	488	909	958	626	400
1970	718	403	608	1414	1534	872	544
1975	967	471	788	2119	2466	1202	774

*) Pramen: *Dlouhodobé časové řady 1945–1980*, VÚSEI, Praha 1981.

lení sociálních jistot obyvatelstva a rozvoj socialistického způsobu života. Pokračovala politika zvyšování reálných pracovních příjmů — 5 ‰ ročním přírůstkem — takže koncem pětiletky dosáhly průměrné nominální mzdy dělníků a zaměstnanců zhruba 2300 Kčs. Zároveň došlo k racionalizaci mzdových soustav. Růst příjmů se promítl do růstu osobní spotřeby, která se zvýšila o 27 ‰. Podstatně se zrychlilo řešení bytového problému předáním 614 tisíc bytů do užívání. Rozšířily se placené služby, zejména rychle se rozvíjely komunální služby spojené s bydlením.

Významným ukazatelem realizace sociálního programu byl značný růst společenské spotřeby oproti předchozímu období, která během pětiletky dosáhla 7230 Kčs na jednoho obyvatele ročně. Na růst společenské spotřeby navazoval komplex sociálních opatření zaměřených na zlepšení populačního vývoje a na zvýšení péče o rodiny s dětmi. Úprava systému důchodového zabezpečení směřovala k postupnému přizpůsobování důchodů růstu životní úrovně.

Do popředí vystoupila péče o kvalitu životního a pracovního prostředí, o kulturu obchodu a služeb, o zdraví a využití volného času: „Zkušenost nám ukázala, že pouhé rozšiřování výroby a spotřeby nevede ještě automaticky k rozvoji socialistického způsobu života. Proto je nevyhnutelné, aby socialistická společnost plánovitě řídila směry a proporce osobní a společenské spotřeby. Aby s jejím racionálním uspokojováním spojovala zvýšený důraz na zlepšování podmínek života, na upevňování sociálních jistot, na zvyšování celkové kulturnosti života, na vzrůstající péči o pracovní a životní prostředí, rozvoj kvalifikace a vzdělanosti a společenského uvědomění a posilování morálních podnětů. Růst hmotné spotřeby nepovažujeme za samoúčel, ale za východisko k celkovému obohacování života a rozvoje tvůrčích schopností lidí, k rozvoji těch prvků a stránek, které ve společnosti, v lidech, v jejich vzájemných vztazích upevňují socialistický způsob života.“ (14)

V souladu se závěry XIV. sjezdu KSČ se výrazně rozvíjela sociální politika a sociální plánování na úrovni podniků a organizací. Zásadní význam pro rozvoj sociální politiky v organizacích a její řešení mělo usnesení předsednictva ústředního výboru KSČ ze dne 6. 11. 1970 ke kádrové a personální práci. Poprvé byla dána direktiva organizacím rozvíjet komplexně pojatou péči o pracovníky, včetně sociálně právního poradenství a péče o skupiny pracovníků vyžadujících zvýšenou pozornost ze strany organizací.

(14) XIV. sjezd KSČ. Praha, Svoboda 1971, s. 41.

Tabulka 4. Společenská spotřeba připadající na jednoho obyvatele*)

Rok	Výrobků bezplatně			Nevýrobních služeb bezplatně				Peněžní příjmy neplynoucí z rozdělování podle práce		Společenská spotřeba celkem na 1 obyvatele
	celkem	z toho zdravot- nictví a ústavy sociální péče	celkem	bytové hospo- dářství	školství	kultura	zdravotnictví a ústavy sociální péče	celkem	z toho sociální péče	
1961	227	153	1053	142	412	97	271	1496	1454	2776
1965	237	169	1329	154	516	121	317	1753	1712	3319
1970	280	199	2287	228	831	169	613	2841	2810	5408
1975	418	299	3271	296	1052	334	795	3541	3493	7230

*) Pramen: *Dlouhodobé časové řady 1945—1980*. VÚSEI, Praha 1981.

Na základě usnesení vlády ČSSR a Ústřední rady odborů ze dne 8. 3. 1973 č. 66 vstoupily podniky do první etapy sociálního plánování. Vyznačovala se zpracováním rozborů úrovně péče o pracovníky a sestavováním programů zaměřených na zlepšování pracovního prostředí, pracovních podmínek a zvyšování pracovní a politické aktivity pracovníků. Tyto komplexní programy péče o pracovníky se staly základní, celostátně platnou a rozvíjenou formou sociálního plánování v letech šesté pětiletky. Současně vybrané podniky začaly experimentálně ověřovat komplexní programy péče o pracovníky jako nástroje realizace podnikové sociální politiky. Tímto usnesením položila vláda základ péče organizací o pracovníky, řízené podle jednotných zásad při respektování specifických potřeb odvětví, oborů, organizací i členů kolektivů.

Koncepce hospodářského a sociálního rozvoje ve druhé polovině sedmdesátých let vycházela z nových tendencí ve vývoji vnějších ekonomických podmínek, vyznačujících se prudkým růstem světových cen surovin a palivoenergetických zdrojů, jakož i podstatným zhoršováním směnných relací v zahraničním obchodě: „Naším hlavním úkolem pro nadcházející období je proto vyrovnat se s těmito novými podmínkami a požadavky, zdokonalit strukturu a zvýšit úroveň naší výroby, odpovídajícím způsobem pozvednout objem a efektivnost našeho vývozu a lépe využít vlastních přírodních zdrojů“. (15) Přijatý program hospodářského a sociálního rozvoje na *šestou pětiletku*, zpracovaný s využitím dlouhodobého výhledu rozvoje do roku 1990, odpovídal uvedeným potřebám.

Přestože se v průběhu šesté pětiletky plánovaná dynamika růstu národního hospodářství pro omezené dovozní možnosti a neuspokojivý růst efektivnosti zpomalila, rozvíjela se i nadále materiálně technická základna a zvyšovala se společenská výroba. Pokračovaly rovněž progresivní strukturální změny v ekonomice, zvýrazňující váhu strojírenství.

V oblasti sociální politiky pokračovalo úsilí o upevňování sociálních jistot pracujících a zlepšování životních podmínek obyvatelstva. Průměrná nominální mzda dosáhla v roce 1980 výše 2643 Kčs, vzrostla osobní a společenská spotřeba. Bytový fond se rozšířil o 647 100 bytů. Zlepšovala se péče o dítě, matku a mladá manželství. Na dávky sociálního, nemocenského a důchodového zabezpečení, jakož i na pomoc rodinám s dětmi bylo v roce 1980 vynaloženo téměř o třetinu více než v roce 1975. Úpravy maloobchodních cen nenarušily stabilitu cenové hladiny výrobků uspokojujících základní životní potřeby obyvatelstva.

Na základě usnesení vlády ČSSR č. 36 ze 14. 2. 1974 a č. 139 z 5. 5. 1975 a usnesení IX. všeooborového sjezdu vstoupily podniky do další etapy sociálního plánování, která se vyznačovala vypracováním komplexních programů péče o pracující a uskutečněním experimentů s plány sociálního rozvoje pracovních kolektivů na úrovni podniků, VHJ a okresů. Cílem experimentů bylo ověřit obsahové, metodické a organizační otázky spojené s přechodem na vyšší etapu sociálního plánování. Ve srovnání s komplexními programy péče o pracující zahrnovaly experimentální plány další dva oddíly. Týkaly se jednak zdokonalování mezilidských vztahů v rovině horizontální a vertikální, jednak rozvoje osobnosti po stránce intelektuální, morální, estetické a fyzické. Sociální plánování se postupně stalo významným nástrojem realizace sociální politiky KSČ v rámci podniků, územních celků a celých odvětví národního hospodářství. (16)

V období *sedmé pětiletky* pokračuje plnění generální linie výstavby rozvi-

(15) XV. sjezd KSČ. Praha, Svoboda 1977, s. 41.

(16) Blíže viz F. Kutta a kol., *Teorie a praxe sociálního plánování a programování v ČSSR*. Praha, Svoboda 1980.

nuté socialistické společnosti, vytyčené XIV. sjezdem KSČ: „Stěžejním cílem politiky strany je i při podstatně obtížnějších vnějších i vnitřních podmínkách udržet a zkvalitňovat vysokou životní úroveň obyvatelstva i jeho sociální jistoty, a to v souladu s výsledky, kterých bude dosaženo v rozvoji národního hospodářství“. (17) Z tohoto základního cíle vychází koncepce Hlavních směrů hospodářského a sociálního rozvoje ČSSR na léta 1981—85, schválených XVI. sjezdem KSČ. Program proporcionálního a stabilního rozvoje národního hospodářství měl mimo jiné zabezpečit růst národního důchodu o 14—16 % a tento růst pokrýt z 90—95 % zvýšením společenské produktivity práce dalším posílením a modernizací materiálně technické základny, širším uplatněním vědeckotechnického pokroku ve výrobě a hlubším zapojením do socialistické ekonomické integrace a mezinárodní dělby práce.

K dosažení cílů hospodářského a sociálního rozvoje má přispět růst efektivity, zintenzivňování výroby, vyšší kvalita veškeré práce, racionální využívání výrobního potenciálu, vysoká hospodárnost při zhodnocování přírodních zdrojů, mobilizace dosud nevyužitých rezerv — zejména sociálního charakteru. Smělé cíle společenského rozvoje jsou zajišťovány *Souborem opatření ke zdokonalení soustavy plánovitého řízení národního hospodářství po roce 1980*, jehož obsahem je zkvalitnění a zvýšení účinnosti národohospodářského plánování, zvláště pak posílení cílově programového přístupu, perspektivnosti a provázanosti plánů, zajištění jejich proporcionálnosti, zvýšení kvality rozpisu a kontroly plánů a zvýšení účinnosti plánování především v oblasti vědeckotechnického rozvoje, reprodukce základních fondů a pracovních sil a vnějších ekonomických vztahů. Spolu se zdokonalením plánovacího systému je zdůrazněna nutnost rozvoje chozrasčotu, hmotné stimulace a využívání ekonomických nástrojů k růstu efektivity a kvality výroby. Soubor opatření výrazně ovlivňuje jak sféru plánování, tak sféru přímého řízení, soustavu finančního hospodaření, financování a úvěrování, oblast tvorby cen a zvyšování účinnosti mzdové a platové soustavy. Soubor opatření znovu zdůrazňuje v souladu s usnesením XVI. sjezdu KSČ nutnost rovnováhy v socialistické ekonomice a vazby úrovně výrobní a spotřební sféry: „Žádná společnost nemůže rozdělovat více než vytvoří. Žít z podstaty se na dlouho nedá a žít na dluh nechceme a nebudeme. Jediná cesta je zvyšování tvorby zdrojů. To, co vytvoříme, musíme rozumně rozdělovat a využívat tak, abychom spolu s uspokojováním potřeb lidí cílevědomě zabezpečovali rozvoj národního hospodářství, celého společenského života i obranu vlasti“. (18)

V sociální politice zaměřené na udržení vysoké životní úrovně a životních jistot navázal XVI. sjezd KSČ na prohlubující se změny v oblasti společenských a osobních potřeb, které se od počátku sedmdesátých let stále výrazněji prohlubovaly. V souvislosti s vysokým stupněm nasycení základních hmotných potřeb obyvatelstva jednak stále více vzrůstají nároky na kvalitativně vyšší úroveň výrobků a pestřejší sortiment spotřebního zboží a služeb všeho druhu. Spotřebitelská poptávka se posunuje směrem k výrobkům a službám s vysokými technickými a estetickými parametry, stupňují se požadavky na výrobu takových hmotných a kulturních statků, jež jsou stále více podmíněny socialistickým způsobem života.

Z hlediska programu růstu osobní spotřeby obyvatelstva jde o tato opatření: vývoj struktury maloobchodního obrátu zboží by se měl vyznačovat rychlejším růstem prodeje průmyslového zboží, zejména dlouhodobého užití, než potravin. Změny v uspokojování potřeb obyvatelstva by měly zahrnovat i sféru place-

(17) XVI. sjezd KSČ. Praha, Svoboda 1981, s. 367.

(18) XVI. sjezd KSČ. Praha, Svoboda 1981, s. 33.

ných a ostatních služeb, podmíněných změnami ve způsobu života, stupněm vybavenosti domácností a rostoucí životní úrovni.

I při omezených prostředcích je plánován růst společenské spotřeby. Nadále se poskytuje společenská pomoc rodinám s dětmi, zejména rozšířením kapacity jeslí a mateřských škol. Je dále zdokonalován systém sociálního zabezpečení přestárých a invalidních občanů, mimo jiné rozšířením kapacity zařízení pro sociální péči o 7 tisíc míst. Je stanoven úkol předat do užívání 550 tisíc nových bytů — kromě modernizace staršího bytového fondu — zkvalitnit údržbu bytů a zvláště urychlit občanskou výstavbu sídlišť i průmyslových aglomerací a střediskových obcí. Zvýšená pozornost je věnována tvorbě a ochraně životního prostředí, zejména zvýšenou péčí o lesní porosty, rekultivaci půd, zlepšováním čistoty vod a ovzduší, jakož i zabezpečováním dostatků pitné vody: „Uchovat základní hodnoty životního prostředí, bohatství přírody a krásy naší země, to je povinnost všech odpovědných orgánů, společná věc všeho lidu“. (19)

K hlavním cílům sociální politiky v sedmé pětiletce náleží také zkvalitnění péče o sociální rozvoj pracovních kolektivů, resp. jeho plánování. Postupy a způsoby jejich zabezpečení tvoří součást *Souboru opatření ke zdokonalování soustavy plánovitého řízení* (v podrobnější úpravě usnesení vlády ČSSR č. 59 ze dne 14. 2. 1980). Ve všech socialistických organizacích jsou sestavovány programy kádrového, personálního a sociálního rozvoje na dobu nejméně deseti let, pětileté a roční prováděcí plány přípravy kádrů, personálního a sociálního rozvoje jako součásti hospodářských plánů podniků, VJH a resortů. Zároveň se sociální plány mají stát základem pro sestavování kolektivních smluv na stanovené období. Včleněním sociálních plánů do systému plánovitého řízení na všech stupních řízení byly vytvořeny předpoklady jednak pro postupné řešení dosud otevřených otázek v sociálním řízení, jednak vytvořeny podmínky, aby pracovníci mohli, uměli a chtěli efektivně plnit pracovní úkoly. Sociální plánování se tak stává mohutným nástrojem mobilizace tvůrčí aktivity pracujících.

Vývoj plánování společenských procesů odráží postupné etapy budování socialismu v ČSSR. Od období obnovy, přes budování materiálně technické základny a základů socialismu, až k současnému budování rozvinuté socialistické společnosti. Obsah plánů, vycházející z generální linie vytyčené sjezdy KSČ, se neustále prohluboval a obohacoval o nové prvky technické, ekonomické a sociální, nabýval na své komplexnosti a vnitřní diferencovanosti tak, jak se rozvíjel i objekt plánování, socialistická společnost.

Dva vzájemně spjaté principy komplexnosti a diferenciací v plánování se budou dále rozvíjet.

Princip komplexnosti se bude prosazovat ve čtyřech rovinách:

1. v postižení cílů a je zajišťujících zdrojů;
2. v postižení všech podstatných stránek společenské existence — vědeckotechnické, ekonomické, sociální, ekologické;
3. v postižení vazeb mezi odvětvově resortní vertikálou a územní horizontálou řízení;
4. v postižení celých inovačních procesů — od vzniku vědecké invence v základním výzkumu až k její realizaci v praxi.

Princip diferenciací se bude uplatňovat konkretizací plánů v jednotlivých odvětvích národního hospodářství, územních celcích a podnicích s respekto-

váním jejich vývojových specifik a v zájmu rozvoje celospolečenské rozšíření reprodukce.

Dále se bude rozvíjet systém prognostický, ústící do souhrnné prognózy vědeckotechnické a sociálně ekonomické, na jejímž základě bude možné podstatně prodlužovat časové horizonty plánů a postihovat zákonité zvraty v lineárních vývojových trendech společenského rozvoje.

Spolu s resortním a územním průřezem plánu se bude dále zdokonalovat i jeho programový subsystém, zajišťující komplexní rozvoj jednotlivých společenských inovací od jejich vzniku v teoretické sféře až po praktickou realizaci.

Socialistické plánování společenských procesů bude i nadále mohutným nástrojem realizace ekonomické a sociální politiky KSČ, prostředkem odhalování velkých technických, ekonomických a sociálních rezerv, jejichž mobilizace je základem využívání intenzivních faktorů růstu, základem budování rozvinuté socialistické společnosti.

Резюме

Я. Горачкова - Ф. Кутта: Возникновение и развитие планирования общественных процессов в ЧССР

Статья представляет обобщенную ретроспекцию важнейших этапов планового управления социалистическими преобразованиями, начиная с первых шагов национальной и демократической революции, затем этапа строительства основ социализма и вплоть до периода строительства развитого социалистического общества. Конкретные статистические анализы, содержащиеся в статье, свидетельствуют о принципиальных прогрессивных преобразованиях и постоянном общественном росте чехословацкого общества в области главных отраслей промышленности, промышленного и сельскохозяйственного производства, строительства и транспорта, включая сводные показатели роста национального дохода и внешнеторгового оборота.

Авторы статьи показывают, что постоянное экономическое развитие обеспечивалось революционными преобразованиями в надстроечной и социальной сферах, ведущими к существенному изменению социально-классовой структуры общества, постоянному и быстрому росту жизненного уровня населения в области личного и общественного потребления, его материального благосостояния и культурно-политического уровня.

В статье показано, что небывалое в истории общественное развитие за сорок лет существования социалистической республики было не стихийным, а целенаправленно планомерным. Благодаря заимствованному опыту СССР в ЧССР была заложена и получила широкое развитие система планирования, позволяющая планомерно управлять общественным развитием. В этой связи дается анализ главных целей и содержания народнохозяйственных планов, начиная с двухлетнего и кончая нынешним седьмым пятилетним планом. Анализ развития системы планирования проводится во взаимоотношении с развитием всей системы управления, в котором особо подчеркивается рост долгосрочности и комплексности планирования и управления, которые в соответствии с объективной реальностью развивается во всех сферах общественной системы — материально-технической, экономической, культурно-политической и социальной, а также на всех уровнях общественной организации. Особо подчеркивается рост значения планирования социальной сферы, оказывающей решающее обратное влияние на экономическое развитие страны. Поэтому в заключение статьи акцентируется значение социального планирования и в общих чертах характеризуются главные тенденции в дальнейшем развитии системы планирования.

Summary

J. Horácková — F. Kutta: The Origin and Development of Planning Social Processes in Czechoslovakia

The paper presents generalized retrospect of the most important stages of the planned management of socialist transformations from the beginnings of the national and democratic revolution, over the establishment of the foundations of socialism, up to the epoch of building up an advanced socialist society. Concrete statistical analyses introduced in the paper demonstrate substantial progressive transformations and a continued social growth of Czechoslovak society in the area of the main industrial branches, in industrial and agricultural production, in building industry and transport, inclusive of aggregate indicators of the growth of national income and foreign-trade turnover.

The paper brings out the fact that the continued economic development was secured by revolutionary transformations in the superstructural and social spheres conducing to a substantial change in the society's social-class structure, to a lasting and rapid growth of the living standard of the population as regards both the personal sphere and social consumption, as regards both material and culturally political growth.

Evidence is supplied to support the fact that social development in the forty-years' period of the existence of the socialist republic, unprecedented in history, has not been spontaneous but purposefully planned. Thanks to the experience taken over from the USSR, in socialist Czechoslovakia a planning system facilitating a goal-directed control of social development was founded and amply developed. In this connection, an analysis of the main goals and content of economic plans has been worked out, beginning with the two-year plan and ending with the present seventh five-year plan. An analysis of the development of the planning system has been elaborated in relation to the development of the whole system of management; special stress is laid here on the rising long-term character and complexity of planning and management which, in harmony with objective reality, is developing in all spheres of the social system — in the materially technical, economic, culturally political and social spheres, and on all levels of social organization. Paramount importance is attached to the growing relevance of planning in the social sphere, which again affects the economic development of the country in a decisive manner. Thus, in conclusion, the relevance of social planning is emphasized and principal tendencies governing the further development of the planning system are outlined.

Vývoj socialismu v Československu a osudy marxisticko-leninské sociologie jsou mnohostranně prolnuty. Podstatnou skutečností je to, že rozvoj marxisticko-leninské sociologie do současné rozvětvené podoby je bez spojitosti s procesem budování socialismu nemyslitelný. Skromné počátky marxisticko-leninské sociologie v předválečném období tvoří jen jeden ze základních kamenů, na nichž mohla vyrůst dnešní rozlehlá stavba této vědy. Výsledky by ovšem bývaly ještě pronikavější, kdyby vývoj sociologie neprovázely různé subjektivní omyly jak v sociologii samé, tak také ve vytváření podmínek pro její rozvoj.

Rozvoj a socialistické přeměny sociologie zaznamenáváme již na samém počátku národní a demokratické revoluce a v procesu jejího přerůstání v revoluci socialistickou. Je to období, kdy je vyzdvížen a široce popularizován historicko-materialistický základ marxistické sociologie například v pracích a v celkovém působení Ludvíka Svobody, Ladislava Štolla, Ladislava Szántó, Andreje Siráckého a jiných předních marxistických teoretiků, kdy dochází k prudkým střetům a konfrontacím idealistických a pozitivistických koncepcí sociologie s marxistickou filozofií a sociologií v tisku, při vědeckých diskusích i ve výuce na vysokých školách. Spory v ideologické sféře reflektují tehdejší složité třídní a politické poměry. Současně je to období, v němž se objevují pokusy postavit sociologii do služeb praktických přeměn ekonomického a společenského života, v němž se tedy počíná uplatňovat aplikovaná sociologie a vyvíjí se, transformují anebo vznikají odvětvové sociologie. Mezi nimi z řady příčin zaujímá v té době přední místo sociologie podniku a aplikovaný sociologický výzkum v průmyslu. Pro svoji spjatost s životem byla sociologie podniku ve svém pohledu na strukturu a funkce podniku progresivní a nejméně podléhala politickým a ideologickým omylům.

Materiální i politickou základnou, z níž začaly vyrůstat nové, socialistickým potřebám odpovídající koncepce sociologie podniku, byla revoluční přeměna vlastnických poměrů, k níž došlo po druhé světové válce formou znárodnění průmyslu, bank a pojišťoven. Linie na odstranění kapitalistického vlastnictví rozhodující části československého průmyslu a na zavedení jeho celospolečenského vlastnictví byla stanovena již v Košickém vládním programu formulací požadavku „postaviti celý peněžní a úvěrový systém, klíčové podniky průmyslové i pojišťovnictví, přírodní a energetické zdroje pod všeobecné státní vedení a do služeb znovuvýstavby národního hospodářství a znovuoživení výroby a obchodu.“ Byl to požadavek, za nějž se postavila většina socialistických sil sdružených v Národní frontě a nejdůsledněji Komunistická strana Československa.

Prvním krokem, který vedl k realizaci uvedeného článku Košického vládního programu a který současně představoval počáteční moment pozdějších rozsáhlých aplikací sociologie v průmyslové oblasti, bylo zřízení národních správ. Národní správy vedly k tomu, že majetek (průmyslový podnik, řemeslnická výroba) byl odňat z dispozice vlastníka a k hospodaření s tímto majetkem byl státními orgány dosazen národní správce nebo národní správa. K zřízení ná-

rodních správ došlo dekretem prezidenta republiky ze dne 19. 5. 1945 č. 5 Sb. o neplatnosti některých majetkoprávních jednání z doby nesvobody a o národní správě majetkových hodnot Němců, Maďarů, zrádců a kolaborantů a některých organizací a ústavů.

Zásady a rozsah vlastního znárodnění byly určeny dekretem prezidenta republiky č. 100—103 Sb. ze dne 24. 10. 1945. Znárodnění se provedlo ke dni vyhlášení, jímž byl 27. 10. 1945. Již dříve — ke dni 11. 8. 1945 — byl dekretem prezidenta republiky č. 50 Sb. znárodněn filmový průmysl. Důležitou zásadou znárodnění bylo to, že ode dne platnosti dekretů mohl nadále v hlavních odvětvích a oborech zřizovat nové podniky pouze stát. Šlo o doly, hutě a válcovny, železářský a zbrojní průmysl, energetický průmysl, výrobu cementu, celulózy, o cukrovary, lihovary a některé další. Tím bylo zabráněno možnosti znovuoživení kapitalistického podnikání v rozhodujících odvětvích a oborech. Rozsah znárodnění byl takovýto:

Doly	100 %
Energetika	99 %
Chemie	77 %
Kovodělný průmysl	73 %
Výroba železa	100 %
Lihovary	100 %
Cukrovary	79 %
Dřevozpracující průmysl	100 %
Výroba papíru	69 % atd.

Celkem pracovalo ve znárodněných podnicích 62 % všech pracovníků průmyslu.

Znárodněním průmyslu se zásadně změnila jeho institucionální a organizační podoba. Novými ekonomickými institucemi a organizačními buňkami celé tehdejší průmyslové organizace se staly národní podniky, v jejichž čele stála generální (na Slovensku oblastní) ředitelství, která měla rovněž právní postavení národních podniků. Ze sociologického hlediska šlo jednak o konkrétní potvrzení poznatku, že společenský systém se vyvíjí mimo jiné jako soustava institucí a že povaha institucí odpovídá historickým společenským potřebám, jednak se v podobě podniků pod národní správou a později hlavně v podobě národních podniků objevil objekt, který se dostal do popředí sociologického zájmu a studia.

Podnik byl samozřejmě již mnohem dříve studován národohospodářsky a sociologicky. Jako ekonomickému a společenskému útvaru mu věnovala již v devatenáctém a na počátku dvacátého století pozornost německá sociologie a národohospodářská věda, zejména Werner Sombart, Gustav Schmoller a Max Weber. Kapitalistický podnik byl ve své třídní organizační podobě přesně definován Karlem Marxem v I. díle *Kapitálu*, kde byl rovněž podrobně prozkoumán jeho výrobně technický subsystém z hlediska vlivu na lidského činitele-proletáře.

Znárodněný československý podnik však vyvolal zájem sociologie hlavně také proto, že došlo k transformování jeho funkcí, a dokonce ke vzniku funkcí nových. Dosud převládající výrobní funkce podniků byly doplněny o funkce politické a sociální. Toto rozšíření spektra podnikových funkcí bylo několik let po druhé světové válce vyjádřeno v zákonné normě formulací, že posláním národních podniků je:

— přispívat výrobou k vzestupu národního bohatství,

- přispívat ke zvyšování hmotné a kulturní úrovně pracujících,
- přispívat k upevnění moci pracujícího lidu. (1)

Vedle dřívějšího označování pracujících v podniku jako „osazenstvo“, „zaměstnanci“ apod. se stále častěji prosazoval pojem „kolektiv pracujících“. Také tato terminologická transmutace je charakteristická pro tehdejší přeměny sociologického přístupu k podniku.

Obrácení pozornosti sociologie k národnímu podniku mělo v rámci zmíněných globálních příčin řadu důvodů dílčích. V průběhu války a v jejím závěru se formoval komplex specifických politických, ekonomických a sociálních procesů, bez jejichž identifikace nelze do hloubky pochopit přelom v sociologickém nazírání na podnik. Tyto procesy se zvláště výrazně odrážely v národních podnicích a velmi nápadně a názorně se zde koncentrovaly. Patřily k nim mimo jiné:

1. *Proces přeměn společenského vědomí, týkající se vztahu k dřívějšímu společensko-ekonomickému uspořádání Československé republiky.* Politika nejreakčnějších složek buržoazie se již před Mnichovem a za války natolik zprofanovala, že návrat k předválečným pořádkům se stal nemyslitelný. Právě podniky pod národní správou a znárodněné podniky se staly hlavním představitelem a oporou nových pořádků. Již před znárodněním zde probíhal boj proti těm členům vedení podniků, kteří spolupracovali s Němci a prováděli protidělnickou sociální politiku. Koneckonců jedním z kritérií dosazování národních správ se staly protesty dělnictva proti dřívějšímu asociálnímu nebo kolaborantskému vedení, vyjadřované stávkami.

Zejména ve velkých národních podnicích s koncernovými nebo trustovými formami organizace se dělníci a ostatní pracující na konkrétních odhaleních přesvědčovali o spojení průmyslového a finančního kapitálu, o neomezené ekonomické a politické moci finanční oligarchie a o její cílevědomé spolupráci s fašistickým Německem, která za války vedla k bezohlednému plundrování podnikového hospodářství.

Personifikovaným symbolem tohoto stavu se stal dřívější generální ředitel Živnobanky Preis, jehož role byla v poválečné éře podrobně demaskována. Dělníci se z tisku a publikací dozvídali, že československý ministr financí často pokorně čekával v předpokoji dr. Preise na slyšení ve věci různých finančních transakcí a úvěrů — mimo jiné na gáže veřejných zaměstnanců.

Vzorem nového politického a hospodářského uspořádání se stal SSSR, jehož rozhodující role v protifašistickém boji byla pracujícími všeobecně uznávána a jehož autorita neobyčejně vzrostla. V národních podnicích byla v té souvislosti diskutována i otázka vnějších ekonomických vztahů našeho průmyslu. Prozápadni politické orientaci buržoazní republiky odpovídaly také ekonomické vztahy na západní kapitalistické trhy. Před válkou se na československém zahraničním obchodě nejvíce podílelo Německo (15,5 % dovozu a 13,7 % vývozu), USA (8,7 % dovozu a 9,3 % vývozu), Velká Británie (6,3 % dovozu a 8,7 % vývozu) atd. Naproti tomu činila v r. 1937 hodnota dovozu ze SSSR 1,1 % a vývozu 0,8 %. Nejen vedoucí pracovníci našeho znárodněného průmyslu, ale také pracovní kolektivy si uvědomovaly, že tento stav se musí zásadně změnit, mají-li být zachovány a dále rozvíjeny nové ekonomické a společenské struktury.

2. *Proces formování národních podniků jako středisek politické aktivity.* Komunistická strana Československa prosadila existenci podnikových a zá-

(1) Zákon č. 103 z 13. července 1950 o národních podnicích průmyslových.

vodních politických organizací. V národních podnicích se počaly utvářet soustavy společenských vztahů, podmíněných politickou příslušností k různým stranám Národní fronty. Nešlo jen o politická partnerství mezi upřímně smýšlejícími socialisty ze sociálně demokratické levice a revolučními marxisty-leninovci, ale rovněž o politicky podmíněné podnikové konflikty s buržoazně demokraticky smýšlejícími členy národně socialistické strany i dalších k pravici tíhnoucích politických stran československého státu. Tyto konflikty se týkaly nejen všeobecně politických otázek, ale politicky významných problémů podnikového života, jako byly otázky ekonomické, organizační a zejména kádrové a personální. V posledně jmenované oblasti se v podnicích vedl v pravém slova smyslu mocenský boj.

3. *Proces přeměn v postavení a společenském vlivu dělnické třídy, jako nej důležitější makroskupiny v národních podnicích.* Dělnická třída s ostatními složkami pracujících získala významný podíl na řízení národních podniků prostřednictvím závodních rad a odborových organizací. Tam, kde šlo o vyhrcované vnitropodnikové politické konflikty, často v poslední instanci rozhodovala síla dělnické třídy, připravené k bezprostřední akci. Nejprůkaznější byla jednoznačná vystoupení dělnických mas v Únoru 1948 a zástupců závodních rad na celostátním sjezdu, kde se rozhodovalo o další etapě znárodnění. Pozoruhodným jevem nejen politickým, ale také sociologickým bylo to, že do profesionálních řídicích orgánů ve znárodněných průmyslových podnicích výrazněji počal pronikat dělnický element. Jestliže K. Marx poukazoval v I. díle *Kapitálu* na to, že „jako potřebuje armáda hierarchii vojenských velitelů, právě tak potřebuje masa dělníků, spojená společnou prací pod velením téhož kapitálu, průmyslově vyšší důstojníky (ředitele, managers) a poddůstojníky (mistry, foremen, overlookers, contremaîtres), kteří během pracovního procesu rozkazují ve jménu kapitálu“ [Marx 1953 : 357], pak zkušenosti národních podniků ukázaly, že v systému směřujícím k socialismu objektivně nutná řídicí hierarchie mění svůj třídní charakter a „rozkazuje ve jménu dělnické třídy“.

Změna v postavení a společenské prestiži dělnické třídy se počala projevovat také v postupných přeměnách společenského hodnocení fyzické práce. Sice s obtížemi, ale nezvratně byl překonáván předsudek o fyzické práci jako méněcenné pracovní činnosti.

4. *Procesy mobility v dělnické třídě a ostatních vrstvách pracujících a všeobecné procesy reprodukce pracovních sil.* Tato problematika byla pro národní podniky ožehavá z několika důvodů. Za války se počet zaměstnanců v průmyslu mimo jiné vlivem totálního nasazování pracovníků silně zvětšoval. Odhaduje se, že přírůstek činil 300.000 lidí. Z válečných potřeb vyplynulo, že zvláště znatelný byl vzestup pracovníků v průmyslu železa a kovů. V r. 1939 zde bylo zaměstnáno 200.000 lidí, ale v březnu 1945 již 470.000 osob. Po válce většina totálně nasazených osob z průmyslu odcházela. Úbytek činil přibližně 250.000 osob. Také odsun Němců, kteří byli aktivními přívrženci hitlerismu a podíleli se na rozvratu předmnichovského Československa, vedl k jistému úbytku pracovních sil v průmyslu, i když plnění poválečných úkolů obnovy národního hospodářství výrazněji neovlivnil. Jiným problémem byla nerovnoměrnost ve struktuře zaměstnanosti v Českých zemích a na Slovensku. V Českých zemích bylo v průmyslu zaměstnáno 805.000 lidí, tj. 9,9 % celkového počtu obyvatelstva těchto zemí. Na Slovensku to bylo jen 118.000 osob, tj. 3,4 % obyvatelstva. Nevyhovovala ani kvalifikační úroveň dělnictva i jiných složek pracovních kolektivů. Proporce mezi dělníky a administrativními pracovníky se jevila rovněž jako neuspokojivá. Za této situace se řízení mobility

a reprodukce pracovních sil stalo jedním z hlavních problémů. V oblasti reprodukce kvalifikované pracovní síly se otevřené problémy řešily hlavně na podnikové úrovni. V soustavě podnikového školení nabývala stále většího významu výchova pracujícího dorostu — nové směny dělnické třídy.

5. *Procesy odměňování za práci musely být ve znárodněném průmyslu koncepcně řízeny jak z výrobních, tak sociálních důvodů.* Řešení této problematiky bylo nezbytné pro zajištění obnovy národního hospodářství a jeho další dynamiky a bylo rovněž významné pro další politický vývoj. Dědictví předchozí éry, jak předválečné, tak válečné, bylo ve mzdové oblasti tíživé. Přitom nešlo o izolovaný problém, ale otázky odměňování souvisely s otázkami měnovými, cenovými, zásobovacími a dalšími. Mzdová soustava musela být stanovena tak, aby to odpovídalo novému postavení dělnické třídy. Bylo nutno propojit hlediska ekonomická, politická a sociální, což je významné nejen pro aktuální stav společenského systému, ale také pro jeho další vývoj.

Možnost provádění mzdových úprav závisela v prvé řadě na obnově měnové situace. Hitlerovci zde provedli taková opatření, aby také tímto nástrojem bylo podpořeno poddanské a nerovnoprávné postavení českých zemí. Ihned 15. 3. 1939 vydali nařízení, že marka je zákonným platidlem vedle koruny. Poměr těchto měn byl stanoven 1:10. Vzájemné kupní síle však odpovídal spíše poměr 1:5. V nevýhodném poměru pro české platidlo Němci nakupovali nejen spotřební zboží, ale také suroviny a jiné výrobní potřeby a již tímto způsobem drancovali naše národní hospodářství. Také náš zahraniční obchod sloužil pomocí clearingového mechanismu k naplňování říšské pokladny. Z daňových zdrojů našeho národního důchodu plynul do nacistické pokladny tzv. matrikulární příspěvek, jehož hodnota dosahovala miliardových hodnot.

Po skončení války musely být také odstraněny, resp. sjednoceny čtyři měny, které obíhaly na dřívějším československém území — koruna, marka, slovenská koruna a pengö. Současně bylo nutno redukovat oběživo, jehož nadměrné množství nebylo kryto zbožím. Rovněž ceny musely být přebudovány. Ceny měly stoupnout v průměru na index 300 oproti předválečné době. Jen za těchto předpokladů bylo možno vytvořit mzdovou soustavu motivující, která by současně plnila sociální strukturotvorné cíle (zvýšení přitažlivosti dělnických profesí, změna početních vztahů mezi dělníky a úředníky) a cíle politické.

Vlastní mzdová soustava měla zvýhodnit platy těch kategorií zaměstnanců, u nichž hitlerovci záměrně udržovali nízkou úroveň, jako byli horníci, stavební a zemědělství dělníci apod., dále měla přispět k zrovnoprávnění žen a nižší mzdy řady kategorií pomocných pracovníků měly být posunuty blíže ke mzdám kvalifikovaných pracovníků. Mzdy měly lépe ohodnotit i práci mládeže, zlepšit tak její postavení v soustavě společenských vztahů a zvýšit její pracovní aktivitu.

Předpokládané cíle mzdových úprav byly v zásadě splněny. Jestliže v r. 1937 mělo roční mzdu do 3000 Kč 23 % dělníků, v r. 1948 mělo srovnatelnou mzdu (9000 Kčs — index 300) jen 7,3 %. Naproti tomu do nejvyšší mzdové kategorie nad 12.000 ročně patřilo v r. 1937 11 % dělníků a v roce 1948 (nad 36.000 — index 300) 51,6 % dělníků. Ještě výraznější změny v obdobném směru prodělaly mzdy dělnic [Kliment, Zápotocký 1949 : 42, 43].

Spolu se mzdovými otázkami byly provedeny úpravy v invalidních a starobních důchodech a kardinálně řešena otázka národního pojištění vůbec.

6. *Procesy rozvoje pracovních a životních podmínek pracovních kolektivů národních podniků probíhaly v etapě prvních revolučních změn vlastnických poměrů zvláště intenzivně.* Velkou pozornost upoutávaly hygienické poměry

na pracovištích a zdravotní stav dělnictva. V oblasti životních podmínek se velická pozornost věnovala bydlení. Nový světonázorový pohled do této problematiky pronikal tím, že se hledaly nové, socialistické formy bydlení a vůbec životního stylu a že došlo k pokusům realizovat některé předválečné ideje levicových architektů. Nemenší péče se věnovala stravování a rekreaci. Velké národní podniky získávaly pro své pracující první rekreační objekty v místech, která byla v předválečné době vyhrazena převážně příslušníkům vládnoucích tříd a vrstev kapitalistické soustavy (Krkonose, Beskydy, Vysoké Tatry atd.).

Netrpělivá snaha odstranit co nejrychleji všechny nespravedlnosti v sociální sféře přežívající z kapitalismu vedla někdy k velkorysosti, která neodpovídala ekonomickým možnostem. Otevřeně na to upozorňoval A. Zápotocký: „V poslední době byl zde na návštěvě předseda Mezinárodního úřadu práce Američan Morse. Netajil se obdivem a uznáním pro naše sociální vymoženosti. Soudruzi, neváhám říci, že na poli sociální politiky jsme udělali víc, než to často odpovídalo našim výrobním, hospodářským a finančním možnostem“ [Kliment, Zápotocký 1949 : 63].

Toto ekonomické myšlení v sociální politice mělo ještě druhou stránku. Plněním sociálních funkcí národních podniků neměly být řešeny sociální problémy jen z aktuálního a krátkodobého hlediska, ale měla jím být zvýšena funkční efektivnost podnikových systémů. Zvýšení této efektivnosti se jevilo jako jeden z nejdůležitějších úkolů nejen ekonomických, ale také politických, protože jen tak mohla být prokázána převaha podniků znárodněných nad kapitalistickými: „Musíme nyní dělat především jen ta sociální opatření, která podporují růst produktivity práce“ [Kliment, Zápotocký 1949 : 64].

7. *Procesy přeměn v kulturní úrovni dělnické třídy a v jejím vztahu ke kultuře vůbec se také počaly rozvíjet především ve znárodněných podnicích.* Dělnická třída se stávala přímo středobodem kulturní politiky. Bylo to patrné nejen na dramaturgii divadel a filmu, ale také na aktivní práci s dělnickým publikem. Tuto práci po vzájemné dohodě s kulturními institucemi organizovaly národní podniky. Například divadlo E. F. Buriana pořádalo předpremiéry pro pracující z národních podniků s diskusemi o shlednutém představení. Vystoupení umělců byla někdy organizována přímo v továrních halách.

8. *Procesy vývoje a změn v oblasti pracovní morálky a pracovní iniciativy byly v národních podnicích pro svůj úzký vztah k výrobním a sociálním úkolům sledovány velmi pečlivě.* Brzy po nastolení národních správ došlo k prvním pokusům o aplikaci sovětských zkušeností se socialistickým soutěžením. Velmi populárním se stávalo stachanovské hnutí, které, žel, nebylo dostatečně pochopeno v tom, že rekordní výkony nezbytně vyžadují provedení technicko-organizačních opatření. Ve vedení národních podniků se vymýšlely různé bodovací systémy pro měření výsledků socialistického soutěžení, které však někdy nabývaly charakteru administrativních opatření shora.

Oblast pracovní morálky, postoje k práci, pracovní iniciativy se jevila jako rozporuplná oblast společenského života. V atmosféře spojení radosti z vítězství nad fašismem s uspokojením nad revolučními přeměnami ve vlastnických vztazích a ve státní a politické soustavě, se objevovalo masové, nezištné pracovní hrdinství, jemuž je možno děkovat za rychlou obnovu válečných škod (v českých zemích činily válečné škody 45—50 % předválečných kapacit, na Slovensku 80—90 %). Válka však zanechala i opačné dědictví: návyky na „protektorátní“ pracovní morálku. V podnicích byla vysoká absence, nevyužíval se fond pracovní doby, někdy byla nad běžnou normu prodlužována dovolená. Ve třetím čtvrtletí 1948 byl počet dní odpracovaných 1 dělníkem o 27 nižší než

ve třetím čtvrtletí předcházejícího roku. Pokles využití pracovní doby v uvedených letech představoval celkovou hodnotu 6 miliard Kčs: „Bojujeme proti nepořádkům, které zde jsou, bojujeme proti starému šmelinaření, proti kapitalistickému vykořisťování, proti veškeré ne hospodárnosti, která se objevuje a také proti neorganizovanosti ve výrobě. Nesmíme si však říkat a nesmíme dělníkům namlouvat, že všechny nedostatky vězí jen v těchto příčinách. že kdyby těchto nedostatků nebylo, byly by všechny věci v pořádku. My musíme mít odvahu říci dělníkům, že to vězí také v nich, musíme zmobilizovat celou dělnickou masu, abychom tyto věci napravili a abychom je odstranili“ [Kliment, Zápotocký 1949 : 60].

O všech těchto procesech se pracující národních podniků dozvídali ze zpráv na schůzích závodních rad, stranických a odborových organizací, z denního tisku a publikací. Velmi pozorně všechny tyto jevy sledovaly závodní časopisy, jejichž vznik a šíření patřily také k pozoruhodným projevům té doby. Tyto časopisy jsou dnes jedním z cenných pramenů nejen historického, ale také sociologického studia.

Z popisu společenských přeměn, jevů a procesů, které souvisely se znárodněním československého průmyslu a se vznikem a vývojem národních podniků, je zřetelně patrné, že sociologie k nim nemohla zůstat slepá a hluchá — vždyť jde o příkladnou sociologickou problematiku. Je také zřejmé, že na vysvětlování a řešení těchto problémů se sociologie musela s objektivní historickou nutností aktivně podílet.

Jeden z tehdy aktivně působících podnikových sociologů Jaroslav Šnobl později — v r. 1967 — poukazoval ve svém příspěvku na sympoziu o dějinách československé sociologie na existenci několika center, které se jak z teoretických, tak praktických, zejména organizačně řídicích hledisek a potřeb počaly systematictěji zabývat sociologií podniku a sociálním výzkumnictvím. Uvádí, že ve Škodových závodech, n.p. působili V. Čech a E. Jukl, v Brně (se zaměřením na sociální problematiku uhelných dolů) M. Hájek, v Gottwaldově vedoucí Studijního ústavu dr. Pejchovský, na generálním ředitelství Československých hutí, n.p. sám autor zmíněného příspěvku. K sociologii a k problematice řízení sociálních procesů obracely pozornost také ústřední vědecké instituce. V Komitétu pro vědecké řízení v Praze to byl Fr. Šrogl, v Ústavu lidské práce M. Purkyňová a J. Čepelák, v Ústavu pro hospodářský a sociální výzkum J. Goldman, v sociologickém odboru Matice slovenské v Martině P. Gula. Velikou pozornost věnovaly této problematice řídicí instituce, jako generální sekretariát Hospodářské rady, ministerstvo sociální péče, ministerstvo průmyslu, ministerstvo informací, Svaz československého průmyslu a v něm jmenovitě J. Fukátko. Na sociologických pracovištích vysokých škol se sociologií podniku nejvíce zabývali brněnští sociologové v čele s I. A. Bláhou a v Praze na Vysoké škole politické a sociální Z. Ullrich. Na této škole byla sociologie silně zastoupena specializovanými předměty, jako „sociologie obecná“, „sociologický výzkum“, „sociální patologie“ a také „sociologie práce a závodu“.

O sociologii podniku a výsledcích sociologických výzkumů v národních podnicích psaly nejen odborné sociologické časopisy, jako Sociologická revue, Sociologie a sociální problémy, ale také Statistický obzor, Průmyslový věstník, Veřejné mínění, Věstník ministerstva sociální péče, Věda a život, Hutnické listy, Průmyslový průkopník (Gottwaldov), ze závodních časopisů hlavně Škodovák, Jiskra (VŽKG) a jiné. Seriózní práce na poli sociologie průmyslového podniku, zejména jejího historického vývoje ve spojitosti s revolučními přeměnami československé společnosti je bez studia těchto rozmanitých pramenů nemyslitelná. Obtížná je i bez exploatace podnikových archivů.

Změněné vlastnické vztahy v podnicích, jejich nový třídní a mocenský obsah, nové cíle a funkce znárodněných podniků se plně zrcadlily v definicích podniku formulovaných bezprostředně po znárodnění. Definiční vymezování podniku, s nímž se tehdy setkáváme nejen ve specializovaných sociologických časopisech, ale v listech (včetně závodních časopisů) pro širokou průmyslovou veřejnost a pro řídicí pracovníky, zpětně působilo na konkrétní organizační a řídicí praxi v národních podnicích.

Za charakteristické znaky podniků, s nimiž je nutno v oblasti teorie i praxe počítat, byly pokládány:

a) Komplexnost a systémové uspořádání jeho složek: výrobní podnik je nejen ekonomická, ale také sociální instituce. Již v raných definicích podniku se v československé podnikové sociologii uvádí, že podnik má specifický sociální systém, který nemůže být analyzován jinými než sociologickými metodami.

b) Podnik je vázán na širší společenské prostředí a jeho posláním je sloužit potřebám společenského celku.

c) Člověk v podniku není jen ekonomický činitel, není jen pracovní síla, ale je to sociální subjekt, jehož prospěch a rozvoj je cílem veškeré podnikové činnosti.

d) V podnikovém systému se realizuje řada činností a procesů — výrobních, správních a řídicích, ale také sociálních, kam náleží také procesy vytváření nových, společenskému vlastnictví národních podniků odpovídajících mezilidských vztahů.

Nutnou autenticitu dodávají uvedené interpretaci definic podniku v naší poválečné sociologii tyto příklady z literatury: „Podnik jest — obrazně řečeno — pouze jednou z buněk společenského organismu, která má svou funkci především ne v sobě samé, nýbrž ve službě tomuto organismu a ve svém zapojení do něho. Zřetele čistě hospodářské a podnikové musí být nahrazeny zřeteli celospolečenskými, tj. sociálními... Úkolem podniku, ať jde o podnik kteréhokoliv druhu, není tedy již jen hospodářský úspěch, nýbrž — vedle cílů celonárodních — uskutečňování blaha, štěstí a spokojenosti osob v něm pracujících. Proto se musí v dnešním podnikovém hospodaření, které má tyto nové cíle — obracet pozornost i k lidskému činiteli — nikoliv jen proto, aby byl lépe zařazen a pracovníě využit, nýbrž také proto, aby se uskutečnily určité hodnoty jeho individuálního života. Výkonnost podniku, která jest jistě cílem i v dnešním způsobu hospodaření, musí být uvedena v soulad s těmito skutečnostmi. To ovšem znamená, že tzv. lidskému neboli sociálnímu činiteli v podniku musí být věnována největší pozornost, čímž sociologie podniku nabývá právě v rodící se socialistické společnosti důležitého významu“ [Ullrich 1946 : 187]. A jiný doklad: „Sociolog si bude všimát podniku... jako sociálního systému (tj. průmyslový podnik tvoří ve společnosti zvláštní charakteristický celek, v němž se lidé organizují k trvalé spolupráci za účelem výroby statků)... Zachováme-li užívaný a skutečnosti odpovídající pohled na sociální skutečnost — statický a dynamický — rozvrhne se nám oblast sociologického bádání o podniku takto: 1. pracovní prostředí... 2. pracovní kolektiv... 3. fungování pracovního prostředí... 4. lidské vztahy v průmyslovém podniku a projevy pracovního kolektivu atd.“ [Čech 1947 : 1, 7].

Skutečnost, že sociologie podniku odrážela změny, k nimž v československých průmyslových podnicích došlo znárodněním průmyslu, bank a pojišťoven, vtiskla této sociologii kvalitativně jiný ráz ve srovnání s buržoazní sociologií podniku. Sociální systém podniku byl definován ve své třídní určitosti, a tudíž jednou z hlavních kategorií se stal pracovní kolektiv. V naší podnikové

sociologii jsou potlačeny takové kategorie, jako je odcizení (německá sociologie podniku třicátých let), jako je autonomní malá pracovní skupina, tj. skupina izolovaná ve svých funkcích od celospolečenského prostředí a s tím související přeceňování svébytnosti podnikového mikroprostředí, ryze vnitropodniková lokalizace podnikových konfliktů (americká Plant Sociology třicátých a čtyřicátých let) atp.

Spolu s vyjasňováním předmětu a funkce sociologie podniku se v řadě národních podniků počal provádět také aplikovaný sociologický výzkum. K tomu bylo třeba vytvořit organizační útvary, které by pro tuto práci byly kompetentní. Setkáváme se s utvářením nezbytného cyklu:

- institucionální a personální zajištění,
- sociální výzkum jako prostředek získávání sociálních informací,
- řízení sociálních procesů (mj. pomocí plánu) na základě poznanych sociálních skutečností.

Sociální výzkum ve velkých národních podnicích byl prováděn vedle výzkumu technického a ekonomického. V počátcích znárodněného průmyslu se tak v praxi prokázalo, že výzkum ve výrobě musí být komplexní — musí zahrnout všechny stránky podnikové činnosti. Atmosféra pro výzkumnou činnost v národních podnicích byla tehdy všeobecně příznivá. Podle Statutu národních podniků průmyslových z 15. ledna 1946 (§ 31) „národní podniky jsou povinny pečovat o zkušebnictví a výzkumnictví, přispívají na ně a účastní se jich podle zvláštních předpisů, které vydá ministr průmyslu, na Slovensku po dohodě s pověřencem pro průmysl a obchod“ [Znárodněný průmysl v Československu 1949 : 27].

Sociální analýzy byly ve znárodněných podnicích prováděny z příkazu podnikového ředitele, event. přisl. náměstka, a sloužily k získání reprezentativních informací o většině společenských procesů, které byly v této stati uvedeny. Týkaly se například:

- celkového postavení a názorové hladiny dělnických pracovních kolektivů zpravidla na úrovni závodů,
- rozvoje pracovní iniciativy, zejména situace v socialistickém soutěžení a stachanovském hnutí,
- hygienických a zdravotních podmínek,
- bytových poměrů dělnické i správní složky pracovních kolektivů,
- vývoje kvalifikace a využití kvalifikace,
- mzdových otázek a spokojenosti s prací,
- fluktuace aj. (2)

Provádění rozsáhlého programu sociálně výzkumné činnosti by nebylo ve znárodněných podnicích možné bez příslušných organizačních opatření. Hledání a určování forem organizace znárodněných podniků vcelku, včetně stanovení forem organizačního zajištění všech činností souvisejících se sociální politikou a s řízením sociálních procesů bylo neobyčejně závažným úkolem, neboť se zde rozhodovalo o nástrojích působení subjektu na zákonitý historický proces. Zatímco přechod k novým formám organizace a řízení průmyslu po 2. světové

(2) Autor stati psal o této problematice v Sociologickém časopise již v několika článcích, například Poznámky k historii sociologie průmyslového podniku v ČSR, r. 1968, č. 3; Dělnická otázka a počátky naší sociologie průmyslového podniku, r. 1969, č. 3; Ideologické aspekty sociologie v podniku v kapitalistickém světě, r. 1972, č. 1 atd., a v knižních publikacích Sociologie v praxi Západočeského kraje, Zpč. KN Plzeň, 1966; Československá sociologie průmyslového podniku, ČSVTS Pardubice, 1971 aj. Proto zde vypouští detailní faktografii.

válce, týkající se výrobních, technických, administrativních a do jisté míry i vnitropodnikových ekonomických činností byl do určité míry usnadněn tím, že zejména velké průmyslové podniky a společnosti se vyznačovaly vyspělými organizačními strukturami a propracovanými způsoby řízení v uvedených oblastech a také tím, že v protifašistické a protimonopolistické frontě se ocitli mnozí hospodářsko-techničti a řídicí odborníci, kteří byli ochotni dát do služeb obnoveného československého státu své znalosti také při řešení organizačních problémů, v sociální sféře šlo z organizačního hlediska do značné míry o úkoly úplně nové.

Za takových podmínek bylo obdivuhodné, že také pro sociální činnost byly v krátké době nalezeny značně dokonalé formy organizace v podobě tzv. sociálně politických anebo sociálně pracovních útvarů. Tyto útvary byly rovněž základnou politického vlivu marxisticko-leninské strany na řešení sociálně politických, ale do značné míry i ekonomických úkolů. Uplatňoval se v nich také vliv revolučních odborů. Orgánům ROH byl „příznán rozhodující vliv na jmenování sociálně politických ředitelů, kteří jsou povoláni k tomu, aby na určitém úseku a v úzké spolupráci s ROH, opřené o vzájemnou důvěru, prováděli v praxi platné sociální předpisy.“ (3)

Sociálně politické čili sociálně pracovní útvary měly od samého svého vzniku značně komplexní strukturu, umožňující řídit rozhodující sociální procesy spjaté s výrobou a provádět rozsáhlou sociální politiku. Tyto útvary byly zprvu vytvářeny v jednotlivých národních podnicích (a někde již v podnicích pod národní správou) podle vlastních návrhů, později byly vydány typové organizační řády těchto útvarů vyššími řídicími složkami — zpravidla generálními ředitelstvími znárodněného průmyslu.

V oblasti kovoprůmyslu byly takové typové směrnice vydány 15. 6. 1947 Československými závody kovodělnými a strojírenskými, n.p. pod názvem *Prozatímní směrnice pro sociálně pracovní agendu*. Tyto typové směrnice obsahují různé varianty organizace sociálně pracovních útvarů podle velikosti podniků a jejich organizačního charakteru. Vedle ideového zdůvodnění, v němž je uvedeno, že „nové pojetí společenského výrobního procesu staví na první místo mezi výrobními činiteli člověka“ (4) a vedle typových organizačních grafů (orgagramů) obsahují směrnice velmi podrobný přehled působnosti a odpovědnosti sociálně pracovních útvarů. Jen názvy hlavních agend jsou pozoruhodným dokladem rozvinutosti sociální činnosti znárodněných podniků: 1. Plánování a nábor pracovních sil. 2. Hodnocení a výběr pracovních sil. 3. Přijímání a) dělníků a učňů, b) úředníků, 4. Veřejněprávní pojištění, 5. Distribuce pracovních sil. 6. Propouštění, 7. Sledování pracovního vývoje zaměstnanců, 8. Sledování mzdového a platového vývoje zaměstnanců, 9. Sledování zdravotního vývoje zaměstnanců, 10. Sledování sociálního vývoje zaměstnanců, 11. Školení a výchova, 12. Námětové středisko, 13. Sociologický výzkum a studie, 14. Pracovní smlouvy a pracovní řád, 15. Vojenské záležitosti zaměstnanců, 16. Cestovní záležitosti zaměstnanců, 17. Statistiky a výkazy. Každá z těchto agend představovala obsáhlou strukturu činnosti.

V agendě č. 10 je mimo jiné uvedeno, že příslušný útvar v podniku „vyhovuje celopodnikový plán sociální činnosti, sestavuje finanční plán (režijní a investiční rozpočet) a kontroluje nákladovou stránku této činnosti.“ V agendě č. 13 je úkol podnikového sociologického pracoviště vymezen tak, že „provádí sociologický výzkum a studie v rámci podniku, sleduje dislokaci zaměst-

(3) Citováno z Věstníku ROH č. 27, 1947; toto periodikum patří k cenným pramenům pro studium sociálně politických otázek té doby.

(4) Úvodní preambule směrnic.

nanců kolem závodů, vliv vzdálenosti obydlí zaměstnance od pracoviště na výkon, vliv vedlejšího zaměstnání (např. zemědělství) na výkon, z toho vyplývající závěry pro rozvržení pracovní doby, vliv sociálních momentů na výkonnost, účinnost kulturních a jiných sociálně politických faktorů apod.“

Obdobná organizace byla zaváděna také v dalších průmyslových odvětvích. Z jednotlivých národních podniků reagovaly jako jedny z prvních na tato organizační opatření Škodovy závody, n.p., kde byl s platností od 8. 11. 1948 vydán Regulativ podnikového ředitele č. 4 a z něho byly odvozeny Instrukce náměstka podnikového ředitele č. 20 ze dne 9. 11. 1948 pro sociálně politické záležitosti.

Pokud jde o sociologický výzkum, existovala v tomto národním podniku sociologická laboratoř již dříve — od r. 1946. Podle zmíněné instrukce byla sociologická činnost přenesena do štábního útvaru tzv. organizačního a statistického referátu, který „obstarává veškerá statistická hlášení a šetření týkající se sociálně politického odboru v podniku a tato pak zpracovává a sestavuje ve statistiky a diagramy pro potřebu podnikových a závodních orgánů, event. úřadů. *Provádí sociální výzkum.*“

Plány sociálního rozvoje, které byly v sociálně pracovních útvarech zpracovávány, měly podobu organizačních plánů a s podnikohospodářskými plány byly spojeny jen v některých položkách, jako byl plán práce anebo plán investiční činnosti. Sociální plánování v podniku bylo teoreticky zdůvodněno a propracováno až do podoby ukazatelů a plánovacích formulářů J. Šnoblem. Ve své studii mimo jiné říká: „Cesta plánovaného hospodářství státu, která byla nastoupena dvouletkou, musí v budoucnosti kalkulovati se sociálním růstem podniku, neboť sociální růst zaměstnance a podniku je předpokladem všeho plánování vůbec a zejména plánování dlouhodobého, jehož cílem je pozdvižení všeobecné úrovně národa. Není možné plánovat jen výrobu a přitom nechat člověka, velmi důležitého výrobního činitele, napospas nahodilým zásahům. Sociální růst podniku musí odpovídat celkovému růstu podniku. Plánování sociálního růstu podniku má také ovšem mnoho styčných plošek s plánováním sociálního růstu regionálního. Plán sociálního růstu podniku by měl být v budoucnu zasazen do plánu regionálního jako jeho protiplán. Podkladem plánování sociálního růstu podniku bude analýza stavu podniku po stránce sociální jak z hlediska jednotlivce, tak i kolektivu, provedená na základě sociálního výzkumu. Na základě této analýzy se stanoví krátkodobé i dlouhodobé, dílčí i souborné cíle plánu“ [Šnobl 1948 : 75].

Poznatky a zkušenosti týkající se vztahu společenských potřeb a rozvoje sociologie, vytváření marxisticko-leninských základů sociologie podniku, sociálního plánování a organizace sociálně politické práce v prvních fázích znárodnění československého průmyslu nemohly zapadnout. Spolupůsobily v období dalšího rozvoje marxisticko-leninské sociologie na přelomu padesátých a šedesátých let a byly a i dnes jsou v literatuře nejednou připomínány.

Tak například Rudé právo ze dne 3. 7. 1965 upozorňovalo na stať *Sociologický výzkum ve Škodových závodech*, který se touto materií podrobně zabýval [K dějinám 1965 : 185—218], J. Kohout připomíná období počátků sociologie podniku a průmyslového sociologického výzkumnictví v některých svých dřívějších publikacích ze šedesátých a sedmdesátých let, zvláště v knize *Sociální analýza a řízení socialistického podniku*, v níž III. kapitola obsahuje odstavec (8) Sociální analýza a její aplikace v řízení československých socialistických podniků a podkapitola (8A) Znárodnění československého průmyslu a počátky sociálně analytických prací v socialistických podnicích [Kohout 1976 : 151—164]. Také v kolektivní publikaci pod redakcí F. Kutty nalezneme několik poz-

нámek o vytváření podmínek pro plánovité řízení sociálních procesů v poválečném Československu [Kutta, F. a kol. 1981 : 47, 49].

Zájem o revoluční procesy v Československu ve všech sférách, tedy i ve sféře sociologie práce je oprávněný. Historická analýza sociologické problematiky tohoto období

- ilustruje hloubku a všestrannost společenských přeměn v Československu po druhé světové válce,

- objektivizuje pohled na vývoj sociologie podniku, sociálního plánování a řízení sociálních procesů vůbec,

- umožňuje komparaci současného stavu výsledků marxisticko-leninské sociologie podniku s výchozím stavem,

- poskytuje poučení o mnohých otázkách, kde minulost jako by předběhla současný stav (perfektní organizace sociálně politické činnosti),

- dovoluje šetřit silami tím, že současná sociologie nebude objevovat již objevené,

- názorně prokazuje, že výzkum ve výrobě musí zahrnovat i sociální problematiku,

- potvrzuje, že řízení sociálních procesů je organickou součástí řízení výroby.

Literatura

Cech, V.: *Použití sociologie v podniku*. Plzeň, Škodovák 1947, č. 11.

K dějinám závodů V. I. Lenina. Plzeň, Zpč. KN, 1965.

Kliment, G. — Zápotocký, A.: *Pořádek do výroby*. Praha, Práce 1949.

Kohout, J.: *Sociální analýza a řízení socialistického podniku*. Praha, Práce 1976.

Kutta, F. a kol.: *Teorie a praxe sociálního plánování a programování v ČSSR*. Praha, Svoboda 1981.

Marx, K.: *Kapitál I*, Praha, SNPL 1953.

Sbírka přednášek České společnosti národohospodářské z let 1946—1947.

Šnobl, J.: *Plánování sociálního růstu podniku a kontrola plánu*. Praha, Podniková organizace v průmyslu (příloha Průmyslového věstníku, 1948 č. 18).

Ullrich, Z.: *Několik základních poznámek k sociologii podniku a jejímu poměru ke statistice*. Praha, Statistický obzor 1946, č. 2.

Znárodněný průmysl v Československu. Praha, Orbis 1947.

Резюме

В. Чех: Национализация чехословацкой промышленности как этап развития социологии предприятия

В развитии чехословацкой социологии предприятия важное место занимает послевоенный революционный этап, в ходе которого была проведена национализация промышленности и основным звеном системы промышленности стали национальные предприятия. В этих предприятиях получали отражение все коренные экономические, политические и идеологические изменения, причем национальные предприятия являлись, как правило, и их активным центром. Национальные предприятия расширили свое общественное назначение и начали выполнять взаимно обусловленные производственные, социальные и политическо-властные функции. Новое положение и новая функция национальных предприятий получали обобщение в социологии промышленных предприятий. Эта отраслевая социология участвовала в анализе сложных процессов формирования новых трудовых коллективов, обеспечения их участия в управлении посредством заводских советов, партийных и профсоюзных организаций и посредством новых форм инициативы трудящихся, процессов мотивации выработки путем перестройки системы оплаты труда, процессов преобразований в трудовых и жизненных условиях трудящихся и т. д. В этот период был создан ряд основополагающих работ в области социологии предприятия и социального планирования. Для управления

социальными процессами в национальных предприятиях была создана продуманная организационная система. Структура социально-политических подразделений в этих предприятиях превышала обычный в то время мировой уровень. Процесс сочетания национализации в Чехословакии с процессом конституирования новой, социалистической концепции социологии национализированных промышленных предприятий является и сегодня источником ценного опыта.

Summary

V. Čech: Nationalization of Czechoslovak Industry as a Developmental Stage of the Sociology of the Enterprise

In the development of the Czechoslovak sociology of the enterprise, the revolutionary postwar epoch (in the course of which the nationalization of industry was carried into effect and national enterprises turned into, the basic unit of the industrial system) is playing a role of substantial importance. National enterprises reflected all the fundamental economic, political and ideological changes; in fact, they usually represented their active centre. National enterprises extended their social mission and started to fulfil mutually conditioned production, social and political-power functions. The new position and function of national enterprises were generalized in the sociology of industrial enterprises. This branch sociology took part in the analysis of complicated processes connected with the formation of new workers' collectives, with securing their participation in management through the mediation of works councils, Party- and trade-union organizations, by making use of new forms of the working people's initiative, processes of the motivation of performance through wage-system modifications, transformation processes in the working people's working and living conditions, etc. In this era, a number of studies of primary importance appeared in the branch of the sociology of the enterprise and social planning. A well-elaborated organizational system was worked out for the purposes of controlling social processes within national enterprises. The structure of sociopolitical units in these enterprises surpassed the world level current at that time. The process of amalgamating Czechoslovak nationalization with the process of constituting a new, socialist concept of the sociology of nationalized industrial enterprises has brought much valuable information even for our time.

Právo na práci, jako základní složka občanských práv, a všestranné zabezpečení jeho realizace jsou nesporně velkou vymožeností a vývojovou *předností socialismu*. Jsou podstatnou součástí sociálních jistot všech občanů. Naproti tomu mechanismy kapitalistické společnosti toto právo nezajišťují. Zde je více-méně „soukromou“ věcí každého jednotlivce, zda najde na trhu pracovní síly přiměřené zaměstnání, nebo ne. Nezaměstnanost je trvalým průvodním jevem kapitalistických společností a dnes dosahuje vysoké míry (cca 10 % práce-schopné populace). Proto také buržoazní ideologie, která argumentuje všemi možnými lidskými právy, se tomuto právu vyhýbá.

Práce je jednou z hlavních potřeb člověka i společnosti, její souvislosti velmi podstatně ovlivňují život lidí, jejich postoje a životní orientace. Nejenže odměna za práci je zárukou společenské existence. Ale bez práce se člověk cítí zcela odkázán na pomoc ostatních nebo blahovůli státu, „dobročinnost“ bohatých jedinců nebo institucí. Je pochopitelné, že člověk pocituje práci především jako prostředek obživy. Nadto však práce je nebo alespoň může být prostředkem realizace fyzických a duševních sil člověka a jako taková se mu stává potřebou, přináší mu uspokojení a potěšení. Je výrazným *pojítkem* jedince s ostatními, se společenským celkem, zprostředkujícím článkem kolektivnosti, lidské soudržnosti a spolupráce. Zde vystupuje v komplexech stále složitější dělby práce v systému rychle rostoucí a měnící se společenské produkce.

U nás jednotlivec právem očekává, že mu společnost účinně pomůže zajistit práci a spravedlivou odměnu za ni. Ale v důsledku vztahů, které desetiletí působily v období extenzivního růstu hospodářství typicky orientovaného na kvantitu pracovní síly, s trvalou převahou poptávky podniků a institucí („nejsou lidi“), začali si mnozí lidé vykládat princip práva na práci tak, že socialistická společnost musí každému poskytnout takovou práci, kterou by byl „ochoten“ dělat nebo dělat chtěl — i bez ohledu na své objektivní předpoklady, kvalifikaci, vzdělání, schopnosti a prokazovaný výkon. To se pak střetává s tvrdým požadavkem společenské produktivity práce a se skutečností, že má-li být produkce efektivní, musí stanovovat objektivní standardy výkonu každé funkce v složité dělbě práce a vyžadovat splnění určitých formálních, přesně vyjádřených předpokladů, platných pro všechny bez rozdílu, standardů kvalifikace, vzdělání, zdraví, praxe apod. V tom nemůže být ani socialistická společnost výjimkou, nemá-li úroveň výroby zaostávat.

Socialismus dává každému všechny možnosti, aby tyto předpoklady splnil, především tím, že široce *demokratizuje přístup ke vzdělání* všech stupňů. Ovšem s požadavkem, že jednotlivec musí ke vstupu do vyšších stupňů kvalifikace a vzdělání prokázat specifické schopnosti, znalosti, talent a snahu. Právě socialistická společnost, která chce zrušit všechna dřívější privilegia majetkového a společenského postavení musí tím spíše trvat na tom, aby pracovní funkce byly obsazovány jednotlivci výhradně podle schopností, a ne podle postavení a vlivu rodičů, podle známostí a styků.

Někteří lidé si zvykli požadovat, aby v případě, když nestačí požadavkům, jež na ně kladou jejich funkce a vědeckotechnický pokrok a když už jsou

přeražení na jiné místo, dostávali přinejmenším stejnou odměnu jako dříve. To je požadavek nejen nereálný, ale také vůči ostatním nespravedlivý. Návyk a očekávání je stále podporováno snahou podniků vytvářet nová a nová pracovní místa, místo zvyšování produktivity práce novou technikou a organizací a zmenšování podílu lidské pracovní síly.

V mnoha povoláních je snadné přejít na jiné místo se stejnou, nebo i vyšší mzdou a požadavky profesionální kvalifikace se neberou vždycky tak přísně. O tom svědčí skutečnost, že jak v dělnických, tak ve vysokoškolských povoláních pracuje velká část zaměstnanců v jiných oborech, než v nichž se vyučili nebo vystudovali, jak ukazujeme v dalším. A tak v *právu* na práci jako by zanikaly s každou prací spjaté *povinnosti* splnit základní předpoklady a dodržovat standardy výkonu a kvality.

Dnes v období rychlých technologických změn nelze do „práva na práci“ zahrnovat to, co by bylo v rozporu s požadavky společenského pokroku. Tak třeba socialistická společnost nemůže ani tomu, kdo získal příslušnou kvalifikaci, zaručit, že bude *trvale* pracovat v tomtéž zaměstnání. Bylo by to v protikladu k příkazům vědeckotechnického pokroku a růstu produktivity práce — a tím i růstu celkové životní úrovně obyvatelstva. Technický pokrok, zavádění počítačů a automatizace do všech oblastí společenské produkce i do každodenního života lidí bude zrychlujícím tempem vyřazovat značné objemy pracovní síly a nahrazovat celé skupiny povolání *strojovou prací*, a to na kvalitativně odlišné úrovni, než tomu bylo v době klasické industrializace. (1) V tom nemůže být rozdíl mezi kapitalismem a socialismem, chceme-li soutěžit s technicky nejvyspělejšími zeměmi.

Rozdíl je v tom, že kapitalistická společnost se nanejvýš snaží ulehčit osud lidí vyřazovaných z práce a nezaměstnaných dočasnými podporami nebo sociálními programy, které ovšem omezuje při každém poklesu růstu hospodářství. Odborové organizace nebo jiné instituce se do určité míry starají o přškolovací programy, ale ty se týkají jen části nezaměstnaných. Musí se také počítat s tím, že někteří z vylučovaných zaměstnanců nebudou z různých důvodů ochotni nebo vůbec schopni (věk) získat novou kvalifikaci. Tak vzniká nový specifický sociální problém vědeckotechnické revoluce: na jedné straně jsou skupiny populace vylučovány z pracovního procesu, ale na straně druhé vznikají požadavky na novou pracovní sílu s jinou kvalifikací a především se schopností zacházet s počítači a s nejnovější technikou.

Měli bychom si jasně uvědomovat, že náš dosavadní systém se bude muset podstatně měnit nejen v technických, ale i v sociálních ohledech. Výrazně to charakterizoval teoretik řízení J. Jirásek: „V průběhu zajišťování tvorby národního důchodu hlavně extenzí masy výroby se nahromadilo mnoho ne zcela využitého hospodářského potenciálu. Máme nedostatek v nadbytku: příliš velkou potřebu výrobních vstupů a příliš malý efekt výstupů... Zabýváme se problémy růstu čistého společenského produktu v zemi, která má na obyvatele největší výrobu oceli na světě, vyšší výrobu energie než mnohé západoevropské průmyslové země.“ (2)

O nezbytném relativním zmenšování podílu živé pracovní síly v moderní výrobě říká P. Bunič, člen korespondent Akademie věd SSSR: „Nedostatečná intenzita práce se projevuje různě. Jsou to prodlužované přestávky v práci,

(1) Například v NSR se počítá s tím, že v průběhu osmdesátých let dojde v důsledku zavádění robotů k zániku asi půl miliónu pracovních míst a odborníci z kapitalistických zemí odhadují, že během několika let nahradí nová technika až třetinu pracovních míst v průmyslu.

(2) Hospodářské noviny, 1982, č. 4.

formalismus a rovnostářství, zpomalený technický pokrok, „měkké“ plány a pokusy plnit je výhodnějším sortimentem, zvýšené nároky na investice a materiální fondy. Jinými slovy, projevuje se zvýšená poptávka po „cizí“ práci. Z tohoto důvodu se zpomaluje růst společenské produktivity práce, tedy národního důchodu. Vezmeme-li v úvahu očekávané zpomalování tempa přírůstku pracovních zdrojů v příštím desetiletí a nezbytnost zvětšit podíl odvětví nevýrobní sféry, prodloužit vzdělávací proces, uvolnit část fondu pracovní doby žen ve prospěch výchovy dětí a rozšířit volný čas zaměstnanců vůbec, pak je nutné nejen zmrazit počet zaměstnanců v materiální sféře, ale dokonce jej snížit. Musíme dosáhnout toho, aby tempo růstu produktivity práce předstihlo tempo růstu výroby.“ (3)

U nás se počítá podle státního cílového programu například s nasazením přes 3000 robotů a manipulátorů do roku 1985 v různých odvětvích výroby a s tím, že do roku 1990 by robotizace uvolnila na 300 000 pracovních míst. Na XXXVI. zasedání RVHP v červnu 1982 v Budapešti uzavřely členské státy dohodu o mnohostranné spolupráci ve vývoji a kooperované výrobě průmyslových robotů. V SSSR bylo v roce 1980 nasazeno ve výrobě 6500 robotů a do roku 1985 má jejich počet dosáhnout 40 000. V NDR pracuje 15 000 robotů a manipulátorů a do konce této pětiletky jich má být nasazeno dalších 45 000. V Bulharsku má být do roku 1985 vyrobeno 3500 robotů. V Maďarsku se vyrábí ročně asi 200 automatických manipulátorů. Celkový počet robotů v zemích RVHP by měl v roce 1990 dosáhnout zhruba 200 000 a jejich výroba by se v této době měla stát samostatným výrobním odvětvím. Ovšem většina robotů v RVHP patří k tzv. první generaci. Mají pevné programové řízení a nemohou reagovat na změny podmínek. (4)

V celé oblasti elektroniky, počítačů, automatizace, robotizace jsme zaostali za technicky nejvyspělejšími zeměmi a musíme je urychleně dohánět. Ty očekávají už kolem roku 1990 nástup robotů páté generace, vybavených umělou inteligencí s velmi rozmanitým použitím. Už v roce 1979, kdy šlo teprve o roboty prvních generací, se odhadovala efektivnost použití robotů takto: 38,8 % činí úspora pracovní síly a růst produktivity práce, 29,4 % osvobození zaměstnanců od monotónních prací, 10,5 % snížení úrazovosti ve výrobě, 6,4 % zvýšení a stabilita kvality, 14,9 % snížení výrobních nákladů a zvýšení výroby. (5)

Automatizace se ovšem netýká jen robotů ani jen oblasti hmotné výroby. Velké pole působnosti má v administrativě, správě a organizaci, v „nevýrobních“ oblastech. Kdyby zde začala reálná racionalizace s využitím dnešních technických prostředků, mohl by se rychle zmenšovat u nás tradičně „přebujelý“ objem pracovní síly úředníků. Proto také v závěru roku 1981 schválila vláda ČSSR program hospodárnosti v 7. pětiletce, který obsahuje okamžitá opatření i dlouhodobé úkoly, mimo jiné i direktivu snížení počtu pracovníků v oblasti řízení a správy. Do konce roku 1985 se mají počty snížit takto: v systematizovaných federálních a republikových ústředních orgánech o 12 % (2500 osob), v ústředních nesystematizovaných federálních a republikových orgánech o 10 % (230), v aparátech národních výborů o 12 % (3500), v systematizovaných rozpočtových organizacích přímo řízených ústředními orgány o 5–10 % (1800), v ostatních rozpočtových organizacích řízených přímo o 10 % (1800), v rozpočtových organizacích řízených národními výbory o 10 % (3200), v účelových hospodářských organizacích o 20 % (4600), v organizacích vědecko-výzkumné základny nejméně o 10 % (1500), v hospodářských organizacích di-

(3) Hospodářské noviny, 1982, č. 3.

(4) Viz Alster, L.: *Robotizace v zemích RVHP*. Rudé právo 15. 5. 1984.

(5) Podle: Ptáček, V.: *Rozvoj průmyslových robotů IV*. Praha, ÚVTEI 1979.

ferencovaně podle resortu o 10 % (50 000). Jde tedy o značný počet (cca 70 000 pracovníků). Toto snížení má zároveň vést k zlepšení kvalifikační struktury. (6) Není tajemstvím, že v administrativním aparátu všech institucí pracuje nemálo osob, které nemají požadovanou kvalifikaci, ba dokonce tisíce pracovníků jen se základním vzděláním.

Mají-li působit faktory intenzifikace, měl by se obdobně snižovat počet osob ve výrobních podnicích a oborech, které jsou předimenzované v důsledku nízké produktivity a z hlediska struktury moderní výroby. Je otázka, zda to lze vyřešit jen direktivními nařízeními ústředních orgánů. Hodně se diskutuje o tom, že se bude obtížně snižovat počet administrativy, pokud se podstatně nezmění sama příčina „bujení“ — množství směrnic, oběžníků a vyžadovaných hlášení.

Trendy přesunu k vyšším kvalifikacím jsou nesporné a každá vyspělá produkce se na ně musí orientovat. V souvislosti s tím u nás probíhají diskuse, zda máme přebytek nebo nedostatek vysokoškolských odborníků. Ale dokud se přechod k intenzivnímu rozvoji neprojeví na široké frontě, bude se diskuse vztahovat k podmínkám, v nichž podniky a instituce tlak na vyšší kvalifikační a vzdělanostní strukturu přilíhají nepocítují. V zasedáních Sněmovny lidu FS ČSSR v říjnu 1983 se upozorňovalo, že je citelný nedostatek vývojářů, projektantů a konstruktérů, tedy profesí, které rozhodují o úrovni výrobků, a hlavně odborníků na uplatnění elektroniky a mikroelektroniky, ačkoli právě to jsou nejprogresivnější obory. Například podíl konstruktérů na celkovém počtu pracovníků VHJ a podniků představuje necelá 3 %, kdežto v technicky nejvyspělejších zemích je dvojnásobný až trojnásobný. Ani struktura pracovníků projektčních a vývojových kanceláří neodpovídá perspektivním potřebám, protože jen menšina z nich jsou vysokoškolsky kvalifikovaní odborníci. Nesmí nás proto uspokojovat sama skutečnost, že za posledních 10 let vzrostl v ČSSR počet lidí s vysokoškolským vzděláním o 44 % a s úplným středoškolským o 24 %. Předpokládá se, že na konci 7. pětiletky dosáhne počet vysokoškolských odborníků 500 000, avšak počet míst, pro něž se bude požadovat vysokoškolské vzdělání, bude asi 600 000.

V etapě extenzivního růstu hospodářství byla podstatná část míst a funkcí, pro něž bylo předešláno vysokoškolské vzdělání, obsazena pracovníky se vzděláním nižším — a na výši odměn za práci má stále vyšší vliv „funkční zařazení“ než skutečná kvalifikace. Tak například v rámci pracovníků ministerstva průmyslu ČSR splňovalo v roce 1981 kvalifikační požadavky na úrovni vysokoškolského vzdělání jen 48 % zaměstnanců. Jen o něco lepší byla situace na úrovni středoškolského vzdělání (64 %) a kvalifikovaných dělníků (65 %). (7)

Tato nežádoucí situace je násobena tím, že stále ještě mnoho kvalifikovaných pracovníků pracuje na místech, kde jejich vzdělání není plně využito, protože by tu postačila nižší nebo jiná kvalifikace. Podle údajů z roku 1978 to bylo 85 000 osob s vysokoškolským vzděláním, 375 000 s úplným středním, 140 000 se středně odborným a 1 000 000 vyučených. Také data o příjmech ukazují, že například dělníci pracující v jiném oboru, než v němž se vyučili, mají vyšší příjmy než ti, kteří ve svém oboru pracují. (8)

V epoše vědeckotechnické revoluce má mimořádný význam rozvoj vědecko-výzkumné základny. U nás zahrnuje (v roce 1982) 183 200 pracovníků (během posledních 20 let vzrostl o 42,2 %). Ale skutečných vědeckých pracovníků, tj.

(6) Viz Nechutný, J. — Týc, J.: *Efektivně a hospodárně i v administrativě*. Hospodářské noviny, 1982, č. 19.

Výsledky programu hospodárnosti za rok 1982: Týc, J. — Nechutný, J.: *Výjimky jen výjimečně*. Hospodářské noviny, 1983, č. 32.

s vědeckou kvalifikací, je v ní relativně málo, necelých 11 500. Kromě pracovišť akademií věd, kde vědecké kádry tvoří průměrně $\frac{1}{4}$ všech pracovníků, je značný počet vědeckých pracovníků v ústavech ministerstva školství a lékařského výzkumu, kdežto mnohé obory průmyslové výroby a resortní ústavy zaostávají. Úzkým místem aplikovaného výzkumu jsou některé obory významné právě pro intenzifikaci společenské produkce: teoretická kybernetika, elektrotechnika a elektronika, buněčná biologie, molekulární biologie a genetika apod. Nejde ovšem jen o kvantitu, ale také o růst kvality, aby výsledky a výstupy byly základem individuálního hodnocení podle celosvětových standardů a byla zajištěna vysoká úroveň nezbytných prostředků vědeckovýzkumné práce (od literatury a informací po přístrojovou techniku) a aby sociální podmínky mladé generace vědeckých pracovníků, především bytové a platové, nepokulhávaly za ostatními skupinami zaměstnání. (9)

Hlavní příčina nedostatečného využívání vědeckotechnického pokroku je nepochybně v tom, že v podnicích stále převažují modely extenzivní produkce a s nimi spjaté myšlení, které hledá cesty k růstu spíše v rozšíření reprodukce tradičních výrob než v technické inovaci. Ale „je to věc nikoliv jen podniků, ale i ministerstev a VHJ, aby konečně uvolnily ty ekonomické nástroje a ukazatele, jež povedou ke zrušení zbytečného papírování a administrativy vůbec, aby každý dělal to, k čemu ho předurčuje jeho kvalifikace a schopnosti.“ (10)



Vidíme tedy, že už z důvodů nezbytného pokroku společenské produkce, který bude podmiňovat výstavbu rozvinutého socialismu, musí dojít v příštích letech, v době jedné generace, k velkým přesunům v zaměstnání a změnám v požadované profesní struktuře. K tomu však přistupuje další významný sociologický aspekt. Stejně tak totiž podmiňuje další vývoj socialismu rozvoj *nového způsobu života*, který není myslitelný bez vzestupu kulturnosti a vzdělání, šíření vědeckého světového názoru a jeho realizace v řešení otázek životního prostředí člověka, komplexu práce i volného času.

Proto spolu s „technickou“ a „ekonomickou“ inteligencí by měly adekvátně růst počty „humanitní“ inteligence, vysoce kvalifikovaných sociologů, ekologů, psychologů. Domníváme se, že přehnané priority „produktivní oblasti“, za níž je považována některými ekonomy pouze hmotná výroba a které byly charakteristické pro období extenzivního růstu, ustavily v tomto směru nepoměry, jež neodpovídají perspektivním potřebám.

Tak zatímco naše školy produkuje ročně kolem 3000 ekonomů s vysokoškolským vzděláním a kolem 16 000 absolventů středních ekonomických škol, dosahuje roční počet absolventů vysokoškolského studia sociologie jen několik desítek osob. Jestliže ve školním roce 1982/83 bylo vysokoškolských studentů ve skupině oborů „ekonomické vědy“ 24 752 a „právní vědy“ 7968, bylo jich ve skupině „filozofické vědy“ jen 547 a „psychologické vědy“ jen 613. (11)

V další etapě vědeckotechnické revoluce, v období intenzifikace národního hospodářství, se budou muset mnozí lidé přizpůsobit změnám, které jim třeba

(7) Podle materiálů Ministerstva průmyslu ČSR.

(8) Z informací Federálního ministerstva práce a sociálních věcí plyne, že v roce 1982 v celé ČSSR bylo 660 000 míst s požadavky na vysokoškolské vzdělání, ale jsou obsazena vysokoškoláky jen ze dvou třetin.

Viz: Lipavský, J.: *Vystudovaných víc, než je zapotřebí?* Rudé právo 20. 10. 1983.

(9) Říman, J. — Jeslínek, J.: *Rozhodující je kvalita vědeckých kádřů*. Rudé právo 30. 5. 1984.

(10) Lipavský, J.: citovaná stat.

(11) Statistická ročenka ČSSR 1983. 1. vyd. Praha, SNTL 1983, s. 570, 584–588.

budou připadat jako „nespravedlivé“ vůči navyklým představám a očekáváním, na něž nejsou dost připraveni a dosavadní trendy jim je nenaznačovaly. Budou se muset změnit i mnohé představy o povinnostech společenských orgánů a institucí, plynoucí jim z práva na práci přiznaného všem socialistickým občanům. Daleko více a ve směru větších povinností jednotlivců vůči společnosti, než tomu bylo dosud.

Primární a sekundární sektor hospodářství, zemědělství, lesnictví a průmysl by neměly počítat s dalším růstem počtu pracovních sil. V průmyslu půjde spíše o přesun mezi odvětvími. Ale terciární sektor, široká oblast *služeb*, včetně školství, zdravotnictví, vědy a výzkumu, je v kvalifikovaných pracovních silách značně poddimenzována a mohla by absorbovat velkou část zaměstnanců uvolňovaných vědeckotechnickým pokrokem. To nebude většinou možné bez *přeškolení a doškolení*. Koneckonců doškolení existuje u mnoha špičkových povolání už dlouho. Například lékaři musí po dokončení vysokoškolského studia a nástupu do praxe dále studovat a skládat náročné atestační zkoušky k získání specializace. Lze očekávat, že tak tomu bude postupně i v dalších oborech.

Socialistická společnost bude nepochybně každému pomáhat hmotně v tom, aby se mohl připravit na změnu zaměstnání nebo i povolání. Ale nemůže mu zajistit, aby dostával tentýž plat jako dříve, pakliže se o to sám nepříčiní a nevyužije nabízených možností. Nikdo nemůže očekávat od společnosti maximum, když sám je ochoten jí dát jen minimum. Socialistická společnost zajišťuje všem občanům základní potřeby. Ale v diferenciaci životní úrovně musí platit princip, že praceschopní jednotlivci budou odměňováni podle kvalifikace, dovedností a schopností, podle jejich pracovního přínosu společenskému celku.

Je žádoucí důkladně seznamovat nejširší veřejnost s nezadržitelnými tendencemi vývoje, aby si jednotlivci včas uvědomovali budoucí společenské potřeby a reálný obsah svého práva na práci. Zvláště se to týká mladých lidí. Ti by měli mít jasnou perspektivu, která povolání budou žádaná a jakou odměnu za práci v nich mohou očekávat, ale také jaké kvalifikační a vzdělanostní požadavky s nimi budou spojeny. Je důležité, abychom změnám *předcházeli*, připravovali se na ně. Zvýšenou měrou to platí pro společenské instituce. Pro státní plánovací komise, stejně jako pro orgány odborových organizací, z toho plynou jednoznačné úkoly včas zajišťovat v žádoucím rozsahu příslušné kurzy, přeškolení a doškolení programy, propagovat je v hromadných sdělovacích prostředcích a vytvářet účinný tlak na podniky. Intenzivní péče by měla být věnována inovaci zákoníku práce, který odráží poměry extenzivního růstu hospodářství a v mnoha směrech neodpovídá potřebám rychlého vědeckotechnického pokroku.

Všeobecné sociální jistoty občanů socialistického státu nemohou být *neomezené*. Jejich meze jsou dány růstem společenské produkce. Kdyby stagnovala produktivita práce, klesala by nutně i hodnota těchto jistot. Chceme-li je prohlubovat, musíme uvolňovat rozhodující zdroje bohatství celé společnosti, které jsou v komplexu lidské práce, v tvořivosti a vynalézavosti. Každý člen společnosti si má racionálně uvědomovat svoje povinnosti vůči celku, bez jehož rozvoje nemůže ani existovat, ani prospívat. Nový typ lidské pospolitosti, který uskutečňuje socialismus, zdůrazňuje vzájemnost, vzájemnou závislost všech občanů a závislost obecného blaha na plnění povinností každým jedincem, z něhož teprve může plynout realita práv. Jak zdůrazňoval K. Marx, právo samo nikdy nemůže překročit objektivní ekonomickou a kulturní úroveň konkrétní společnosti.

Nakonec chceme znovu vyzdvihnout, jak velkým sociálním pokrokem je

system bezplatného vzdělání a bezplatné léčebné péče, přístupné všem občanům bez rozdílu. Dávají každému jednotlivci možnost volit si a utvářet svou vlastní budoucnost i v podmínkách očekávaných rychlých změn. Záleží pak na něm, na jeho aktivitě a iniciativě, jak ji promění ve skutečnost.

Резюме

М. Сламова: Право на труд в развитом социалистическом обществе

В развитом социалистическом обществе право на труд является существенной составной частью социальных гарантий всех граждан, но в связи с переходом от экстенсивных форм развития общественного производства к его интенсивным формам, практическое применение этого права вызывает некоторые социальные и экономические проблемы.

В современном производстве неизбежно происходит относительное сокращение удельного веса живой рабочей силы и реализуется замена целых групп профессий машинным трудом. Структура трудовых ресурсов будет изменяться параллельно с внедрением автоматизации, роботизации и других современных средств повышения, производительности труда. Быстрыми темпами будут развиваться некоторые отрасли, важные именно для интенсификации общественного производства, такие как, теоретическая кибернетика, электротехника и электроника, клеточная биология, молекулярная биология и генетика и пр. Но необходимо обеспечить не только рост количества, но и качества, чтобы достигаемые результаты служили основой для индивидуальной оценки в соответствии с мировыми стандартами. Эти процессы неизбежно вызывают и будут вызывать выразительные перемещения работников между отраслями народного хозяйства, изменения в их квалификации, роде занятий и профессии. Поэтому необходимо реализовать не только право на труд, но и обязанности по отношению к обществу, коллективу. Конкретно, необходимо снижать количество административных работников, добиваться соответствия между уровнем полученного образования и работой, выполняемой отдельными работниками, опираться развитие научно-исследовательской базы, повышать количество научных работников, а также интеллигенции с гуманитарным образованием, высококвалифицированных социологов, экологов, психологов. Высвобожденные работники должны переходить в область услуг, в третичный сектор. Приведенные изменения выразительно повлияют на рост общественной производительности труда, формирование нового образа жизни и всего комплекса труда и свободного времени, в рамках которого развивается личность социалистического человека.

Summary

M. Slámová: Right to Work in Socialist Society

In socialist society, the right to work represents a substantial part of social securities shared by all the citizens; however, in connection with the transition from extensive forms of the development of social production to its intensive forms, its practical application raises some social and economic problems.

Modern production necessarily involves a relative reduction of the proportion of live labour force and the replacement of whole occupational groups by machine labour. The labour-power structure is going to change hand in hand with the introduction of automation, robotization, and other modern means of increasing the productivity of work. Some branches important for the intensification of social production will develop at a rapid rate: theoretical cybernetics, electrical engineering and electronics, cellular biology, molecular biology and genetics, etc. Of course, what is involved here is not only quantity but also the rise of quality for the purpose of establishing the results as a basis of individual evaluation according to universal standards. These processes necessarily call forth — and will continue to do so — noticeable shifts of workers between the branches of national economy and changes in their qualification, occupation and profession. This implies the necessity to profess not only the right to work but also obligations to the whole. This concretely involves, for example, the claim to lower the number of administrative workers, to respect the harmony between the education level attained and the working position of individuals corresponding to it, to promote the development of the scientific-research base, to enhance the numbers of research workers as well as of the intelligentsia concerned with the humanities, highly qualified sociologists, ecologists, psychologists. The freed labour power should pass over to the area of services, to the tertiary sector.

Zavedení všeobecného úplného středoškolského vzdělání mladé generace v naší zemi, která ještě počátkem dvacátého století byla vzhledem k úrovni gramotnosti obyvatelstva na jednom z posledních míst v Evropě, je velkým úspěchem socialismu, jedním ze svědectví jeho zralosti. Život však nestojí na místě. Dosavadní vzdělávací soustava (na počátku osmdesátých let) již plně neuspokojuje potřeby v oblasti vzdělání a výchovy mládeže vstupující do života, její přípravy k životu. „Aby sovětská společnost pevně postupovala vpřed, k našim velkým cílům“ — bylo řečeno na dubnovém plénu ÚV KSSS 1984 — „musí každá nová generace dosáhnout vyšší úrovně vzdělanosti a všeobecné kultury, odborné kvalifikace a občanské aktivity. Takový je, můžeme říci, zákon sociálního pokroku“ [Materialy 1984 : 16].

Usnesení Nejvyššího sovětu SSSR *O základních směrech reformy všeobecné vzdělávacích a odborných škol*, přijaté 12. dubna 1984 v souladu s usnesením ÚV KSSS a rady ministrů SSSR o klíčových otázkách přestavby systému vzdělání, představuje *dlouhodobý* program činnosti nejen pro instituce, které bezprostředně odpovídají za výchovu na školách všech stupňů, ale pro *všechny* státní a stranické orgány. Uskutečnění velkolepého plánu přestavby soustavy lidového vzdělání je skutečně všelidovou věcí, jež otvírá praktické tvořivosti mas a jejich volených orgánů nejširší pole pro hledání nejracionálnějších řešení odpovídajících duchu reformy a místním podmínkám. Právě tak staví otázku strana: „Reforma školy, to není jednorázové opatření. Věc není jen v tom, že je rozvržena na dvě pětiletky. Jde-li o živé lidi, a tím spíše o děti, nelze všechno uspořádat předem. Praxe bude rozhodně do některých našich návrhů a plánů vnášet korektury a není třeba se toho bát“ [Materialy 1984 : 173].

Realizace reformy systému vzdělání klade velkou odpovědnost na sovětské společenské vědy, na všechny oblasti vědění a směry výzkumu. To plně platí i pro sociologii. Je třeba poznamenat, že v sovětské sociologické vědě se v posledních dvou desetiletích vytvořily určité tradice ve výzkumu životních plánů mládeže, její sociální a profesionální orientace, vztahu těchto plánů k možnostem a požadavkům systému vzdělání a k potřebám rozvoje společnosti vůbec. Reforma vyžaduje, aby se ještě širěji rozvíjely a prohlubovaly sociologické výzkumy otázek mládeže a vzdělání. Právě sociologie může a musí operativně studovat vliv opatření uskutečňovaných v průběhu reformy na myšlení mládeže, na její hodnotový systém, poměr mládeže k uvedeným opatřením, jejich účinnost a efektivnost při zlepšování pracovní výchovy, při získávání profesionálních návyků a znalostí, při rozvíjení připravenosti uplatňovat získanou profesi tam, kde to diktují společenské zájmy.

Sociologické výzkumy, prováděné s přihlédnutím k regionálním a národním zvláštnostem, k věkovým skupinám mládeže, k typům škol a hospodářských oblastí, v nichž mládež vstupuje do pracovního procesu, mohou řídicím orgánům poskytnout reálnou a skutečně cennou pomoc při uskutečňování cílů reformy, při překonávání řady obtíží, které se již objevily a budou nevyhnutelně na této cestě vznikat. Pramen těchto obtíží můžeme zcela jasně ukázat již

nyní. Podle našeho názoru jím je *síla setrvačnosti*, vlastní každé společnosti vytvořené organizaci, která má vnitřní strukturu a relativně samostatně se vyvíjí. Platí-li to obecně, platí to pro tak rozvětvený a mohutný systém, jakým je vzdělávací soustava, zvláště naléhavě. Každá ze základních státních institucí, které se zabývají vzděláním a výchovou mládeže — ministerstva osvěty a vysokoškolského a středoškolského odborného vzdělání a státní výbor pro odborné technické vzdělání — má svou ustálenou strukturu, početný řídící aparát, své tradice, a to při jisté vzájemné izolovanosti těchto úřadů opět zvyšuje uvedenou sílu setrvačnosti. Podle našeho názoru není překonání setrvačnosti ve sféře vzdělání snazším, ale naopak složitějším úkolem než překonání setrvačnosti v procesu zdokonalování hospodářského mechanismu. Bezprostředním výrazem této setrvačnosti je reprodukce vytvořených proporcí v systému vzdělání, zkosnatělost učebních plánů, forem a metod výuky ve všech článcích tohoto systému.

Základ celé pyramidy vzdělání tvoří všeobecně vzdělávací škola. Podstatný a po mnoho let se projevující nedostatek výuky a výchovy ve škole spočívá podle obecného mínění v tom, že škola neučí žáky od dětství práci, že své absolventy (neúplné a úplné střední školy) dostatečně neorientuje na profese spojené převážně s fyzickou prací, to znamená na doplňování řad dělnické třídy a kolchozního rolnictva jako základních tříd sovětské společnosti.

K otázce překonání uvedené setrvačnosti, a tedy i nedostatků, které se zakořenily v systému vzdělání, lze přistupovat z různých hledisek. Zde k tomuto problému přistupujeme z pozice *teoretické marxistické sociologie*, která vychází z analýz celého souhrnu empirických údajů shromažďovaných mnoho let, z údajů státní statistiky i konkrétních sociologických výzkumů, které ji doplňují.

Otázka vztahu životních plánů mládeže, její sociálně profesní orientace, tj. *subjektivního* faktoru k měnícím se potřebám společnosti jako k faktoru *objektivnímu*, je samou svou povahou věcí obecné teoretické sociologie marxismu, již je historický materialismus. Ze samotných základů marxistické teoretické sociologie vyplývá: 1. že při zkoumání těchto faktorů je třeba věnovat základní pozornost *dialektice* jejich vzájemného působení, která je mimo jiné zprostředkována systémem vzdělání; 2. že obrat k budoucnosti, zkoumání perspektivy, nutně předpokládá historický přístup, a tedy zkoumání retrospektivy.

Nejprve několik slov o tom, jak „vypadá“ v této speciální sociologické oblasti objektivní a subjektivní faktor (příčemž hranice mezi těmito faktory přirozeně není absolutní).

Potřeby ekonomického a sociálního rozvoje společnosti jsou určovány rozvojem výrobních sil země a socialistických výrobních vztahů, které mají *objektivní* charakter a materializují se nejen v technice a v látkovém prostředí vůbec, ale též v lidech, v jejich schopnosti pracovat při dané technické základně výroby, osvojovat si novou techniku a dále ji rozvíjet. V současné etapě vědeckotechnické revoluce je tedy nutné, aby na *všeobecné* střední vzdělání navazovalo *všeobecné* odborné vzdělání. Oba typy jsou zabezpečovány *systémem všeobecného a odborného vzdělání*. Tento systém — stejně jako jiná společnosti vytvářená zařízení a systémy, které mají svou organizační strukturu, zákonem stanovená práva a povinnosti i vlastní kádry — se vzhledem ke své gnozeologické povaze jeví jako *subjektivně objektivní* faktor; subjektivní v jednom a objektivní v jiném směru. Na jedné straně je totiž tento systém vytvářen a zdokonalován řídicími orgány, státem, tj. závisí na vůli lidí a vystupuje jako součást subjektivního faktoru. Na druhé straně — vzhle-

dem k životním plánům, orientacím atd. mladé generace — vystupuje jako stránka objektivně existujících vnějších podmínek, jimž mládež musí přizpůsobovat své plány. Uvedené plány, orientace a snahy jsou pak nepochybně odrazem celého souhrnu životních podmínek mládeže v jejím vědomí a vystupují jako *subjektivní* faktor.

Tyto tři faktory jsou celkově v souladu, jejich soulad není však nikdy úplný. V procesu vývoje se v důsledku relativní samostatnosti jak systému vzdělání, tak životních plánů, orientací a snah mládeže vzhledem k ekonomickému rozvoji mohou dostávat do jistého *rozporu* s objektivními potřebami společnosti i vzájemně mezi sebou.

Vše, co jsme řekli, v obecném smyslu platí o jakékoli společnosti, která dosáhla dostatečného stupně vývoje, aby mohla vytvořit systém vzdělání. Platí to i o socialistické společnosti. Avšak jako všechny obecné sociologické zákonitosti získává daná zákonitost v podmínkách socialismu, zvláště v etapě jeho zralosti, podstatnou specifičnost.

Obecný zákon sociálního pokroku, který se projevuje pokrokem výrobních sil, výrobních vztahů, nadstavby, vědy a kultury v procesu střídání generací, získává v podmínkách socialismu při přechodu od jedné generace k jiné nové rysy. Zde je třeba upozornit na dva z nich: jednak na *zrychlený charakter* sociálního pokroku, který působí, že převaha každé nové generace se stává zjevnou, výraznou a do očí bijící, jednak na jeho *plánovitost*, tj. na skutečnost, že společnost vědomě využívá zákony svého vlastního fungování a vývoje.

Když B. Engels před více než sto lety popisoval budoucí společnost, napsal, že již za socialismu „budou lidé dělat své dějiny s plným vědomím sami“, a proto „budou mít společenské příčiny, které uvedli do pohybu, převážně a ve stále rostoucí míře i účinky, které chtěli“ [K. Marx — B. Engels 1966 : 281]. Rozvíjení socialistické společnosti předpokládá vzrůstající stupeň plánovitosti, stále plnější a všestrannější respekt k dlouhodobým následkům těch opatření, která provádějí řídicí orgány, a to i v oblasti vzdělání a výchovy mladé generace.

Od etapy k etapě vzrůstající plánovitosti rozvoje socialismu umožňuje včas odhalovat a v zájmu celé společnosti řešit pro socialismus specifické neantagonistické rozpory, které ztratily svou třídně antagonistickou povahu. V daném případě jde o rozpory mezi uvedenými třemi faktory, přičemž jejich řešení spočívá především v tom, že se subjektivní faktor uvádí do souladu s potřebami rozvoje objektivního faktoru.

Rozpory mezi potřebami sociálně ekonomického rozvoje společnosti, systémem vzdělání v SSSR a orientacemi mladé generace na počátku osmdesátých let, mohou být v celé hloubce a složitosti pochopeny jen při historickém přístupu. Všechny uzrávaly od druhé poloviny padesátých let, tj. od období, kdy střední škola v SSSR připravovala své žáky především ke vstupu na vysokou školu, a tím k doplňování řad *inteligence*. Avšak *počet absolventů* střední školy rostl značně rychleji než počet míst v prvních ročnících řádného studia na vysokých školách a stále větší část absolventů desítiletky se musela orientovat na odborné střední školy či hledat uplatnění v národním hospodářství. Tato objektivní tendence se velmi osobitě odrazila ve vědomí mladé generace, která nadále tradičně považovala maturitní vysvědčení za propustku na vysokou školu. Díky tomu se vytvořil a prohluboval nesoulad mezi setrvalou, v průběhu desetiletí zformovanou a celým duchem školského života podporovanou orientací převážné většiny absolventů na studium na vysoké škole (či v krajním případě na odborné střední škole), a tedy na začlenění do řad *inteligence*, a potřebami

společnosti, pro niž bylo nutné, aby vzdělaná mládež doplňovala všechny sociální skupiny, především *dělnickou třídu a kolchozní rolnictvo*.

Školskou reformu provedenou v roce 1958 je třeba považovat za první pokus o řešení tohoto rozporu. V tezích ÚV KSSS a rady ministrů SSSR *O upevnění spojení školy se životem a o dalším rozvoji soustavy lidového vzdělání v zemi* bylo správně uvedeno, že „naše všeobecně vzdělávací škola trpí tím, že jsme velmi mnoho převzali od předrevolučního gymnázia a hoši a dívky vůbec neznaají výrobu. A společnost neví, jak lépe využít těchto mladých lidí, plných sil“ [Pravda 1958]. Reforma z roku 1958 se snažila vyřešit uvedený rozpor orientací školy na přípravu mládeže k práci ve sféře materiální výroby. Jistých pozitivních změn bylo v tomto směru dosaženo, spojení školy s podniky se poněkud upevnilo. Pokusíme-li se však celkově zhodnotit výsledky reformy z roku 1958, nemůžeme se vyhnout závěru, že stanovených cílů nebylo dosaženo. Proč?

Za prvé se předpokládalo, že většina mládeže, která dokončí neúplnou střední školu (délka vzdělání v této škole byla prodloužena ze 7 na 8 roků), se bezprostředně zapojí do práce v národním hospodářství. Avšak absolventi osmiletky, tj. dospívající lidé ve věku 15—16 let, nezískávali profesi a síť učilišť odborného technického vzdělání byla koncem padesátých a v první polovině šedesátých let nedostatečně rozvinuta a nemohla prostě zabezpečit profesní přípravu většiny dospívajících, kteří dokončili neúplnou střední školu. S pracovním zařazením absolventů osmiletky vznikaly vážné potíže. Mnohá odvětví hospodářství je zcela odmítala přijímat a v podnicích dalších odvětví jim mohli nabídnout jen takové formy základního získání profese, jako krátkodobé kursy nebo individuální brigádní učňovskou výchovu. Mnoho dospívajících se muselo chtít nechtě orientovat na nekvalifikovanou práci, neboť potřeba této práce byla ještě velmi značná. Proto nepřekvapuje, že začala převládat tendence k přechodu do deváté třídy a k pokračování ve vzdělání s cílem získat za tři roky úplné středoškolské vzdělání (doba výuky byla prodloužena z deseti na jedenáct let) a širší možnosti při volbě životní cesty. Důležitým faktorem, který přispěl k orientaci na pokračování ve vzdělání v 9.—11. třídě, se stal růst materiálního blahobytu pracujících, dovolující převážně většině rodin poskytnout 17—18letým zaopatrnutí, a to tím spíše, že vzdělání ve vyšších třídách školy zůstalo bezplatné.

Za druhé se předpokládalo, že získání úplného středoškolského vzdělání v 9.—11. třídách školy se bude spojovat s výukou odpovídající masové dělnické profesi. Avšak většina škol mohla za pomoci patronátních podniků a místních orgánů sovětské moci poskytnout studujícím jen velmi skromný výběr profesí (zámečnická, švadlena atd.). V důsledku toho většina absolventů jedenáctiletky nezačala pracovat v souladu s odborností, kterou získali ve škole, tím spíše že zřídka kdy umožňovala zařazení vyšší než v 1.—2. kvalifikační třídě.

Proto zdánlivě zcela rozumný záměr spojení všeobecného středoškolského vzdělání s výchovou k profesi, obsažený v reformě z roku 1958, nedosáhl svého cíle. Pokus o spojení obou uvedených funkcí v rámci všeobecně vzdělávací školy nemohl vyřešit problémy souvisící s doplňováním dělnické třídy a kolchozního rolnictva odborně připravenou mladou generací a na druhé straně vzbuzoval nespokojenost mládeže i rodičů. Vedl též k určitému snížení úrovně poznatků získávaných ve škole, protože ve vyšších (9.—11.) třídách, byly dva dny týdně vyčleněny pro pracovní výuku, pro získávání dělnické profese. Proto bylo živelné zrušení školské reformy, k němuž došlo v polovině šedesátých let (zákon z r. 1958 byl oficiálně zrušen od 1. 1. 1974), přivítáno veřejností s uspokojením. Základní úkoly střední školy byly od poloviny šedesátých let for-

mulovány jako výuka základům věd, pracovní výchova a *příprava* k získání profese (a nikoli její získání).

Již v polovině sedmdesátých let se však stále zřetelněji ukazovalo, že všeobecně vzdělávací škola, kterou v této době — díky orientaci na všeobecně úplné středoškolské vzdělání — absolvovala většina hochů a dívek, se nevyrovnává s celkem těchto úkolů. Je ovšem třeba přihlídnout k tomu, že při zavádění všeobecného středoškolského vzdělání hrály (a nadále hrají) určitou úlohu střední odborné školy a večerní škola a rovněž „střední“ odborná učiliště.

Středem pozornosti učitelských kolektivů všeobecně vzdělávacích škol zůstala výuka základům věd. Všeobecná a povinná středoškolská docházka vedla k snížení náročnosti při klasifikaci, ke známé „procentománii“, přičemž neposlední úlohu v tomto umělem „vytahování“ líných žáků nebo těch, kteří nebyli schopni zvládnout studijní program, sehrála směrnice orgánů lidového vzdělání, podle níž se úspěchy školy, učitelského kolektivu a jednotlivého pedagoga začaly hodnotit podle procenta prospěchu.

Pracovní výchova byla v převážné většině škol na neuspokojující úrovni a její úloha byla snižována. V důsledku toho se zřetelně zostřil rozpor mezi objektivními potřebami společnosti a sociálně profesní orientací mládeže, jejími plány do budoucnosti, neoddělitelnými od volby povolání a získání odpovídající průpravy.

V sedmdesátých a na počátku osmdesátých let se vytvořila situace, kterou vykreslíme v zjednodušené podobě, neboť existují velké rozdíly mezi městem a vesnicí a mezi jednotlivými regiony země. Více než polovina žáků přecházela po skončení osmé třídy do deváté s cílem získat nejjednodušším a nejprístupnějším způsobem úplné středoškolské vzdělání, což zároveň nevyžadovalo od dospívajících chlapců a dívek ve věku 15 let a od jejich rodičů odpovědné rozhodnutí o volbě životní cesty. Stále větší část absolventů osmiletky byla pohlcována velmi rychle se rozvíjejícím systémem odborně technických učilišť, zatímco relativně nevelká, ale velmi stabilní část absolventů neúplné střední školy pokračovala ve vzdělání na středních odborných školách, kde ukončila středoškolské vzdělání a zároveň získala odbornost technika, zdravotní sestry, zbožíznalce atd.

Stále menší část absolventů neúplné střední školy nastupovala přímo do podniků, protože práce patnáctiletých v národním hospodářství byla ve skutečnosti platnými zákony zakázána. Avšak ti, kteří dosáhli věku 16 let po osmé (nebo po deváté) třídě, nastupovali do národního hospodářství s tím, že za pomoci podniků, organizací a kolchozů spojí práci se vzděláváním ve vyšších (9.—11.) třídách večerní školy, aby získali maturitní vysvědčení.

Ti, kteří ukončili školní vzdělání na desítiletce (zrušení odborné přípravy dovolilo snížit dobu studia o jeden rok),(1) se ve značné části — stejně jako dříve — orientovali na studium na vysoké škole. Koncem šedesátých let, a zejména na počátku sedmdesátých let, dále vzrůstal uvedený nepoměr mezi počtem absolventů střední školy a počtem míst v prvních ročnících vysokých škol. Počet absolventů úplné střední školy činil v roce 1955 1068 tisíc lidí. V průběhu školské reformy se snížil na 709 tisíc v roce 1960 a poté se postupně zvyšoval a v roce 1965 činil 913 tisíc. Faktické zrušení školské reformy při úspěšné realizaci kursu všeobecného středoškolského vzdělání vedlo k rychlému růstu početnosti absolventů střední školy: v roce 1970 získalo maturitu 1968 tisíc lidí a v roce 1975 již 2716 tisíc lidí. Přibližně na stejné úrovni zů-

(1) V baltských republikách jedenáctiletka.

stával počet absolventů všeobecně vzdělávacích škol i v průběhu desáté pětiletky. Počet přijatých na řádné studium na vysokých školách ovšem v průběhu těchto 15 let tak rychle nevzrůstal. Zvýšil se z 378,4 tisíc v roce 1965 na 639,9 tisíc v roce 1980. Přímé srovnávání těchto dvou číselných řad ovšem není zcela správné. Bereme v úvahu, že značná část míst na vysokých školách se obsazuje (s přerušením zaměstnání) abiturienty přicházejícími z praxe, včetně absolventů přípravných oddělení, a rovněž výbornými studenty — absolventy středních odborných škol a v posledních letech i výbornými studenty středních odborných učilišť. Poměr mezi počtem absolventů střední školy a počtem přijatých do řádného studia na vysoké škole může však celkově poskytnout dostatečně správnou představu o vzrůstajících „nůžkách“ mezi společenskou potřebou přípravy nových generací odborníků s vysokoškolskou kvalifikací a orientací mládeže na vysokoškolské studium. V roce 1965 činil 2,4 : 1, v roce 1970 — 3,9 : 1, v roce 1975 — 4,6 : 1, v roce 1980 přibližně 4,2 : 1.(2)

Určitá část absolventů desítiletky pokračuje ve studiu na středních odborných školách (při zkrácené době studia — od 2 do 3 let). V sedmdesátých a osmdesátých letech stoupla popularita technických učilišť — o tom budeme mluvit později. Značná část absolventů desítiletky, včetně těch, kteří se „napoprvé“ nedostali na vysokou školu, nakonec zahajovala svou pracovní činnost bez jakékoli profese anebo se seznamovala s jejími základy v meziškolních (okresních) studijně výrobních kombinátech.

Nejdůležitějším krokem vpřed při řešení úkolu spojení středoškolského vzdělání s profesní přípravou byla v sedmdesátých letech přeměna vzrůstající části učilišť odborně technického vzdělání v takzvaná „střední“ odborně technická učiliště. V těchto učilištích získávají absolventi osmých tříd za tři roky dělnickou profesi a maturitní vysvědčení. V roce 1982 bylo z 1333 tisíc lidí přijatých na denní studium do soustavy odborně technického vzdělání (bez technických učilišť), přijato do „středních“ odborně technických učilišť 860 tisíc lidí, to znamená téměř dvě třetiny [Narodnoje 1982 : 374].

Na první pohled se může zdát, že vytvoření středních odborně technických učilišť bylo návratem k myšlenkám reformy z roku 1958, neboť tato učiliště poskytují zároveň maturitu a profesi. Tento první dojem ovšem není správný. Koncem padesátých a na počátku šedesátých let se deváté třídy kompletovaly z žáků osmé třídy dané školy a sousedních škol, to znamená z dospívající mládeže městského mikrorajónu (nebo venkovského rajónu), která měla nejrozličnější zájmy a životní plány. Odborná příprava se v každé škole uskutečňovala na základě několika masových dělnických (nebo na venkově mechaniza-torských) odborností, které se podařilo zajistit ve spolupráci s patronátními podniky, a byla v podstatě jen jakousi „přílohou“ k všeobecně vzdělávací náplni. Nynější střední odborně technická učiliště (jako vůbec celá síť škol odborně technického vzdělání) se kompletují na nesrovnatelně širší teritoriální základně města či oblasti (často na nich studují i žáci ze vzdálených míst). Nejdůležitější je však to, že základem naplnění kontingentu učilišť je *dobrovolná volba budoucí profese* abiturienty. Profesní příprava je v učilišti na *prvním* místě. Do jisté míry se to projevuje na všeobecně vzdělávací přípravě, která na „středních“ odborně technických učilištích prozatím nedosahuje důkladnosti, již se vyznačuje v 9.—10. třídách všeobecně vzdělávací školy, a to již proto, že jí je věnováno méně hodin a že kádry učitelů přednášejících všeobecně vzdělávací disciplíny v soustavě odborného technického vzdělání jsou

(2) Viz Narodnoje chozjajstvo SSSR v 1975g., s. 670, 683; Narodnoje chozjajstvo v 1980g., s. 457, 468 (za r. 1980 hodnocení autora).

Tabulka 1. Rozdělení žáků po ukončení 8. třídy (v tis. a %)

Roky	Celkem ukončilo 8. třídy	Nastoupili do práce	Nastoupili do denního studia			střední odborné školy
			všeobecná	odborně technická učiliště střední	9. třída	
1965	3 682	1 564	454	—	1 470	194
%	100 %	42,5 %	12,3 %	—	40 %	5,2 %
1975	4 951	120	1 061	506	3 005	259
%	100 %	2,3 %	21,4 %	10,2 %	60,9 %	5,2 %
1980	4 149	17	575	801	2 500	256
%	100 %	0,5 %	13,8 %	19,3 %	60,2 %	6,2 %

zpravidla doplňovány méně úspěšně než ve vyšších třídách střední školy. V současnosti se však již projevují určité přednosti všeobecně vzdělávací přípravy ve středních odborně technických učilištích, protože souběžné osvojování techniky a profesionálních znalostí umožňuje těsněji spojovat výklad takových předmětů, jakými jsou fyzika a matematika (a v řadě učilišť chemie a biologie), s technikou (nebo agrotechnikou a zootechnikou). Již dnes nejsou absolventi středních odborně technických učilišť připraveni ke vstupu na vysokou školu analogického profilu a typu (vysoké školy technického směru, zemědělské vysoké školy) o nic hůře než absolventi desítkiletky. Proto je „rovnoprávnost“ maturitních vysvědčení vydaných středním odborně technickým učilištěm a desítkou při jistých rozdílech v přípravě plně oprávněná a odlišnost profilu získaného vzdělání je pozitivním jevem.

Jak se za 15 let (1965—1980) změnilo reálné rozložení absolventů neúplné i úplné střední školy vzhledem k základním cestám získání profesionálního vzdělání a rovněž vzhledem ke „vstupu do života“ bez absolvování těchto cest, ukazují tabulky 1 a 2.

Tabulka 2. Rozdělení absolventů 10. tříd (v tis. a %)³⁾

Roky	Celkem dokončilo školu (10.—11. třídy)	Nastoupili do práce	Nastoupili do denního studia		
			technická učiliště	střední odborné školy	vysoké školy
1965	913	147,6	—	387	378,4
%	100 %	16,2 %	—	42,4 %	41,4 %
1975	2 716	1 504,5	353	429,6	428,9
%	100 %	55,3 %	12,9 %	16,0 %	15,8 %
1980	2 728	1 124,2	735	424,3	444,5
%	100 %	41,2 %	26,9 %	15,6 %	16,3 %

(3) Výpočty V. V. Travina. Viz Narodnoje chozjajstvo SSSR v 1922—1982gg., Moskva; Finansy i statistika, 1982, s. 409, 502—505; Narodnoje chozjajstvo SSSR v 1979 g., Moskva, Statistika, 1980, s. 399, 488—489; Narodnoje chozjajstvo SSSR v 1978 g., Moskva, Statistika, 1979, s. 468; Narodnoje chozjajstvo SSSR v 1975 g., Moskva, Statistika, 1976, s. 557, 683; Narodnoje chozjajstvo SSSR v 1968 g., Moskva, Statistika, 1969, s. 671; Narodnoje chozjajstvo SSSR v 1965 g., Moskva, Statistika, 1966, s. 583. Část údajů byla získána v oddělení sociální statistiky CSU SSSR.

Tabulka 1 názorně ukazuje, že za půldruhé desetiletí došlo k podstatným změnám. Podíl absolventů neúplné střední školy, nastupujících bezprostředně do práce v národním hospodářství, se prudce snížil — ze 42,5 ‰ v roce 1965 na 2,3 ‰ v roce 1975 a 0,5 ‰ v roce 1980. Na minimum byla redukována dříve velmi rozšířená varianta získání úplného středoškolského vzdělání u 15—18letých, kteří spojovali práci se studiem ve vyšších třídách večerní školy. Je však třeba přihlídnout k tomu, že určitá (relativně nevelká) část žáků, většinou chlapců, opouští školu po 9. třídě, poněvadž v 16 letech se vydává občanský průkaz a pracovní zákonodárství, a to je neméně důležité, umožňuje přijetí do práce. Tito lidé také doplňují kontingent večerní školy. Celkově se však tato forma vzdělání zcela zákonitě početně snižuje.

Díky rozvoji soustavy odborně technického vzdělání se podíl absolventů osmiletky, kteří si zvolili cestu do dělnické třídy přes odborná technická učiliště, zvýšil ze 12,3 ‰ v roce 1965 (jeden z osmi) na 33,1 ‰ v roce 1980 (jeden ze tří). To je pozitivní jev, třebaže podíl absolventů neúplné střední školy nastupujících do odborných technických učilišť je ještě nedostatečný a v řadě regionů (např. ve střední Asii) je situace v oblasti přípravy mladé dělnické generace, zvláště z řad mládeže základních národností, dosud neuspokojivá. Podíl těch, kteří pokračují ve studiu v 9. třídě, se za těchto 15 let zvýšil z 2·5 v roce 1965 na 3·5 v roce 1975 a udržuje se přibližně na této úrovni. V průběhu celého zkoumaného období nastupovalo do středních odborných škol (průmyslové školy, zdravotnická učiliště atd.) 5—6 ‰ absolventů neúplné střední školy, což celkem odpovídá společenským potřebám.

K neméně podstatným změnám došlo i v rozdělení absolventů úplné střední školy (viz tab. 2). Pozoruhodná je zejména prudce vzrůstající úloha desítiletky jako hlavního prostředku k získání středoškolského vzdělání: z jedné pětiny příslušné věkové kategorie v roce 1965 stoupl podíl žáků desítiletky na tři pětiny v roce 1980. Volba životní cesty se tak u většiny mládeže neuskutečňuje v 15, ale až v 17 letech, to znamená, že se děje mnohem uvědoměleji. Problém sociálně profesní orientace se však přitom vyhroutil, protože desítilетка nadále orientuje své absolventy převážně na duševní práci, zatímco národní hospodářství stále naléhavěji vyžaduje, aby venkovská mládež nastupovala na pole a do farem a městská do průmyslu, stavebnictví, dopravy a do sféry obchodu a služeb. Určité změny jsou však zřejmé. Upozorňujeme především a vzrůstající úlohu technických učilišť, která připravují dělníky pro nejsložitější profese. V roce 1965 tato učiliště neexistovala, v roce 1975 nastoupil do technického učiliště 1 z 8 absolventů úplné střední školy, zatímco v roce 1980 již každý čtvrtý.

V roce 1965, kdy celkový počet absolventů desítiletky byl relativně nevelký, nastupovalo do práce hned po ukončení školy pouze 16,2 ‰ absolventů, kdežto v roce 1975 již 55,3, tj. více než polovina. V druhé polovině sedmdesátých a na počátku osmdesátých let se podíl této kategorie začal snižovat, a to zejména díky zvyšujícímu se počtu žáků nastupujících do technických učilišť. V roce 1980 činil tento podíl 41,2 ‰, to znamená přibližně *milión* hochů a dívek, kteří jsou nejméně orientovaní na volbu profese a získávají jen krátkodobou profesní průpravu anebo nastupují do práce bez jakékoli průpravy.

Podstatně se změnil podíl absolventů desítiletky nastupujících na vysoké školy a na střední odborné školy. V polovině šedesátých let více než 80 ‰ absolventů desítiletky pokračovalo ve studiu na středních odborných školách s perspektivou začlenění do řad inteligence, kdežto v roce 1975 a 1980 to byla již jen jedna třetina. Je však třeba vzít v úvahu, že určitá část absolventů středních odborných škol (denních) doplňuje řady dělnické třídy, neboť na

mnoha pracovištích se dnes v souladu s technickými podmínkami vyžaduje uvedená úroveň vzdělání.

Problém volby povolání a způsobu získání profesní přípravy (buď současně se získáním všeobecného středoškolského vzdělání nebo na jeho základě) se tak v současnosti (stejně jako dříve) řeší v 15 nebo v 17 letech, ovšem poněkud jinak než před 15 nebo 25 roky. Jak vyplývá z tabulky 1, nastupovalo v roce 1980 bezprostředně do práce v národním hospodářství pouze 0,5 % absolventů neúplné střední školy. Patnáctiletí se dnes prakticky dělí na dvě části:

1. 40 % opouští školu s cílem získat profesi prostřednictvím odborných technických učilišť a odborných středních škol, přičemž jeden ze tří se stává zákem odborného technického učiliště starého typu, které neposkytuje plnou záruku získání středoškolského vzdělání. Je dobře známo, že snahy vedení, právě tak jako komsomolské a stranické organizace podniků o kompletování večerní školy z řad mladých dělníků a zaměstnanců se ne vždy setkávají s úspěchem. Mladí lidé, kteří dnes nezískávají úplné středoškolské vzdělání (přibližně 1—2 % osob daného věku), patří zpravidla k těm, kdo po osmé třídě nastoupili do práce nebo přešli na odborná technická učiliště „obyčejného“ typu a považovali dokončení vzdělání za „zbytečné“.

2. 60 % odkládá volbu profese do ukončení studia v desáté třídě. Absolventi úplné střední školy (17—18letí) se rovněž dělí na dvě základní části: a) jedna z nich nastupuje do technických učilišť, středních odborných škol, na vysoké školy s cílem získat profesi — tato část tvoří přibližně 60 % celkového počtu absolventů desítiletky b) druhá část nastupuje do práce bez doplňkového vzdělání ve škole s interním studiem, poskytující profesní přípravu. Tato část tvoří přibližně 40 % celkového počtu absolventů střední školy, čili přibližně jednu čtvrtinu až pětinu příslušné věkové kategorie. Někteří z nich absolvují různé krátkodobé kurzy, výuku ve studijně výrobních kombinátech podniků; část zahajuje svou činnost s kvalifikační třídou, kterou získali v době studia v 9.—10. třídách nebo ve studijních brigádách v zemědělské škole. Neobyčejně cenná je zkušenost těch zemědělských škol, které za pomoci kolchozů a sovchozů a navzdory zákazům, umožňují žákům vyšších tříd přístup k technice a získání oprávnění k řízení automobilu a traktoru. Je to jedna z cest, jak udržet zemědělskou mládež na vesnici.

Nelze však považovat za normální jev, jestliže jeden milión z celkového počtu přibližně čtyř miliónů, tj. 25 % chlapců a dívek vstupujících každoročně do života, nezískává základní profesní přípravu ve školách. Neposlední úlohu zde hraje neefektivnost profesní orientace ve vyšších třídách střední školy. Polovina absolventů desítiletky se ještě půl roku před jejím ukončením orientuje na vysoké školy, zatímco ve skutečnosti na tyto školy nastupuje přibližně šestina všech absolventů. *Přeorientování životních plánů* v 17—18 letech není bezbolestný proces. Sociologické výzkumy věnované studiu těchto plánů přesvědčivě ukazují škody, které vznikají společnosti i samotné mládeži při uvedené masové změně orientace.

V této souvislosti je třeba říci několik slov o pojmu „životní plány“, který podle našeho názoru adekvátně vyjadřuje podstatu procesu odrazu společenských potřeb ve vědomí mládeže, kdy tyto potřeby procházejí prizmatem toho, jak mládež vnímá sociální realitu a určuje své místo v ní, prizmatem volby další životní cesty. V posledních letech se tento mnohotvárný a pestrý duchovní svět, v němž materiální zájmy, mravní a politické motivy splývají vjedno, obvykle nazývá „profesní orientace mládeže“. Podle našeho názoru tento „zevšednělý“ pojem „pokrývá“ pouze určitou část „plánů do budou-

cnosti“, „životních plánů“ atd. mladých lidí. Jestliže se zde termín „orientace“ jeví jako vhodný, pak redukce životních plánů na profesní orientaci se zdá neoprávněná. Proto nepřekvapuje, že v článcích o „profesní orientaci“ piší autoři i o *sociální* orientaci mládeže, tj. o její orientaci a) (v souladu s bezprostředním významem tohoto termínu) na začlenění do určitých sociálních skupin a vrstev obyvatelstva; b) (v souladu s obecným významem uvedeného termínu, s jeho doslovným významem jako „společenského“) na normy chování osobnosti přijaté v sovětské společnosti. Přitom lze nezhledně pozorovat neúplné přijímání těchto norem a u části mládeže se občas vytváří orientace, která je normám socialistického způsobu života cizí.

Podle údajů všesvazové ankety provedené v roce 1973 v šesti regionech země bylo 46 % absolventů desítiletky orientováno na pokračování ve studiu na vysoké škole [Vysšaja škola 1977 : 93]. Srovnání s údaji (15—16 %) o faktickém přijetí na vysokou školu v roce 1975 (viz tab. 2) ukazuje, že ve skutečnosti byl na vysokou školu přijat jeden ze tří adeptů; dva ze tří tedy nastupovali do práce nejen bez předběžné profesní přípravy, ale i bez psychologického „nabídnutí“ zabývat se tou prací, kterou budou muset vykonávat v podniku nebo na stavbě, v kolchoze nebo v úřadě. Lhostejnost k práci a kolektivu, narušování pracovní disciplíny, hledání místa, které je „po chuti“, metodou „pokusů a omylů“, tyto jevy, které se občas táhnou velmi dlouho, a tomu všemu odpovídající nízká úroveň občanské zralosti působí velké škody jak určité části mládeže, tak celé společnosti. Vysoké ukazatele fluktuace kádru v průmyslu a ve stavebnictví, v kolchozech a sovchozech jsou do značné míry určovány „chutí měnit místa“, která se projevuje u části mládeže a zdaleka se vždy neshoduje se společenskými zájmy. Toto je zvláště příznačné pro mladé lidi, kteří nemají seriózní profesní přípravu a v jejím průběhu získanou pevnou orientaci na práci v dané profesi v určitém odvětví hospodářství.

Výše jsme uvedli údaje z výzkumu v roce 1973. Za deset let došlo v sociální a profesní orientaci školní mládeže k určitým změnám. Výběrové sociologické výzkumy provedené v řadě regionů země ukazují, že podíl absolventů desítiletky orientovaných na studium na vysoké škole se postupně snižuje. Tato skutečnost zároveň s jinými faktory (ještě výraznější je pokles orientace na vysoké školy u osob s praxí atd.) vedla ke snížení počtu uchazečů o přijetí na vysokou školu, především u takových masových profesí, jako je inženýr nebo pedagog, a to v neposlední řadě v důsledku opožďování růstu odměny za práci u odborníků ve srovnání s převážně manuálními pracovníky, zvláště kvalifikovanými dělníky a mechanizátory v zemědělství. Jestliže v roce 1940 byla v průmyslu průměrná mzda inženýrsko-technických pracovníků vzhledem k průměrné mzdě dělníka v poměru 215 : 100, pak v roce 1982 činil tento poměr 112 : 100 [Narodnoje 1982 : 370—371]; ve stavebnictví činil odpovídající poměr v roce 1940 — 242 : 100 a v roce 1981 — 99 : 100 [Narodnoje 1982 : 370—371]. Přitom je třeba vzít v úvahu, že statistika zahrnuje do stavu inženýrsko-technických pracovníků vedoucí pracovníky podniků a jejich oddělení. U mladého inženýra je mzda zpravidla o třetinu — ne-li o polovinu — nižší než mzda jeho vrstevníka, mladého kvalifikovaného dělníka, jenž vynaložil pět roků, které budoucí inženýr strávil na vysoké škole, na získání profese a zvýšení kvalifikace. Totéž se týká i učitelů, lékařů atd. Proto se setkalo se všeobecným souhlasem zvýšení mzdy učitelů v průměru o 30—35 %, které předpokládá usnesení dubnového pléna (1984) ÚV KSSS [Pravda 1984 : 2].

Výše jsme uvedli čísla charakterizující celkovou situaci. Je však velmi důležité přihlížet ke specifice jednotlivých regionů země, odlišovat velká průmyslová a kulturní centra od malých měst a vesnic. Snaha mládeže o studium

na vysoké škole (a možnost přijetí na ni) je přirozeně větší v Moskvě, v Leningradě, v hlavních městech svazových republik a rovněž v takových velkých kulturních centrech, jako jsou Novosibirsk, Sverdlovsk, Gorkij, Saratov, Charkov, Oděsa atd. Podle aktuálních údajů, získaných v létě 1983 dopisovatelem listu „Izvestija“ v Leningradě, činil počet uchazečů o studium na leningradských vysokých školách (přitahujících mládež z celé země) v roce 1980 2,54 abiturientů na jedno místo, v roce 1981 — 2,48; v roce 1982 — 2,41 a v roce 1983 — 2,40. Tento pokles není významný. Avšak v menších vysokoškolských centrech je velmi výrazný. Je třeba vzít v úvahu, že přibližně jeden ze tří abiturientů dostává u první zkoušky „nedostatečnou“, takže při zápisu se reálný počet adeptů výrazně snižuje. V důsledku toho se jen v Leningradě „zhatí životní plány 35 tisícům lidí, kteří jsou zcela bezradní“ [E. Maksimova 1983 : 2]. Městské organizace za účasti samotných vysokých škol musí těchto 35 tisíc (ve skutečnosti o něco méně, neboť řada těch, kteří jsou z jiného města, odjíždí domů) včas zařadit do práce v závodech, do odborných technických učilišť atd. Přitom právě v Leningradě se zrodilo hnutí za přeměnu odborných technických učilišť ve „střední“ a všechna tato učiliště dnes poskytují současně dělnickou profesi i vysvědčení o středoškolském vzdělání. Městská strana organizace nahradila velké zkušenosti při výchově mladé dělnické generace. Díky každodenní a v mnoha směrech průzkumné práci, již se účastní podniky a organizace, školy a vysoké školy ve městě, do níž jsou zapojováni veteráni strany, války a práce, se Leningrad stal skutečnou laboratoří odborně technického vzdělání. Právě zde se objevila střední odborně technická učiliště, právě zde začala masová výstavba moderních, dobře vybavených budov učilišť odborně technického vzdělání. Proto v tomto největším kulturním centru nastupuje kolem 40 % absolventů osmých tříd — bez ohledu na koncentrované působení „rozptylujících“ faktorů — do učilišť odborně technického vzdělání [V. Koržov 1984 : 3]. A to i přes určitý odpor školy, která si zvykla „odhazovat“ do odborně technických učilišť „trojkaře“ a „těžko zvladatelné“ žáky. Podle slov tajemníka Kirovského obvodního výboru KSSS Leningradu A. P. Zavjalova „všichni učitelé ještě nechápou, že do odborných technických učilišť nemají vůbec nastupovat trojkaři“ [Politiceskoje 1983 : 31].

Složitější situace v obsazování odborně technických učilišť je v Moskvě, kde se působení výše uvedených faktorů, posilujících tendence ke studiu na vysoké škole, projevuje ještě silněji. Podle údajů průzkumu provedeného v roce 1981 bylo 81,3 % dotázaných žáků desátých tříd moskevských škol orientováno na studium na vysoké škole. Fakticky bylo přijato 60 % (pro srovnání: celkově v zemi 14,6 %, v RSFSR — 18,9 %) [Zaslavskaja 1983 : 132]. Moskevská odborně technická učiliště jsou v převážné míře naplňována dospívající mládeží z centrálních oblastí RSFSR.

Nejproblematictější situace v profesní přípravě mladé dělnické generace je ve středoasijských republikách, kde se na rozdíl od ostatních regionů země po mnoho let udržují velmi vysoké ukazatele porodnosti původního obyvatelstva. Díky tomu vstupuje v těchto republikách každoročně do života více (vzhledem k podílu v obyvatelstvu) mládeže než průměrně v SSSR. Na druhé straně zde dosud není zdaleka překonáno historicky vzniklé opoždění v rozvoji systému odborně technického vzdělání. Tak například na 10 000 obyvatel připadalo v průměru v SSSR v roce 1980 92 mladých dělníků absolvujících odborně technická učiliště — v RSFSR to bylo 101, zatímco v Uzbekistánu 79, v Turkmenii 79, v Tadžikistánu 48 [Pravda 1984 : 26]. Proto část mládeže původních národností odchází do učilišť odborně technického vzdělání do RSFSR, na Ukrajinu, do Běloruska. Rozměry tohoto migračního procesu však nejsou velké

a mnoho absolventů odborně technických učilišť pak zůstává v kolektivech, které je připravily, tím spíše, že v těchto kolektivech je nedostatek pracovních sil. Řešení celé otázky spočívá především v urychleném rozvoji soustavy odborně technického vzdělání v těchto republikách, podporovaném hlubokou a cílevědomou ideově výchovnou prací mezi mládeží, především mezi zemědělskou mládeží původních národností.

Ke specifice regionů a republik, města a vesnice je třeba přihlížet v praktické politice a také se k ní přihlížet. Avšak celkově, v rámci SSSR, při všech regionálních odlišnostech, se *vytvořený systém profesního vzdělání opozdil za potřebami života*.

V podmínkách zostrující se (téměř ve všech regionech země) demografické situace, kdy se snižuje příliv mládeže do národního hospodářství, při dlouhodobém kursu strany na intenzifikaci společenské výroby, na zavádění vymožeností vědeckotechnického pokroku, je nutné provést v soustavě všeobecného a odborného vzdělání podstatné změny. Proto se setkala se všeobecným souhlasem teze projektu ÚV KSSS, která byla poté zahrnuta do usnesení dubnového pléna ÚV KSSS *Základní směry reformy všeobecně vzdělávací a odborné školy*: „V průběhu jedné až dvou pětiletkek bude všeobecné středoškolské vzdělání mládeže doplněno jejím všeobecným odborným vzděláním [Pravda 1984 : 26].

Všeobecné odborné vzdělání bude zahrnovat:

1. přípravu dělnických profesí (včetně potřeb kolchozů) v soustavě odborně technického vzdělání (kde musí vzrůst počet absolventů na dvojnásobek) a rovněž formou základní profesní přípravy v 10.—11. třídách všeobecně vzdělávací školy; část absolventů, která ve škole získá základní průpravu použitelnou v oblasti materiální výroby nebo nevýrobní sféry, může pokračovat ve vzdělání na jednoročních odděleních středních odborně technických učilišť a získat vyšší kvalifikaci pro složitější profesi;

2. přípravu odborníků na středních odborných školách a na vysokých školách.

Postupné dosahování souladu, pokud jde o počet žáků přijímaných do těchto typů škol a o potřeby národního hospodářství (potřeby různých druhů práce různých profesí a kvalifikace při zachovávaní rovnováhy jednotlivých odvětví a teritorií), to je cesta, jak řešit rozpory mezi potřebami společnosti a systémem vzdělání, tj. mezi objektivním a subjektivně objektivním faktorem.

To však neznamená, že se takovým způsobem automaticky vyřeší rozpor mezi objektivně subjektivním a subjektivním faktorem, tj. mezi zajišťováním míst pro mládež v systému vzdělání a orientací mládeže na jejich obsazování. Formování životních plánů mládeže je proces v mnoha směrech živelný, v němž je úloha nahodilosti při volbě cesty, kterou si volí každý představitel mladé generace, neobyčejně veliká. Avšak stejně jako jiné procesy sociálně psychologického vývoje společnosti je i tento proces ve svých základních směrech za socialismu procesem *řiditelným*. Jako rozhodující řídicí faktor zde vystupuje výchovná činnost strany, státu, komsomolu, odborů, učitelských kolektivů, rodiny, všech pokrokových sil společnosti. V úsilí uvést sociálně profesní orientaci mládeže do souladu s možnostmi poskytovanými soustavou vzdělání a s potřebami společnosti připadá rozhodující úloha, — jak předpokládá reforma — zásadnímu zlepšení pracovní a mravní výchovy ve škole, a to i na prvních dvou stupních (1.—9. třída).

Výchovná činnost je neoddělitelně spojena se změnami podmínek života

lidi. Problémy, které vyvstávají v souvislosti s reformou vzdělání, v mnohém překračují její rámec. Tak například jen organizace produktivní práce žáků vyžaduje několik miliónů pracovišť vybavených moderním zařízením. Dialektika výchovného procesu a změny materiálních podmínek činnosti lidí (včetně mládeže) je taková, že změna podmínek vytváří základnu pro výchovu jako proces duchovního působení na osobnost, a na druhé straně změna postojů a mravních rysů osobnosti je mocným stimulem pro aktivizaci činnosti při změně materiálních podmínek, a to i pracovní činnosti žáků a studentů odborně technických učilišť při ovládání zařízení, technické tvořivosti, hospodaření na školních pozemcích atd. „Pracovní výchovu je třeba považovat za důležitý faktor formování osobnosti a za prostředek uspokojování potřeb národního hospodářství v oblasti pracovních zdrojů“ [Pravda 1984 : 1] píše se v základním dokumentu o reformě školy schváleném ÚV KSSS a Nejvyšším sovětem SSSR.

Při řešení výše uvedeného rozporu jsou podle našeho názoru nejsložitější úkoly vytyčené usnesením o reformě a plně odpovídající perspektivním potřebám společnosti — je třeba perspektivně zvýšit podíl absolventů devátých tříd vstupujících do středních odborně technických učilišť, a to přibližně dvojnásobně, a spojit profesní přípravu se získáním úplného středoškolského vzdělání v 10.—11. třídách.

Rozvíjení pravidelných masových sociologických výzkumů přihlížejících ke specifické různých regionů země, republik a oblastí, a rovněž velkých center, malých měst, vesnic a osad musí řídicím orgánům podstatným způsobem pomoci při řešení historických úkolů reformování systému vzdělání v SSSR v současné etapě socialismu.

Citovaná literatura

- Koržov, V.: *Energija družnych usilij*. Pravda 6. 6. 1984.
 Maksimova, E.: *Gibel nadeže*. Izvestija 13. 8. 1983.
 Marx, K. — Engels, B.: Spisy, sv. 20. Praha NPL 1966.
Materialy Plenuma Centralnogo Komiteta KPSS. 10. apríla 1984 g. Moskva, Politizdat 1984.
Narodnoje chozjajstvo SSSR v 1982.
Političeskoje samoobrazovanije. 1983, No 6.
 Pravda. 4. 1. 1984.
 Pravda. 14. 4. 1984.
 Pravda. 21. 9. 1958.
Vysšaja škola kak faktor izmenenija socialnoj struktury razvitogo socialističeskogo obščestva. Moskva, Nauka 1977.
 Zaslavskaja, I. J. — Kuzmin, V. A. — Ostrovskaja, R. T.: *Socialnyje i professionalnyje ustanovki moskovskich školnikov*. Sociologičeskije issledovanija 1983, No. 3.

(Přeložil Ota Vochoč)

Rostoucí význam vývoje mezinárodních vztahů a především jejich základních otázek, tj. otázek války a míru v životě lidstva, je v naší době všeobecně uznáván. Byl také zdůrazněn v dokumentech mezinárodního komunistického hnutí a jeho jednotlivých stran, zvláště pak na posledních sjezdech KSSS i KSČ.

Z této skutečnosti také vyplývá naléhavost požadavku, aby vědeckému výzkumu mezinárodních vztahů byla věnována co největší pozornost všech společenskovědních disciplín. V tomto rámci vzniká i otázka, jaké místo má ve výzkumu mezinárodních vztahů sociologie a jak může přispívat k rozvoji tohoto výzkumu a využívání jeho výsledků ve společenské praxi.

Tato stať si nemůže klást za cíl rozbor a osvětlení celé této problematiky, chce pouze vytyčit hlavní problémy a ukázat i dosaženou úroveň na základě existující literatury. I zde se ovšem — stejně jako ve všech společenských vědách — promítá základní rozdíl mezi přístupem buržoazní vědy a vědeckým přístupem vycházejícím z pozic marxismu, o jehož výsledky se také tato stať opírá.

1.

Při osvětlování úlohy sociologie ve výzkumu mezinárodních vztahů je třeba vycházet jednak ze vzájemné vazby mezi předmětem sociologie a předmětem výzkumu mezinárodních vztahů, jednak ze srovnání celkového rozvoje v obou těchto vědních oblastech a jejich vzájemného obohacování, přičemž se úzce propojují otázky obecně teoretické i dílčí a konkrétnější otázky a spolu s tím i otázky metodologické, a to až k velmi konkrétním metodám.

Pokud jde o sociologii, mohou být jistě východiskem běžné formulace o předmětu sociologie, i když jsou mezi nimi určité rozdíly. Pro naše potřeby jistě poslouží formulace uvedené ve dvou základních publikacích vydaných v češtině. Příručka pro sociology přeložená z ruštiny uvádí, že předmětem speciálních dílčích sociologických teorií se stávají různé systémy společenských vztahů a různé oblasti společenského života [Příručka 1980 : 20]. V poslední kolektivní práci našich autorů (pod redakcí F. Zicha) *Co víte o současné sociologii* je podrobnější formulace, v níž se říká, že marxistická sociologie se zabývá zkoumáním zákonitostí forem fungování a rozvojem lidské společnosti jako celku, dále zkoumáním zákonitostí dynamiky společenských procesů, vzniku, vývoje a úlohy tříd a společenských skupin, vztahů mezi těmito třídami a skupinami, úlohou společenských institucí ve společenském vývoji, aktivitou a úlohou jednotlivců v rámci skupin, tříd, institucí a společnosti. Dále zkoumáním zákonitostí a mechanismů společenského bytí, jeho určující úlohy ve vztahu k společenskému vědomí a vědomí jednotlivců, stejně jako zkoumáním vlivu aktivní úlohy tohoto vědomí na společenské bytí [Zich 1979 : 13—14].

Jde nyní o to, jak se s tímto vymezením předmětu sociologie propojuje či prolíná předmět výzkumu mezinárodních vztahů. Je zcela všeobecně uznáno,

že předmětem výzkumu mezinárodních vztahů je oblast velmi široká a složitá. I když marxistická teorie mezinárodních vztahů se v ucelené podobě vytváří teprve od šedesátých let a pro vymezení předmětu vědy o mezinárodních vztazích se objevují mnohé rozdílné formulace, v podstatě je celková shoda v tom, že mezinárodní vztahy tvoří dialekticky rozporný, historicky podmíněný a vyvíjející se systém politických, ekonomických, diplomatických, právních, vědeckotechnických, kulturních, ideologických, vojenských i dalších styků a vztahů mezi státy, seskupeními států a jejich organizacemi, světovými systémy, mezi národy, třídami a dalšími společenskými, ekonomickými a politickými silami, hnutími a mezinárodními organizacemi, které působí na světovém dějišti.(1)

Z tohoto základního vymezení vyplývá, že výzkum mezinárodních vztahů musí být rozvíjen jako multidisciplinární a interdisciplinární. Do tohoto výzkumu byly postupně zapojovány jednotlivé společenské vědy, jako historie, mezinárodní právo, ekonomická věda a zvláště pak politické vědy popřípadě politologie. Rostoucí úloha politických věd se také promítla na mezinárodní úrovni i na kongresech *Mezinárodní asociace pro politickou vědu* (IPSA), kde je otázkám mezinárodních vztahů pravidelně věnována velká pozornost.

Navíc sem vstupuje ještě jeden výzkumný proud, který se přímo zaměřuje na základní otázky mezinárodních vztahů, tj. otázky míru a války, a konstituuje se již i mezinárodně jako výzkum míru v rámci *Mezinárodní asociace pro výzkum míru* (IPRA). V poslední době se tato problematika stále těsněji spojuje s rychle se rozvíjejícím výzkumem globálních problémů. Přitom právě tyto dva směry výzkumu nacházejí velmi výrazný ohlas u sociologů a spolu s celkovou problematikou mezinárodních vztahů se odrážejí i na světových sociologických kongresech.

Problematika mezinárodních vztahů výrazně vystoupila již na VI. světovém sociologickém kongresu v roce 1970, ale zvláště pak na VII. kongresu ve Varně v roce 1974, tedy prvním kongresu, který se konal v socialistické zemi a za početné účasti marxistických sociologů. Zde to také byl především referát sovětského vědce F. M. Burlackého, který vedl k vytvoření stálé skupiny pro sociologii mezinárodních vztahů, jejímž předsedou se také Burlackij stal. Bylo ovšem příznačné pro další vývoj sociologie v této oblasti a pro celkový výzkum mezinárodních vztahů, že se zde účastnili nejen sociologové, ale i filozofové, ekonomové, politologové i představitelé dalších společenskovědních disciplín.

Ze socialistických zemí to byl v první řadě Sovětský svaz, kde byla otázce sociologie mezinárodních vztahů věnována největší pozornost a publikována řada statí i knih. Již v roce 1970 zde vyšel sborník *Sociologické problémy mezinárodních vztahů* připravený v souvislosti se VI. světovým sociologickým kongresem, v němž především problematice míru byl věnován úvodní příspěvek P. N. Fedosejeva, přednesený na VI. světovém sociologickém kongresu. Z autorů, kteří se pak již speciálně zaměřili na otázku sociologie mezinárodních vztahů, je třeba vedle již uvedeného F. M. Burlackého zvláště jmenovat D. V. Jermolenka, V. A. Pozdnjakova, A. A. Kokošina, R. Kosolapova. Významný přínos však znamenají i mnohé práce vycházející sice z pozic politologie, ale velmi výrazně ovlivněné sociologickými přístupy.(2) Z dalších so-

(1) Toto vymezení předmětu výzkumu mezinárodních vztahů vychází z formulací uváděných jak v příslušné sovětské, tak naší literatuře o mezinárodních vztazích.

(2) Viz soupis literatury, který ovšem nutně musel být výběrový a zahrnuje práce pojeté obecněji a práce zaměřené na sociologické aspekty mezinárodních vztahů.

cialistických zemí se na problematiku sociologie mezinárodních vztahů zaměřovali zvláště v Polsku.

Jestliže se nyní vrátíme k otázce vzájemné vazby mezi předmětem sociologie a předmětem výzkumu mezinárodních vztahů, je důležité vycházet z marxistického pojetí, že mezinárodní vztahy jsou součástí společenských vztahů. Jinak řečeno, je to zařazení mezinárodních vztahů do celkového vývoje společnosti, jejíž výzkum je i nejobecněji pojatým předmětem sociologie. Tak ovšem současně vystupuje i základní vazba mezi výzkumem mezinárodních vztahů a filozofií, stejně jako vazba s politickou ekonomikou a vědeckým komunismem i dalšími společenskými vědami. Společným východiskem je dialektický a historický materialismus, který je také teoretickým a metodologickým základem celého výzkumu mezinárodních vztahů.

Stejně jako sociologie se výzkum mezinárodních vztahů rozvíjí na třech vzájemně propojených úrovních. Nejvyšší úroveň je zaměřena k vytváření obecné teorie mezinárodních vztahů, k níž musí přispívat i sociologie, ale která může být rozvinuta jen multidisciplinární a interdisciplinární aplikací všech společenských věd. Sociologie zde (spolu s dalšími společenskými vědami) přispívá především osvětlováním zákonitostí společenského vývoje a jejich vazby s vývojem mezinárodních vztahů. Druhou úroveň tvoří sociologie mezinárodních vztahů jako oborová či úseková sociologická teorie. A konečně třetí úroveň zahrnuje empirický výzkum a využívání sociologických metod pro výzkum mezinárodních vztahů. Z hlediska nejobecnější roviny sociologie významně přispěla k rozvoji výzkumu mezinárodních vztahů ve spojení se systémovým přístupem, i když také zde platí, že tento přístup má všeobecný charakter při rozvíjení všech věd a speciálně věd společenských. V marxistickém pojetí také především vychází ze základního, tj. filozofického dialektického principu vědeckého zkoumání všech jevů a procesů jako celostné jednoty protikladů a v tomto smyslu je uplatňován ve všech společenských vědách. Je však nesporné, že pro výzkum mezinárodních vztahů a pro vytváření teorie mezinárodních vztahů je aplikace systémového přístupu nejtěsněji spjata s uplatňováním sociologie. To platí i pro buržoazní výzkum mezinárodních vztahů, ovšem s tím základním rozdílem, že systémový přístup se zde absolutizuje a zkresluje se, nedoceňuje nebo vůbec popírají zásadní vazby mezi mezinárodními vztahy jako systémem a společenským vývojem, jeho souvislostmi a zákonitostmi.

Pro marxistický výklad mezinárodních vztahů ve spojení se systémovým přístupem je východiskem dialektická metoda, kterou rozpracovali klasikové marxismu leninismu. To znamená, že mezinárodní vztahy se chápou jako celek, a to tak, že každá část celku je zkoumána ve všech základních souvislostech s dalšími částmi celku i s tím, jak působí na celek a jak celek působí na ni, dále že celek i jeho části jsou zkoumány z hlediska jednoty a boje protikladů, z hlediska přechodu od kvantitativních změn ke kvalitativním a z hlediska pohybu od nižšího vývojového stupně k vyššímu.

V tomto pojetí již Marx a Engels předjímalí systémový přístup a zejména Lenin již používal přímo termínu systém pro vztahy mezi státy, a to zvláště v rámci tehdejší Evropy a v celosvětovém rámci imperialismu.

I když se termín systém mezinárodních vztahů mnohdy užíval v literatuře o mezinárodních vztazích, teprve jeho důsledná aplikace podstatně přispívá k objasňování celostního charakteru mezinárodních vztahů, způsobů vazeb a vztahů mezi prvky a v této souvislosti struktury systému, mechanismu fungování a vývoje systému. I když již dříve základní marxistický přístup objasňoval podstatu mezinárodních vztahů jako celku, a především jejich propojení

s celkovým společenským vývojem. teprve zapojení sociologie a systémového přístupu podstatně přispělo k hlubšímu objasňování celé problematiky mezinárodních vztahů.

Sovětští vědci zdůrazňují například výzkum takových otázek, jako obecné zákony fungování a vývoje systému mezinárodních vztahů; vztah ekonomika — politika v mezinárodních vztazích; vztah mezi vnitřní a zahraniční politikou; základní hybné síly mezinárodních vztahů; charakter zvláštností a hlavních tendencí systému mezinárodních vztahů v dané etapě; určení hlavních účastníků, faktorů, procesů mezinárodních vztahů; rozbor konfliktu v mezinárodních vztazích; zahraničně politické rozhodování, plánování a prognózování.

Podrobnější vymezení dělí zaměření sociologického výzkumu mezinárodních vztahů takto: 1. obecná analýza podstaty mezinárodních vztahů, jejich základních zákonitostí, hlavních tendencí, úlohy objektivních a subjektivních faktorů a na tom základě všech aspektů a úlohy tříd, států a dalších činitelů mezinárodních vztahů; 2. speciální výzkum ústředních kategorií mezinárodních vztahů — jako jsou válka a mír, dále zahraničně politické doktríny a koncepce, strategie a taktika i další obecné otázky zahraniční politiky; 3. speciální výzkum kategorií ukazujících postavení státu na mezinárodní aréně — jako třídní charakter státu, jeho potenciál, včetně morálního a ideologického a mezinárodních svazků; 4. speciální výzkum kategorií a problémů spojených s praktickým uskutečňováním zahraničně politické činnosti, zvláště rozhodování, řešení rozporů a konfliktů, zahraničně politické informace; 5. výzkum tendencí vývoje mezinárodních vztahů a vypracování pravděpodobných obrazů budoucnosti — prognózování [Jermolenko 1977].

Vidíme tedy, že toto sociologické pojetí výzkumu mezinárodních vztahů je velmi široké, přičemž by jistě bylo na jedné straně možné přidávat další témata, na druhé straně však vzniká nebezpečí takového rozšiřování, které by obsahovalo mnohé aspekty mezinárodních vztahů, jež již zkoumají nebo by měly zkoumat jiné společenské vědy v rámci rozvíjení interdisciplinárního a multidisciplinárního pojetí výzkumu a teorie mezinárodních vztahů.

Podívejme se však na ty otázky, v jejichž objasňování se zvláště výrazně projevuje úloha sociologie ve výzkumu mezinárodních vztahů.

V první řadě sem patří podrobnější objasnění skutečnosti, že mezinárodní vztahy jsou součástí společenských vztahů, a zároveň vymezení jejich místa mezi společenskými vztahy a vůbec jejich vazby se společenským vývojem.

Běžným východiskem pro marxistický rozbor místa mezinárodních vztahů ve společenských vztazích je stručná teze Karla Marxe, že mezinárodní vztahy na rozdíl od základních výrobních vztahů jsou „druhořadé a třetířadé, vůbec odvozené, nepůvodní výrobní vztahy“ [Marx-Engels 13 : 648].

Tato teze je pak rozvíjena tak, že mezinárodní vztahy jsou ve svém vzniku a vývoji podmíněny úrovní výrobních sil, dělby práce a vnitřních styků ve společnosti a nabývají vyspělé podoby teprve spolu s rozdělením společnosti na třídy a vznikem státu. Jinak řečeno, vnitrosociální vztahy, především výrobní vztahy, jejichž souhrn vytváří základnu, rozhodujícím způsobem ovlivňují vznik a vývoj mezinárodních vztahů. Vazby, které zde vznikají, jsou však velmi složité a zprostředkované, a to se promítá i do aplikace některých kategorií sociologie i filozofie do vytvářející se teorie mezinárodních vztahů.

Platí to například pro otázku vazby mezi základnou a nadstavbou v mezinárodních vztazích. Je všeobecně uznáváno, že pojetí této vazby nelze přenášet do mezinárodních vztahů zjednodušeně, a to v takovém smyslu, jako by mezinárodní ekonomické vztahy tvořily základnu, nad níž by se klenula nadstavba politických, právních a dalších mezinárodních vztahů. Především v souvislo-

sti se základními rysy epochy, v níž je svět rozdělen na protikladné sociálně ekonomické soustavy, se prosazuje názor, že neexistuje celosvětová ekonomicko-sociální základna, nad níž by se rozpínal systém mezinárodních vztahů. To však neznamená a nemůže znamenat, že by se snižoval význam vazby mezi mezinárodními vztahy a základnou v rámci protikladných ekonomicko-sociálních soustav socialismu a kapitalismu.

Vzniká zde několik rovin zkoumání. Za prvé je to vazba mezi společenskými vztahy uvnitř státu a jeho vztahy vnějšími či mezinárodními, s těžištěm ve vazbě mezi vnitřní a zahraniční politikou. Východiskem je přitom známá Leninova teze, že „není nic nesprávnějšího než odtrhovat zahraniční politiku od vnitřní“ [V. I. Lenin 25 : 81]. V leninském pojetí se zdůrazňuje jednotu, ale i rozdílnost vnitřní a zahraniční politiky a jejich vzájemné působení, širě vzato, vzájemné působení mezi společenskými vztahy uvnitř státu, jeho mezinárodními vztahy a celkem mezinárodních vztahů. Nejenže se podtrhuje relativní samostatnost mezinárodních vztahů, ale i skutečnost, že v určitých historických situacích může vývoj mezinárodních vztahů a s ním spojená zahraniční politika státu rozhodujícím způsobem ovlivnit vnitřní vývoj státu a přímo jeho existenci, přičemž právě v naší době se tato tendence uplatňuje stále výrazněji. Zároveň se zdůrazňuje, že stále těsnější prolínání a vzájemné působení společenských vztahů uvnitř jednotlivých států a vztahů mezinárodních nemůže zakrývat význam jejich podstatných odlišností. Ty souvisí se skutečností, že uvnitř státu koneckonců převládá jeden ekonomicko-sociální systém, z něhož vyrůstají vnitřní i vnější vztahy státu, zatímco v celosvětovém systému mezinárodních vztahů v naší epoše vedle sebe existují a působí státy rozdílných a protikladných ekonomicko-sociálních systémů — kapitalistického a socialistického.

Podnětné je však i další rozvíjení problematiky vazby mezi vnitřními a vnějšími vztahy státu, a to v tom smyslu, že i mezi státy stejného základního ekonomicko-společenského typu, stejné třídní povahy, jsou rozdíly, dané jejich historickým vývojem, ekonomickými, kulturními a dalšími podmínkami, které se pak projevují v jejich zahraniční politice a celých vnějších vztazích. To platí nejen pro státy kapitalistické, ale i pro státy socialistické, i když právě zde se zároveň projevují jejich základní rozdíly určené samou podstatou společenského zřízení a jeho vlivem na vnitřní a zahraniční politiku.

Jedním z velkých úkolů výzkumu mezinárodních vztahů, k jehož plnění může právě významně přispívat sociologie, je osvětlování měnící se míry jednoty a míry rozdílnosti vnitřních a zahraničních společenských vztahů a jejich vzájemného působení.

Druhou rovinou zkoumání vazby mezi mezinárodními vztahy a vztahy společenskými je vazba mezi celkovým společenským vývojem, světovým revolučním procesem a vývojem mezinárodních vztahů. Východiskem i zde je již uvedená teze, že mezinárodní vztahy jsou specifickou součástí společenských vztahů, jsou v základě určovány celkovým společenským vývojem, jehož rozhodujícím činitelem je světový revoluční proces. Zároveň však stále více platí, že v současné epoše, zahájené Velkou říjnovou socialistickou revolucí, základní vývoj mezinárodních vztahů a především jejich nejvýznamnějších problémů, tj. otázek války a míru, stále více ovlivňuje společenské procesy uvnitř jednotlivých států i v celosvětovém měřítku. Toto vzájemné působení je velmi složité a je jedním z velkých úkolů marxistických společenských věd je odhalovat a objasňovat.

Celý vývoj současné epochy přesvědčivě prokazuje, k jakým hlubokým změnám došlo v systému mezinárodních vztahů. Do systému mezinárodních

vztahů, určovaného do první světové války zákonitostmi imperialismu a politikou imperialistických velmocí, pronikaly spolu s postupem světového revolučního procesu kvalitativně zcela nové prvky. V době mezi dvěma světovými válkami byly spojeny především se vstupem Sovětského svazu do systému mezinárodních vztahů, po druhé světové válce s vytvořením světové socialistické soustavy a nástupem zemí, které se osvobodily z koloniálního panství imperialismu. Přitom postup světového revolučního procesu — i když byl v základě určován celkovým ekonomicko-sociálním vývojem imperialismu a vyhrocováním jeho rozporů — byl velmi výrazně ovlivněn vývojem mezinárodních vztahů vedoucím k rozpoutání dvou světových válek. Rozsah a důsledky těchto válek nejpřesvědčivěji odhalovaly podstatu imperialismu a podstatně přispěly k rozmachu světového revolučního procesu, jehož výsledky se pak projeví v hlubokých změnách systému mezinárodních vztahů.

Ve vzájemném působení těchto dvou fenoménů v naší době zesiluje váha mezinárodních vztahů, a to především z hlediska kvalitativně nové úlohy problematiky války a míru. Je spojena zvláště s vývojem vědeckotechnické revoluce a jejím působením do všech oblastí života lidské společnosti, nejnaléhavěji však do oblasti vojenské ve spojení s hrozbou jaderné války. Na rozdíl od dosavadních, a to i světových válek, které přinášely zkázu a utrpení národům, a zvláště dělnické třídě, avšak neohrožovaly lidstvo jako celek a jeho existenci, jaderná válka je hrozbou pro samu existenci lidstva. Otázka odvrácení jaderné války a zachování míru se tedy stává základní otázkou nejen mezinárodních vztahů, ale i světového revolučního procesu a společenského pokroku, úlohy lidových mas a dělnické třídy a jejich nejvýznamnější síly, tj. mezinárodního komunistického hnutí.

2.

Bylo zákonité, že zkoumání základních otázek mezinárodních vztahů bylo tak výrazně vytčeno jako úkol pro marxistické společenské vědy. Zatím se jim na nejobecnější rovině věnovaly filozofie, vědecký komunismus i další společenské vědy, měl by zde však být významný i přínos sociologie, a to v odhalování nejen obecných vazeb mezi společenským vývojem a otázkami války a míru, ale v objasňování i dalších konkrétních souvislostí vývoje sociálního a vývoje mezinárodních vztahů.

V SSSR například dosáhla marxistická sociologie ve spojení s dalšími společenskými vědami významných kolektivních vědeckých výsledků v oblasti výzkumu mezinárodních konfliktů a výzkumu procesu formování a uskutečňování zahraniční politiky kapitalistických států.(3)

Výzkum mezinárodních konfliktů, jak na obecné, teoretické úrovni, tak na úrovni zkoumání konkrétních, a to především současných konfliktů, má zvláštní význam i proto, že je velmi výrazně spjat se střetáním marxistického a nemarxistického výkladu mezinárodních vztahů. V nemarxistickém výzkumu mezinárodních vztahů je pak úzce spojen s takovými směry, jako scientismus a behaviorismus. Proti buržoazním přístupům opomíjejícím nebo zkrslujícím sociální a třídní podstatu konfliktů ve společnosti a zaměřeným na univerzální teorii konfliktu uplatňovanou i ve výzkumu mezinárodních vztahů, vychází marxistická věda z učení o rozporech a protikladech ve vývoji společnosti. Na výklad mezinárodních konfliktů uplatňuje dále pojetí procesualnosti i pojetí systému. Metodicky postupuje od vymezení sociální a třídní podstaty me-

(3) Patří sem především dvě rozsáhlé kolektivní práce, obě redigované V. I. Gantmannem: *Meždunarodnyje konflikty sovremennosti*, Moskva 1983 a *Proces formirovanija i osuščestvlenija vnešnej politiki kapitalističeskich gosudarstv*, Moskva 1981.

zinárodního konfliktu a rozboru příčin a zdrojů jeho vzniku k formám a úrovním jeho rozvoje a posléze zkoumá možnosti a způsoby jeho řešení.

Stejně jako u celkových mezinárodních vztahů je i u mezinárodních konfliktů důležité rozpracování jejich typologie a klasifikace. Hovoří se zhruba o těchto typech: Mezinárodní konflikty vyrůstající ze základního, tj. třídního rozporu a střetání dvou protikladných společenských systémů — kapitalismu a socialismu. Mezinárodní konflikty vyrůstající z rozporu mezi imperialistickými mocnostmi a národně osvobozeneckým hnutím v zemích Asie, Afriky a Latinské Ameriky, a to nejen na úrovni boje těchto národů za získání státní samostatnosti, ale i nezávislosti hospodářské a práva na volbu ekonomicko-sociálního zřízení. Mezinárodní konflikty mezi rozvojovými zeměmi, zcela převážně spojované s působením imperialistických mocností. Mezinárodní konflikty odrážející meziimperialistické rozpory. Zvláštní místo mají mezinárodní konflikty mezi zeměmi, které nastoupily cestu socialismu. Jsou charakterizovány jako netypové, protože nevyrůstají z podstaty socialistického společenského zřízení, ale z působení subjektivního činitele spojeného s tím, že některé z těchto zemí jak ve své vnitřní, tak ve své zahraniční politice porušují leninské principy.

Systémový přístup umožňuje chápat mezinárodní konflikty jako systém, který se vyvíjí v určitých fázích jako proces vedoucí ve svém vyostření k mezinárodní krizi i k násilnému řešení, nebo na základě jednání k řešení mírovému.

Stejně jako celá problematika mezinárodních vztahů je i vědecký výzkum mezinárodních konfliktů úzce spojen s vymezením úlohy objektivních a subjektivních činitelů. Jako rozhodující objektivní činitel se uvádí především poměr sil. Na rozdíl od běžného pojetí buržoazní vědy, která koneckonců redukuje poměr sil na poměr vojenských sil jednotlivých států nebo jejich skupení, vychází marxistická věda z leninského pojetí poměru všech třídních sil ve světě. Ten se promítá v postupu světového revolučního procesu a nutně také ve vývoji mezinárodních vztahů, i když ne bezprostředně, nýbrž zprostředkovaně, a zároveň v rámci konkrétních historických podmínek spojených s celkovým společenským vývojem.

V podmínkách, jež se začaly ve světě rozvíjet od Říjnové revoluce, vzniku prvního socialistického státu a potom celé světové socialistické soustavy, promítá se i v mezinárodních vztazích poměr sil především z hlediska poměru sil mezi celkem kapitalistických zemí a celkem zemí socialistických. Do celosvětového poměru sil dále vstupují rozvojové země, které jsou převážně součástí světové kapitalistické ekonomiky, zároveň se však při prosazování svých zájmů dostávají do rozporu s vyspělými kapitalistickými státy a ve světovém poměru sil mohou působit proti imperialismu. Projevuje se to velmi výrazně v úloze většiny zemí, které se hlásí k principům nezáúčastnosti.

Všechny země, či přesněji státy, vstupují do mezinárodních vztahů s určitým potenciálem, který lze do velké míry vyjádřit kvantitativními parametry, komponenty či aspekty poměru sil. Sem patří parametry vystihující geografickou velikost a charakter daného státu, demografický komponent obsahující nejen počet, ale i celkovou úroveň obyvatelstva, ekonomický komponent zahrnující různé složky — od přírodních zdrojů až po úroveň vědeckotechnického rozvoje — a konečně vojenský potenciál spjatý opět zvláště s ekonomickou a vědeckotechnickou úrovní daného státu nebo seskupení států. Tyto komponenty zkoumají příslušné vědní disciplíny. Sociologie zde má nezastupitelnou roli při zkoumání těch prvků systému mezinárodních vztahů, které jsou zahrnovány pod pojem společenské, ekonomické a politické síly, hnutí

a organizace. Výklad jejich úlohy v mezinárodních vztazích neodlučně souvisí s již uvedenými vazbami mezi mezinárodními vztahy a celkovým společenským vývojem a zvláště pak světovým revolučním procesem. Jejich celek je zároveň úzce spojen s úlohou morálně politického faktoru v mezinárodních vztazích.

Morálně politický faktor v jednotlivých státech je nejobecněji definován jako úroveň sepětí nejširších složek obyvatelstva státu s jeho ekonomicko-sociálním zřízením a politickými institucemi. S tím úzce souvisí úroveň a kvalita řízení.

U států, v nichž žije více národností, hraje důležitou úlohu otázka národnostní. Její řešení může posilovat nebo oslabovat sepětí určitých národnostních složek se státem a projevovat se i v možnostech jeho působení navenek. Národnostní otázka je ovšem svou podstatou otázkou sociální a z tohoto hlediska tedy spadá i z hlediska mezinárodního poměru sil pod celek sociálních a politických sil, hnutí i organizací, které působí v mezinárodních vztazích.

Nejdůležitější sociální a politickou silou, která působí nejen v rámci jednotlivých států, ale i v mezinárodním měřítku přes hranice států je dělnická třída, její hnutí a její organizace. Se vznikem socialistických států se stala vládnoucí třídou, rozhoduje o jejich zahraniční politice a působí přímo na mezinárodní poměr sil a vývoj mezinárodních vztahů. Celkový vývoj socialistického státu uplatňujícího a rozvíjejícího leninské principy řízení vede k tomu, že se stále více rozšiřuje a prohlubuje sepětí všech složek obyvatelstva s jeho zřízením a tento morálně politický faktor pak vstupuje jako velmi významný činitel i do mezinárodního poměru sil. V konkrétní historické situaci může vyrovnávat i ekonomické a vojenské komponenty mezinárodního poměru sil, jak se přesvědčivě potvrdilo v celé historii Sovětského svazu i dalších socialistických zemí. Naopak nedodržování a nerozvíjení leninských principů v řízení socialistického státu může vést k zápornému působení morálně politického faktoru v takovém státě, což se pak promítá i do světového poměru sil.

Z hlediska světového poměru sil je velmi důležitým výzkumným úkolem objasňování úlohy dělnické třídy a dalších sociálních sil, hnutí a organizací v kapitalistických zemích v mezinárodním poměru sil. Z třídní podstaty kapitalistického státu objektivně vyplývá, že v jeho vnitřních i vnějších vztazích rozhodující úlohu má vládnoucí buržoazie. Musí však počítat ve své politice s dělnickou třídou i dalšími sociálními silami, hnutími a organizacemi. Dělnická třída v kapitalistickém státě nemůže změnit podstatu zahraniční politiky, a to ani tehdy, když se vlády účastní její nejuvědomělejší předvoj — komunistické strany. Může však v konkrétních podmínkách působit na zahraniční politiku a tím i na mezinárodní poměr sil a vývoj mezinárodních vztahů. Dosah tohoto působení závisí na organizovanosti a uvědomělosti dělnické třídy, a to jak na úrovni jejich oddílů v jednotlivých státech, tak ve stále větší míře na úrovni mezinárodní. S tím souvisí i úloha mezinárodního komunistického hnutí jako předvoje celého dělnického hnutí.

Komunistické strany jsou zároveň nejdůslednějšími bojovníky za odvrácení jaderné války a mírový vývoj. Jejich postoj byl také vyjadřován na mezinárodních poradách, jež — na rozdíl od forem činnosti Komunistické internacionály v letech před druhou světovou válkou — jsou jednou z hlavních forem koordinace činnosti mezinárodního komunistického hnutí. Jejím stále významnějším úsekem je právě jednota v boji za mír.

Tato problematika má jistě těžiště především v oblasti politické a je z tohoto hlediska zkoumána příslušnými společensko-vědními disciplinami vědeckého komunismu a dějinami mezinárodního dělnického hnutí. Významně tu

ovšem může přispívat i sociologie, a to jak z celkového hlediska zkoumání společenského vývoje, tak z hlediska specifických aspektů. Platí to pro rozbor nových rysů ve struktuře dělnické třídy, zvláště v souvislosti s důsledky vědeckotechnické revoluce, jejich promítáním do mezinárodního dělnického hnutí a jeho přístupem k základním otázkám mezinárodních vztahů. Výrazným příkladem je vývoj sociálně demokratických stran, a to jak v rámci jednotlivých zemí, tak v rámci mezinárodní organizace Socialistické internacionály. Z hlediska vztahu k řešení základních otázek společenského vývoje si tyto strany podržují svůj trvalý reformistický přístup, pokud však jde o základní otázky mezinárodních vztahů, o otázky války a míru, projevíly v posledních letech výrazné pozitivní změny ve svém přístupu.

Význam vazby mezi společenským vývojem a vývojem mezinárodních vztahů nabývá nových rysů i v souvislosti s vývojem národně osvobozeneckého hnutí, z čehož vyplývají i nové úkoly pro marxistické společenské vědy. Jak již bylo zdůrazněno, úloha národně osvobozeneckého hnutí nekončí dosažením státní samostatnosti dřívějších koloniálních zemí, ale probíhá dále v zápase za dosažení plné nezávislosti na imperialismu a řešení stále tíživějších sociálně ekonomických problémů těchto zemí. V oblasti mezinárodní je těžiště především v úsilí o vytvoření *Nového mezinárodního ekonomického řádu*, ale patří sem i snaha o vymanění z tzv. informačního imperialismu kapitalistických mocností, právě tak jako významné úsilí o odvrácení jaderné války, o pokrok v omezení zbrojení, o rozvíjení mezinárodní spolupráce a tím i zajištění základních materiálních prostředků pro řešení naléhavých ekonomických, sociálních a kulturních problémů obyvatelstva velké většiny rozvojových zemí.

S dosažením státní samostatnosti a dalším vývojem rozvojových zemí současně dochází k hlubokým změnám v jejich sociální a třídní struktuře, k složité diferenciaci, která se nutně projevuje nejen v přístupu k řešení vnitřních otázek, ale i v přístupu k základním otázkám mezinárodních vztahů. Právě tyto změny sociální struktury a sociálního pohybu a jejich vazby s přístupem rozvojových zemí a národně osvobozeneckého hnutí k základním otázkám mezinárodních vztahů jsou důležitou oblastí pro sociologický výzkum.

Dalším významným úsekem výzkumné činnosti společenských věd se v naší době ve stále větší míře stává mezinárodní či světové mírové hnutí. Jeho prudký rozmach je spojen se zapojováním stále širších složek společnosti, vytvářením nesmírně složité a mnohdy velmi rozporné struktury, jejíž výzkum by jistě přispěl i k osvětlování složitosti přístupů a postojů různých složek mírového hnutí k základním otázkám mírového vývoje ve světě, a to opět zvláště z hlediska vazeb mezi společenským vývojem vcelku a specifickými rysy vývoje mezinárodních vztahů. Tato problematika zároveň souvisí s tendencemi konstituování výzkumu míru jako samostatné vědní disciplíny, přičemž právě sociologie zde v mnoha případech má velmi podnětnou a aktivní úlohu.

Prakticky všechny společenské síly, hnutí, organizace, jež se určitým způsobem projevují v poměru třídních sil ve světě a v mezinárodních vztazích, jsou ve svém působení spojeny s další otázkou, jejíž úloha vyžaduje všestranný společenskovědní výzkum. Je to úloha lidových mas v mezinárodních vztazích. Je zcela nesporné, že hluboké společenské změny i vývoj systému mezinárodních vztahů v současné epoše a zvláště po druhé světové válce přesvědčivě potvrzuje marxistickou tezi o rozhodující úloze lidových mas v dějinách. Tato úloha se nejvýrazněji uskutečnila v socialistických zemích, kde lidové masy se nejen staly nejširší hybnou silou vítězné socialistické revoluce, ale celého dalšího rozvoje. Přitom jsou nejen základními tvůrci materiálních hodnot, ale spolu s vývojem socialistického státu se stále více účastní na jeho řízení. V tom-

to rámci se jejich úloha promítá i do zahraniční politiky socialistických zemí a působí v celých mezinárodních vztazích.

Mohutný rozmach úlohy lidových mas je dále výrazně spjat s podstatou národně osvobozenického hnutí a vývojem rozvojových zemí, promítá se i do jejich zahraniční politiky a výrazně působí v mezinárodních vztazích. Naproti tomu ve většině vyspělých kapitalistických zemí zůstává úloha lidových mas v zahraniční politice omezenější, i když v mnohých z těchto zemí nabyla nových rozměrů v souvislosti s rozmachem mírového hnutí.

Složitost působení lidových mas v kapitalistických a rozvojových zemích na vývoj mezinárodních vztahů je spjata nejen se složitostí sociální struktury lidových mas, ale i s všestranným působením vládnoucí buržoazie, která vytváří a využívá různé společensko-politické organizace a hnutí, a to opět nejen na úrovni vnitrostátní, ale i na úrovni mezinárodní. I když jejich výzkum patří především do oblasti politické, je velmi důležité zkoumání jejich sociální struktury a vazeb s celkovým společenským vývojem. Zabírají velmi široké spektrum — od buržoazních stran, tzv. liberálních přes konzervativní až po nejreakčnější hnutí a organizace hlásící se otevřeněji nebo skrytěji k fašistické ideologii.

Se všemi uvedenými problémy souvisí dále velmi závažná otázka veřejného mínění, a to opět jak v jednotlivých státech, tak v mezinárodním měřítku, včetně pojetí světového veřejného mínění. Většinou se světové veřejné mínění uvádí tehdy, když se v otázkách mezinárodních vztahů projevuje pozitivně, a to především z hlediska boje za odvrácení jaderné války, pokroku v odzbrojení, mírového řešení konfliktů a vůbec mírové spolupráce. Objasňování skutečné úlohy veřejného mínění a jeho rozpornosti, a to zvláště ve světovém měřítku, z hlediska mezinárodních vztahů vyžaduje opět výzkum sociální struktury, z níž veřejné mínění vyrůstá.

Již dosavadní přehled problematiky ukazuje, že jedním z nejvážnějších problémů výzkumu mezinárodních vztahů je dialektika objektivního a subjektivního, spojená zvláště s otázkou sociálního vědomí. Mnohé z těchto otázek spadají pod problematiku sociologického výzkumu, jiné pod psychologii. Právě absolutizace psychologických aspektů je příznačná pro některé přístupy buržoazní vědy o mezinárodních vztazích. Naproti tomu marxistická věda i zde vychází ze zkoumání společenských souvislostí a v tomto pojetí je významným přínosem sovětské vědy, že se zaměřila i na zpracování sociální psychologie mezinárodních vztahů, jak o tom zvláště svědčí monografická práce N. A. Kosolapova. I v této oblasti výzkumu je zdůrazněn systémový přístup, dialektika objektivního a subjektivního, a zvláště pak je osvětlována otázka mezinárodních vztahů jako specifického druhu styků („vid obščenijsja“).

Psychologické aspekty mají svůj význam i v další oblasti výzkumu mezinárodních vztahů — v oblasti rozhodování, a to jednak na úrovni zahraniční politiky států (samozřejmě zároveň s přihlédnutím k jejich třídní podstatě) jednak na úrovni celého systému mezinárodních vztahů. Sám proces formování a uskutečňování zahraniční politiky a v jeho rámci i proces rozhodování je neodlučně spjat s další oblastí, která je zdůrazněna při výkladu úlohy sociologie ve výzkumu mezinárodních vztahů. Je to prognózování vývoje mezinárodních vztahů. Již sama nesmírná složitost takového jevu, jakým jsou mezinárodní vztahy, vzájemné působení objektivních a subjektivních činitelů, vedou v této oblasti k podstatně větším problémům, než je tomu v kterékoli jiné oblasti společenských vztahů, kde se rozvíjí marxistické předvídaní a prognózování. Tato problematika je opět o to významnější, že buržoazní věda, a zvláště futu-

rologie, se v rámci celkového zkoumání budoucnosti lidstva výrazně zaměřuje na oblast mezinárodních vztahů především z hlediska konfliktů a válek.

Při zkoumání budoucího vývoje mezinárodních vztahů vychází marxistický výzkum ze zákonitostí vývoje celé společnosti, přičemž základním filozofickým východiskem je historický materialismus, s nímž je pak spjata využívání sociologie jakožto vědy významně přispívající k osvětlování zákonitostí pohybu společnosti. Právě toto spojení prognostiky mezinárodních vztahů se společenským vývojem je opět jedním ze základních rysů odlišujících marxistickou prognostiku mezinárodních vztahů od přístupů buržoazních věd.

Podobně jako v celém výzkumu mezinárodních vztahů i v rozvíjení jejich prognóz tvoří jeden ze základních metodických přístupů aplikace systémového přístupu. Specifika mezinárodních vztahů však vyžadují, aby některé stránky systémového přístupu byly podrobněji zkoumány — jako například otázka rovnováhy a stability systému, jeho seberegulování a sebeudržování, otázka prostředí systému mezinárodních vztahů, a to zvláště z hlediska souvislostí a vazeb se systémem společenským. Sem patří i otázka přestavby systému mezinárodních vztahů a její vazby na světový revoluční proces, který zákonitě vede k přestavbě celé společnosti. V souvislosti s pojetím systému mezinárodních vztahů jako celosvětového, se především mezi sociology rozvíjejí diskuse o tom, zda lze aplikovat systémové přístupy na pojetí celosvětového společenství. Na to navazují i otázky všelidských problémů, či globálních problémů, k nimž v první řadě patří základní otázky mezinárodních vztahů, tj. otázky války a míru. Tato nejobecnější rovina zkoumání mezinárodních vztahů a jejich budoucího vývoje je neodlučně spjata s marxistickým pojetím historického vývoje a zvláště s výkladem současné epochy a jejích etap, jenž osvětluje základní tendence budoucího vývoje jak ve vztahu k současnosti, tak ve vztahu k dlouhodobějším společenským problémům. Je nesporné, že i k osvětlování těchto otázek může sociologie velmi významně přispívat.

V odborné sociologické literatuře u nás zůstává problematika mezinárodních vztahů poměrně na okraji. Přitom právě na posledním sjezdovém jednání našich sociologů v roce 1981 bylo několikrát zdůrazněno, že jedním z nejzávažnějších úkolů marxistické sociologie je přispívat ke zkoumání mezinárodních vztahů. Je to úkol tím závažnější, že jeho plnění bude důležitým příspěvkem k spojování vědy s praxí, a to vědeckým objasňováním vnějších podmínek budování rozvinuté socialistické společnosti. V tomto smyslu chce být tato stať, psaná z pozic celkového výzkumu a teorie mezinárodních vztahů, jedním z podnětů.

Literatura

- Burlackij, F. — Galkin, A.: *Sociologija, politika, meždunarodnyje otnošenija*, Moskva, Izd. Mežd. otnošenij 1974.
- Hlivka, I.: *Mezinárodní uvolňování a revoluční proces*. Praha, Svoboda 1980.
- Janků, V.: *Lenin a politika mírového soužití*. Praha, Svoboda 1971.
- Javůrek, J.: *Teorie války, míru a mírového soužití*. Praha, Svoboda 1976.
- Jermolenko, D. V.: *Sociologija i problemy meždunarodnych otnošenij*. Moskva, Izd. Mežd. otnošenij 1977.
- Kokošin, A. A.: *O buržoaznych prognozach razvitija meždunarodnych otnošenij*, Moskva, Izd. Mežd. otnošenij 1978.
- Kosolapov, N. A.: *Socialnaja psichologija i meždunarodnyje otnošenija*. Moskva, Nauka 1983.
- Meždunarodnyje konflikty sovremennosti*. Moskva, Nauka 1983.
- Meždunarodnyje otnošenija, politika i ličnost*. Moskva, Nauka 1976.
- Nikolskij, N. M. — Grišin, A. V.: *Naučnotečničeskij progres i meždunarodnyje otnošenija*. Moskva, Izd. Mežd. otnošenij 1978.

- Novotný, A.: *Teoretické a metodologické otázky medzinárodných vzťahov*. Bratislava, Pravda 1983.
- Pečenev, V. A.: *Mirovaja sistema socializma i meždunarodnyje otnošenija*. Moskva, Izd. Mežd. otnošenij 1975.
- Pozdnjakov, V. A.: *Sistemnyj podchod i meždunarodnyje otnošenija*. Moskva, Nauka 1976.
- Proces formirovanija i osuščestvlenija vnešnej politiki kapitalističeskich gosudarstv*. Moskva, Nauka 1981.
- Příručka pro sociology*. Praha, Svoboda 1980.
- Sanakojev, Š. P.: — Kapčenko, N. I.: *O teorii vnešnej politiki socializma*, Moskva, Izd. Mežd. otnošenij 1977.
- Socializm i meždunarodnyje otnošenija*. Moskva, Nauka 1975.
- Sociologičeskije problemy meždunarodnyh otnošenij*. Moskva, Nauka 1970.
- Soják, V.: *Mezinárodní vztahy naší doby*. Praha, Horizont 1976.
- Soják, V.: *Kritika buržoazních teorií mezinárodních vztahů*. Praha, Horizont 1980.
- Sovremennye buržoaznye teorii meždunarodnyh otnošenij*. Moskva, Nauka 1976.
- Sachnazarov, G. H.: *Grjaduščij miroporjadok*. Moskva, Polizdat 1981.
- Tomaševskij, D. G.: *Leninskije idei i sovremennye meždunarodnyje otnošenija*. Moskva, Politizdat 1971.
- Vzajimосвязь a vzajimovlivanie vnutrennej i vnešnej politiki*. Moskva, Nauka 1982.
- Zich, F. a kolektiv: *Co víte o současné sociologii*. Praha, Horizont 1979.
- Zvada, J.: *Strategie míru v naší epoše*. Praha, Svoboda 1975.

Резюме

В. Сояк: Социология в исследовании международных отношений

Автор статьи исходит из того факта, что в жизни народов все большую роль играет развитие международных отношений и прежде всего их основного вопроса, т. е. вопроса войны и мира. Отсюда вытекает необходимость, чтобы все общественные науки, в том числе и социология, уделяли все большее внимание исследованию международных отношений. Эта задача важна и с точки зрения идеологической борьбы между марксистской и буржуазной наукой о международных отношениях.

Исходной основой определения роли социологии в исследовании международных отношений является сопоставление предмета социологии и предмета исследования международных отношений. Она опирается на марксистскую трактовку, согласно которой международные отношения являются составной частью всей совокупности общественных отношений, изучаемых социологией, но в этих рамках они имеют свои специфические особенности, которые требуют также специфического подхода. Одним из связующих звеньев между социологией и исследованием международных отношений является применение системного подхода.

В более детальном изложении в статье освещаются затем некоторые главные категории системы международных отношений, более глубокому пониманию которых может весьма существенно содействовать социология. Это, в частности, связи между внутренними отношениями государства и его внешними отношениями, получающими отражение прежде всего во взаимосвязи внутренней и внешней политики. Затем это связь между процессами общественного развития, особенно мировым революционным процессом и развитием международных отношений. Сюда же входит и исследование международных конфликтов, роли рабочего класса, международного рабочего и национально-освободительного движения, а также движения за мир в международных отношениях. С этим связан также вопрос роли народных масс в международных отношениях и вопрос роли мирового общественного мнения. Здесь получает отражение и использование социальной психологии. И наконец, в качестве важной составной части исследования международных отношений, где может плодотворно содействовать социология, автор выдвигает вопросы принятия решений, планирования и прогнозирования во внешней политике и в международных отношениях.

Summary

V. Soják: Sociology in International-relations Research

The paper proceeds from the fact that, in the life of nations, the influence exerted by the development of international relations and principally of their basic issue — i. e. the issue of war and peace — continues increasing. This of course implies the necessity of an increased participation of all social sciences, including sociology, in the research of international relations. This task is of importance also from the aspect of the ideological conflict between the Marxist and the bourgeois science of international relations.

The starting point for the task of sociology in the research of international relations is the comparison of the subject of sociology with the subject of international-relations research. Its underlying principle is supplied by the Marxist interpretation according to which international relations form a part of general social relations that are examined by sociology; within this framework, however, they have their specific qualities requiring specific approaches. One of the main connecting links between sociology and international-relations research is the application of the system approach.

In a more detailed exposition the paper goes on to elucidate some principal categories of the system of international relations. The contribution of sociology to their more thoroughgoing comprehension may be very substantial. This concerns particularly the links between the internal relations of the State and its external relations projecting themselves chiefly in the home-foreign policy interrelation. Then there is the relation among processes of social development, especially that between the world revolutionary process and the development of international relations. Also the research into international conflicts, into the role of the working class, into international workers' and national-liberation movements and the peace movement in international relations belongs here. In connection herewith is not only the issue of the role of popular masses in international relations but also the question of the role of the world public opinion. Moreover, the application of social psychology is projecting itself in this area. As an important part of the research of international relations where sociology can present a stimulative contribution, also questions of decision-making, planning and forecasting in foreign policy and in international relations are ultimately raised.

Komparační faktorová analýza profilů (Model a metoda LINDA-K)

JAN ŘEHÁK

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

IVANA LOUČKOVÁ

katedra aplikované sociologie
Univerzita Palackého, Olomouc

Komparační analýza patří k základním a nejčastějším postupům při práci s daty, přesto je však metodika pro některé typy datových uspořádání stále ještě nedostatečně rozvinuta. V této stati se zabýváme aplikací kanonického rozkladu matice pro vyhledávání struktury profilových komparačních tabulek a pro identifikaci faktorů, které působí na rozdílnosti mezi profily. Metoda patří do třídy modelů LINDA (lineární dekompoziční analýza) a vzhledem k jejímu komparačnímu využití ji nazýváme LINDA-K.

Metoda poskytuje různé interpretace numerických výsledků podle obsahového modelu, s nímž k analýze přistupujeme:

- vyhledávání faktorů, které působí systematické rozdíly mezi profily;
- určení komparační báze profilů, z níž jsou skládány různými kombinacemi jednotlivé profily;
- grafická korespondenční mapa vyjadřující pomocí vzdáleností bodů stupeň typičnosti položek profilu pro porovnávané objekty, resp. stupeň specifického ovlivnění položky objektem vzhledem ke vlivu na jiné položky a zobrazení podobností objektů a položek;
- uspořádání položek a objektů a jejich kvantifikace.

V článku je metoda podrobně komentována na příkladě ilustrujícím základní komparační úlohu, je popsán matematický model a je zařazen příklad, který ukazuje možnost kvantifikačního využití postupu. LINDA-K je příbuzná metodě LINDA-A (viz Řehák, Loučková [1984]) a vychází ze stejného matematického základu kanonické dekompozice obdélníkových matic. V dodatku je shrnut doplněný a opravený algoritmus výpočtů. Poznamenejme, že existuje též příbuznost s metodou DISTAN (viz Řehák, Loučková [1983]), která vyhledává vztahy mezi profily, zatímco LINDA-K vychází z interakčních profilů, které jsou očištěny odečtením řádkových a sloupcových efektů.

LINDA-K patří mezi explorační postupy, které odpovídají na otázky: „Jaké vztahy v datech lze nalézt?“, „Existuje nějaká interpretovatelná struktura datových vztahů, která odhaluje vazby přímo nezjistitelné?“. Je to formální model, jehož použitelnost závisí na interpretabilitě číselných výsledků a možnostech využít i dalších poznatků při hledání jejich významů.

1. Popis úlohy a charakteristika dat

Sociologické objekty statisticky komparujeme posouzením odlišností údajů, které je charakterizují a které vznikají realizací (měřením) určitého zvoleného souboru proměnných. Proto je statistická komparace prováděna vždy jen vzhledem k těm vlastnostem, které jsou ve zpracovávaných datech odráženy a zastoupeny. Soubor proměnných tvoří vektor (označíme jej $\mathbf{X} = (X_1, X_2, \dots, X_S)$) a soubor hodnot

zjištěných u r -tého objektu tvoří *datový vektor* (označíme jej $\mathbf{x}_r = (x_{r1}, x_{r2}, \dots, x_{rS})$). Jestliže všechny proměnné mají stejnou stupnici, tj. můžeme-li porovnávat jejich číselné hodnoty navzájem, nazveme $\mathbf{x}_r$ *datovým profilem r -tého objektu*. Typické uspořádání dat je znázorněno v tabulce 1, kterou nazýváme *profilovou* nebo *komparační tabulkou*.

Tabulka 1. *Profilová tabulka pro 3 objekty a 4 proměnné*
($R = 3, S = 4$)

objekt r	proměnná X_s				řádkový průměr	řádkový efekt
	1	2	3	4		
1	x_{11}	x_{12}	x_{13}	x_{14}	$x_{1.}$	$y_{1.}$
2	x_{21}	x_{22}	x_{23}	x_{24}	$x_{2.}$	$y_{2.}$
3	x_{31}	x_{32}	x_{33}	x_{34}	$x_{3.}$	$y_{3.}$
sloupcový průměr	$x_{.1}$	$x_{.2}$	$x_{.3}$	$x_{.4}$	celkový průměr $x_{..}$	
sloupcový efekt	$y_{.1}$	$y_{.2}$	$y_{.3}$	$y_{.4}$		

Přímá komparace profilů zahrnuje rozdílnosti mezi čísly tak, jak jsou dány v tabulce. Ty však mají různé zdroje. Jsou způsobeny jednak rovnoměrným posunutím v řádcích, tedy vlivem objektů, jednak posunutím charakteristickým pro jednotlivé profilové položky, a nakonec specifickými vlivy projevujícími se u různých dvojic objektu a položky různě. Pokud působí jen vlivy prvních dvou uvedených typů, lze vyjádřit model *marginálním aditivním vztahem*:

$$(1) \quad x_{rs} = \text{vliv } r\text{-tého objektu} + \text{posunutí na škále } s\text{-té položky}$$

Struktura dat marginálního aditivního modelu se v praxi vyskytuje velmi řídce. Častější je model:

$$(2) \quad x_{rs} = \text{vliv } r\text{-tého objektu} + \text{posunutí } s\text{-té položky} + \text{specifický posun } s\text{-té položky u } r\text{-tého objektu}$$

Vlivy objektů se projeví rozdílem řádkových průměrů nebo *řádkovými efekty* (*efekty objektů*):

$$(3) \quad y_{r.} = x_{r.} - \bar{x}, \quad x_{r.} = \sum_s x_{rs}/S, \quad \bar{x} = \sum_r \sum_s x_{rs}/RS$$

Obdobně celkové posunutí na škále položky se projeví sloupcovými průměry nebo *sloupcovými efekty* (*efekty položek*):

$$(4) \quad y_{.s} = x_{.s} - \bar{x}, \quad x_{.s} = \sum_r x_{rs}/R$$

Rovnici (1) lze napsat:

$$(5) \quad x_{rs} = \bar{x} + y_{r.} + y_{.s}$$

a rovnici (2) jako:

$$(6) \quad x_{rs} = \bar{x} + y_r + y_s + y_{rs} \\ = \text{celkový průměr} + \text{řádkový efekt} + \text{sloupcový efekt} + \text{interakční člen}$$

Členy y_{rs} znamenají odchylky od modelu marginální aditivity ((1) resp. (5)). Nazývají se proto *odchylkové*, *zbytkové* nebo *reziduální*. Vzhledem k tomu, že charakterizují vzájemný vztah mezi položkou a objektem, nazývají se též *interakční (vztahové) členy* nebo *efekty*. Vektor těchto efektů pro r -tý objekt, $y_r = (y_{r1}, y_{r2}, \dots, y_{rs})$, se nazývá r -tým *interakčním profilem* nebo *reziduálním profilem*.

Interakční profily mohou vznikat pouhou náhodou, chybou měření, nepatrnými vlivy, které v interpretaci nebereme v úvahu. V tom případě přijímáme model marginální aditivity (1). Interakční profily mohou ale být vytvářeny také systematicky nějakými latentními faktory⁽¹⁾, které působí s různou intenzitou na různé členy y_{rs} , na jejich velikost i směr, přičemž se skládají:

$$(7) \quad y_{rs} = \text{příspěvek faktoru 1} + \text{příspěvek faktoru 2} + \dots$$

Tyto faktory působí diferenciaci objektů vzhledem k položkám, proto je nazýváme *diferenčními faktory*.

Smyslem metody LINDA-K je nalezení takových faktorů, určení jejich vlivu a jejich obsahová interpretace. Spojením rovnic (6) a (7) a využitím výsledků metody chceme sestavit obsahový model charakterizující vznik struktury dat profilové tabulky. Hodnocení faktorů však může být značně rozdílné podle povahy dat.

Mohou to být:

- příčiny korelované s významem objektů, působící rozdíly v profilech;
- vlastnosti projevující se prostřednictvím položek profilu (nebo vlastností profilem indikované či jeho pomocí operacionalizované), které jsou příčinou diferencovanosti objektů;
- proces homogenizace některých objektů a heterogenizace jiných;
- zprostředkující proměnné v procesu vzniku profilů ap.

Úlohy praktické analýzy dat, které mají za cíl určit faktory, mohou mít různé *cíle*:

- a) *prosté zjednodušení* a přehledný popis dat, redukce informací;
- b) *rozklad složité struktury* na jednoduché interpretovatelné *složky*;
- c) úvahy o *příčinách* variability profilů, kauzální analýza vztahů mezi objekty a vlastnostmi, které jsou reprezentovány v profilech;
- d) využití modelových rovnic pro *predikce*, *rozhodování* či *vyhlazení* dat o nepodstatné složce chybového charakteru.

Podle povahy dat se setkáváme s několika typy profilových tabulek:

- A) *Profily průměrů*. Hodnoty x_{rs} vznikají jako průměry hodnot jednotlivých jednotek r -tého souboru (skupiny) nebo jako průměr opakovaných měření téže vlastnosti u jedné jednotky. Při komparaci odhlížíme od vnitřní heterogenity skupin (o níž v profilové tabulce nemáme ani informaci), všechny závěry se týkají agregovaných dat.
- B) *Individuální profily*. Hodnoty x_{rs} vznikají jako výsledek jednoho měření proměnné X_s u r -tého objektu. Individuální data neobsahují žádnou vnitřní variabilitu, jsou však zpravidla zatížena daleko vyšší náhodnou chybou než data agre-

(1) Latentní příčinou nazýváme takový vliv, jehož přímé zjišťování nebylo v datech provedeno, ale nepřímo se *projevuje svými důsledky*. V našem případě působí na hodnoty interakčních efektů.

govaná, a proto značná část interakční variability bývá ztotožněna s chybovou variací.

- C) *Profily procentních hodnot nebo četností.* Speciálním případem A) jsou procentní nebo četnostní údaje, x_{rs} je procento nebo četnost s -tého jevu ze zkoumaného souboru jevů u r -tého objektu (procento vzniká jako stonásobek průměru indikační proměnné: 1 = jev nastal, 0 = jev nenastal).
- D) *Profily rozložení četností.* x_r reprezentuje rozložení četností nějakého kategorizovaného znaku s S hodnotami, nebo nějaké funkce četností, jako jsou koncentrace polí, kumulativní četnosti, rezidua od hypotézy symetrie či dobré shody ap.
- E) *Indikační profily.* Profilové hodnoty x_{rs} mají indikační roli: pro každý z S jevů označují, zda nastal (= 1), nebo nenastal (= 0). Jde o speciální případ B).
- F) *Pořadové profily.* Hodnoty x_{rs} jsou hodnotami pořadí pro jeden z případů:
 - a) pro každý řádek (tj. hodnoty 1, 2, ..., S , příp. spojená pořadí)*
 - b) pro každý sloupec (tj. hodnoty 1, 2, ..., R , příp. spojená pořadí);
 - c) pro celou tabulku (tj. hodnoty 1, 2, ..., RS , příp. spojená pořadí).

Uvedené typy profilů jsou nejčastější, každý z nich má své zvláštní metodologické vlastnosti, které se projeví i v interpretaci a v nakládání s profilovou tabulkou (např. při testování existence nenáhodných interakčních hodnot, tj. testu platnosti modelu marginální aditivity).

2. Faktorová komparace profilů: příklad využití metody

Metodu LINDA-K ukážeme v této části na konkrétních datech výzkumu, v němž byly šetřeny příčiny zhoršování manželských vztahů. Příklad má ukázat možnosti, které interpretačně před výzkumníkem vyvstanou při aplikaci metody, a způsob, jakým je nová odkrytá informace prezentována. Ukázka má ovšem jen ilustrační charakter, neboť výzkumné závěry nelze dělat z této jedné tabulky a z dat vytržených z dalších souvislostí. Přesto věříme, že příklad má dost názorných rysů pro obecnější pochopení modelu a jeho výsledků.

Tabulka 2 obsahuje profily průměrných skóre, jimiž respondenti ve čtyřech typech manželství (*harmonické, stabilizované, narušené, rozvrácené*) označovali (na stupnici 1–7), v jaké míře se uplatnily jednotlivé důvody při rozhodnutí o vstupu do manželství.

Před interpretací údajů je nutno si uvědomit, že výpověď o důvodech je založena na skutečnosti, ta však je zkreslena subjektivními hledisky v závislosti na stavu manželství (pocit rozladění, trpkosti, současné disharmonie), na časovém odstupu, vývoji osobnosti a současných životních okolností i na struktuře skupin.

Podrobná analýza vztahů tabulky en face je velmi obtížná (a tato obtížnost roste s rozměry tabulky), ne-li nemožná. Systematické posuny v řádcích i ve sloupcích znemožňují určit přímo, které položky vykazují typické hodnoty pro které typy. Sloupcové⁽²⁾ efekty řadí položky podle stupně uváděné intenzity důvodů, znaménko dělí důvody na část s nadprůměrným ohodnocením (+) a část s podprůměrným postavením na škále (–). Nejvýše je postaven „citový vztah“ (1.56), nejnižší intenzitu má důvod nástupu na základní vojenskou službu (–.52). Řádkové efekty ukazují na celkovou úroveň uvádění důvodů v jednotlivých typech: celková intenzita je vysoká u prvních dvou typů a poté postupně klesá (.37, .40, –.22, –.54). To značí,

(2) Sloupcové průměry zde vznikají jako *prosté průměry průměrů*. Charakterizují tak střední skóre položky, který je očištěn od vlivu velikostí výběrů ve skupinách, odhlíží od velikosti skupin. Tyto sloupcové průměry se liší numericky od průměrných skóre položek, spočtených pro celý spojený soubor dat.

Tabulka 2. Důvody vstupu do manželství — průměrné hodnoty vyjadřují, jak silně byly jednotlivé důvody uváděny ve čtyřech typech manželství (stupnice intenzity: 1 = „u nás se neprojevovalo“, 7 = „byl to velmi silný důvod“)

typ manželství	důvody vstupu do manželství									řádkové průměry	řádkové efekty
	A citový vztah	B majetková situace partnera	C společenské postavení partnera	D těho- tenství	E možnost získat byt	F naléhání partnera	G naléhání rodičů	H osobnost partnera	I základní vojenská služba		
1. harmonické	5.338	1.946	1.792	3.434	2.303	1.609	1.946	3.296	1.946	2.623	0.366
2. stabilizované	4.595	1.946	2.079	3.807	2.639	2.303	1.792	3.136	1.609	2.656	0.399
3. narušené	3.258	1.946	1.609	2.398	1.792	1.792	1.792	1.946	1.792	2.036	—0.221
4. rozvrácené	2.079	1.609	1.609	2.079	1.609	1.609	1.609	1.609	1.609	1.714	—0.543
sloupcové průměry	3.818	1.862	1.773	2.930	2.086	1.828	1.785	2.497	1.739	celkový průměr 2.257	
* sloupcové efekty	1.560	—0.396	—0.485	0.672	—0.172	—0.429	—0.473	0.239	—0.518		

Zdroj dat: J. Vítek a kol.: Výzkumné šetření manželských dvojic. Olomouc, UP 1982.

Poznámka: Data jsou získána ze šetření speciální populace, a proto nemohou být zobecněna na populaci ČSSR — jsou uváděna jen pro ilustraci metody.

že v horších typech se postupně snižuje přiznání důležitosti důvodů v celku. Interpretace marginálních efektů má svoji samostatnou důležitost, ale neříká nic o vztazích mezi objekty a položkami (i když v souvislosti s další analýzou může vnést do interpretace důležitou informaci pro vysvětlení nových poznatků). V dalším postupu chceme odhalit, do jaké míry jsou pro jednotlivé typy manželství charakteristické jednotlivé důvody či jejich absence. Model pro takovou analýzu můžeme zapsat podle (2):

- (8) stupeň uvádění důvodu = stupeň charakteristický pro celý soubor
 + odchylka daná typem manželství
 + odchylka daná obsahem položky
 + specifická odchylka konkrétního důvodu pro daný typ manželství

Odtud je vidět, jak se spočítají interakční členy (viz též (6)):

$$(9) \quad y_{rs} = x_{rs} - x_r - x_s + \bar{x} \\ = x_{rs} - y_r - y_s - \bar{x}$$

Interakční členy jsou uvedeny v tab. 3. V závorce jsou tam také uvedeny hodnoty profilů při hypotéze marginální aditivní, tj. při absenci nenáhodných vychýlení interakčních členů, a tedy při neexistenci specifických projevů položek pro typy. Získáme je podle vzorce:

$$(10) \quad \text{očekávaný průměr} = \text{celkový průměr} + \text{řádkový efekt} + \text{sloupcový efekt} \\ \hat{x}_{rs} = \bar{x} + y_r + y_s$$

Testování významnosti interakcí, tj. přijetí alternativní hypotézy k (10) se provádí různými technikami podle povahy dat, většinou je však obtížné, a tak model obvykle zavrhneme, mají-li odchylky nějakou *interpretovatelnou logiku*.⁽³⁾

Vysoké hodnoty reziduí s kladným znaménkem ukazují na charakteristické položky pro danou skupinu, záporné vysoké hodnoty ukazují na typickou absenci položky. Tak například „*citový vztah*“ je výrazný pro *harmonický* typ, zatímco chybí u *rozevřeného* typu.⁽⁴⁾

V interakční tabulce mají vztahy mezi členy specifickou interpretaci. Například v 1. sloupci jsou kategorie podle hodnot uspořádány, mezi kvalitou manželství a důvodem „*citový vztah*“ je zřetelný trend (dokonce lineárního charakteru, postupně rozdíl reziduí jsou .78, .72, .86, tedy přibližně rovnoměrné). Podobná závislost je vidět u „*osobnosti partnera*“, opačná u „*společenské situace partnera*“ a „*naléhání partnera*“. U „*majetkové situace partnera*“ vidíme trend, který nerozlišuje pořadí, ale dvě skupiny. U jiných důvodů jsou vztahy hodnot reziduí jiného typu. Podobně můžeme hodnotit řádky co do pořadí hodnot, jejich znamének, výrazných odchylek a podobně.

Tabulka tak přináší zcela novou informaci o roli vstupu do manželství v procesu jeho dalšího vývoje. Je tu i další informace: v marginální analýze se ukázalo, že „*základní vojenská služba*“ je důvod, který je uváděn celkem s nejmenší intenzitou, v interakcích má však závažnou roli, vyskytuje se jako silný faktor uváděný v rozvrácených a narušených dvojicích v kontrastu se stabilizovanými. Nejde tedy o častý důvod, ale tam, kde nastává, působí intenzivně nebo existuje tendence svěst zhoršování vztahu na tento důvod. (Přitom je nutno si uvědomit, že název důvodu je jen

(3) Poznamenejme k tomu, že celý postup je svou povahou především *explorační*, závisí tedy na postupu interpretace a na tom, jak stavíme otázky pro další analýzu. Výsledky metody vedou většinou, kromě silných a průkazných faktorů, k formulování hypotéz a dalších výzkumných otázek.

(4) Interakční členy jsou měřeny na stejné stupnici jako původní hodnoty. Např. 0.5 značí vychýlení o půl stupně původní stupnice znaku.

Tabulka 3. Tvary profilů
*Tabulka reziduí pro profily tabulky 2 obsahuje hodnoty $y(j, k) = x(j, k) - x(j, *) - x(*, k) + x(*, *)$*
*V závorce jsou uvedeny predikční hodnoty $\bar{x}(j, k) = x(j, *) + x(*, k) - x(*, *)$*

typ manželství	důvody vstupu do manželství								
	A citový vztah	B majetková situace partnera	C společenská situace partnera	D těhotenství	E možnost získat byt	F naléhání partnera	G naléhání rodičů	H osobnost partnera	I základní vojenská služba
1. harmonické	1.154 (4.18)	-0.282 (2.23)	-0.347 (2.14)	0.139 (3.30)	-0.149 (2.45)	-0.585 (2.19)	-0.205 (2.15)	0.433 (2.86)	-0.159 (2.11)
2. stabilizované	0.379 (4.22)	-0.315 (2.26)	-0.092 (2.17)	0.478 (3.33)	0.155 (2.48)	0.075 (2.23)	-0.392 (2.18)	0.240 (2.90)	-0.529 (2.14)
3. narušené	-0.338 (3.60)	0.305 (1.64)	0.058 (1.55)	-0.310 (2.71)	-0.073 (1.86)	0.185 (1.61)	0.228 (1.56)	-0.329 (2.28)	0.274 (1.52)
4. rozvrácené	-1.195 (3.27)	0.291 (1.32)	0.380 (1.23)	-0.307 (2.39)	0.067 (1.54)	0.325 (1.28)	0.368 (1.24)	-0.344 (1.95)	0.414 (1.20)

nositelem určité komplexní situace, skrytých podstatných důvodů a nepravých korelací). Interakční hodnoty charakterizují skupiny vzhledem k jednotlivým položkám a stávají se tak škálovými hodnotami a charakteristikami intenzity působení položky na skupinu nebo (podle významu) intenzity projevu skupiny v položce. Každý sloupec i každý řádek proto tvoří samostatnou škálu vlivů, která charakterizuje skupinu nebo položku v jejich zvláštnostech oproti ostatním.

Pohled na interakční tabulku odhaluje působení řádkových či sloupcových vstupů jako samostatných faktorů. Podobná pořadí a první interpretace hodnot v řádcích a sloupcích však nabízí hypotézu, že existují nějaké společné příčiny, které působí ve více sloupcích a řádcích, a to s různou intenzitou i směrem a které se vzájemně skládají podle rovnice (7). Abychom mohli takové společné latentní faktory identifikovat, předpokládáme u nich platnost některých vlastností (jejich matematická formulace bude provedena v další části).⁽⁵⁾

- faktory působí na sobě *nezávisle a jejich vlivy se sčítají*;
- každý faktor působí *s různou intenzitou a směrem na jednotlivé řádky a na jednotlivé sloupce*;
- každý faktor působí *v jednotlivých polích jako součin jeho řádkové a sloupcové intenzity*, tedy úměrně vlivu na řádek i vlivu na sloupec;
- každý faktor má *nulovou očekávanou hodnotu*.

Faktory tak ovlivňují řádky a sloupce a jejich prostřednictvím úměrně i interakční příspěvek. V tabulce 4 uvádíme pro ilustraci nenulová charakteristická čísla a charakteristické vektory matic YY' a $Y'Y$. Charakteristická čísla jsou hodnotami faktorových rozptylů, složky k nim příslušných charakteristických vektorů jsou hodnoty standardizovaných faktorů pro řádky a sloupce.

Faktorové koeficienty, které ukazují číselně vyjádřený vliv každého faktoru na řádky i sloupce, jsou uvedeny v tabulce 5 (vznikají z tabulky 4b, v níž postupně násobíme sloupce $\lambda_m^{\frac{1}{2}}$).

Interpretace faktorů, tj. latentních, přímo nezjišťovaných proměnných, které se projevují souhrnem interakčních efektů a reprezentují jejich společnou variabilitu, se provádí:

- a) *na základě významu a obsahu řádků a sloupců tabulky a možných mechanismů jejich vzájemného vztahu* (směr kauzálního působení, druh ovlivňování, existence latentního procesu, který působí přechod objektů do jiných typů, řadícího sloupce či řádky do vývojové řady, seskupování objektů do homogenních skupin, seskupování proměnných do bloků sumovaných indexů atp.);
- b) *podle hodnot faktorových koeficientů* (viz tab. 5): vysoké hodnoty označují silný vliv, resp. projev faktoru pro řádek nebo sloupec (či jeho prostřednictvím), znaménka koeficientů určují souběžnost či protichůdnost směru působení;
- c) *podle hodnot součinů řádkových a sloupcových koeficientů faktoru pro každé pole*: ty vyjadřují konkrétní hodnotu a směr příspěvku faktoru v každém poli, tj. jeho podíl na vzniku každého interakčního členu, kladnou nebo zápornou souvztažnost řádku a sloupce danou faktorem;
- d) *na základě nekorelovanosti odhalených faktorů*, které působí nezávisle na sobě, a tudíž jsou nezávislé i obsahově, nepřekrývají se ve své skladbě nezávislých drobných příčin;

(5) Verbální popis faktorů je možno upřesnit v případě, že je předem přijat směr a způsob kauzálního působení. Formulace „faktor působí na“ může být podle situace nahrazena výrazem „řádkové (sloupcové) vlastnosti působí na faktor“, „faktor působí prostřednictvím řádků (sloupců)“, „faktor působí souběžně s řádky (sloupce)“, „faktor se projevuje v řádcích (sloupcích)“ ap.

Tabulka 4. Charakteristická čísla a vektory matic YY^T a Y^TY

a) Charakteristická čísla a odvozené koeficienty determinace a diferenciacce

faktor	charakteristické číslo λ	λ	koeficient determinace faktoru	kumulativní koeficient determinace	koeficient diferenciacce škály
1	5.3091	2.3042	.879	.879	.679
2	0.6465	0.8041	.107	.986	.237
3	0.0818	0,2859	.014	1.000	.084
součet	6.0374	3.3942	1.000	—	1.000

b) Charakteristické vektory matice YY^T — normalizované faktorové koeficienty pro řádky

řádky	vektor 1	vektor 2	vektor 3
1. harmonické	.612	—,519	—,326
2. stabilizované	.336	.784	.149
3. narušené	—,296	—,333	.743
4. rozvrácené	—,652	.068	—,566

c) Charakteristické vektory matice Y^TY — normalizované faktorové koeficienty pro sloupce

sloupce	vektor 1	vektor 2	vektor 3
A citový vztah	.743	—,338	.370
B majetková situace partnera	—,242	—,227	.374
C společenská situace partnera	—,221	.143	—,255
D těhotenství	.233	.479	—,107
E možnost získat byt	—,027	.283	—,071
F naléhání partnera	—,260	.402	.543
G naléhání rodičů	—,245	—,313	—,107
H osobnost partnera	.290	.061	—,543
I základní vojenská služba	—,272	—,491	—,202

- Poznámky: 1. Nenulová charakteristická čísla matic YY^T a Y^TY jsou stejná.
 2. Počet nenulových charakteristických čísel je vždy menší než menší z rozměru tabulky Y .
 3. Charakteristické vektory jsou normalizovány tak, aby součet čtverců koeficientů (jak pro řádky-viz tab. b), tak pro sloupce — viz tab. c) byl roven jedné.

e) na základě korelace faktoru a interakčních odchylek — čím vyšší je koeficient determinace faktoru, tím silněji je jím interakce ovlivňována a tím důležitější, ale i výraznější faktor je; při nepatrných koeficientech determinace faktory do interpretace nezahrnujeme a shrnujeme je do náhodných vlivů.

O problémovosti kauzální interpretace faktorů identifikovaných v tab. 5 jsme se již zmínili. Je velmi obtížné apriori odhadnout, zda v datech převládá výpověď objektivní, či zda se prosadí současný pohled respondenta (subjektivní zkreslení), či jaký je jejich vzájemný podíl. Předpokládáme, že jsou oba smíšeny, že faktory jsou vytvářeny skutečnými důvody, že jsou však zkresleny (zesíleny nebo zeslabeny) současným stavem manželského svazku. Proto k modelu přistoupíme jako k vyjádření vzájemné souvztažnosti a korelovanosti typů a položek.

Tabulka 5. Faktorové řešení metodou hlavních komponent
(Tabulky obsahují faktorové koeficienty)

typy manželství	řádkové efekty	faktorové koeficienty pro řádky		
		faktor 1	faktor 2	faktor 3
1. harmonické	0.37	0.929	—0.466	—0.174
2. stabilizované	0.40	0.511	0.703	0.080
3. narušené	—0.22	—0.450	—0.299	0.397
4. rozvrácené	—0.54	—0.990	0.061	—0.303

důvody uzavření sňatku	sloupcové efekty	faktorové koeficienty pro sloupce		
		faktor 1	faktor 2	faktor 3
A citový vztah	1.56	1.128	—0.303	0.198
B majetková situace partnera	—0.40	—0.368	—0.203	0.200
C společenská situace partnera	—0.48	—0.335	0.128	—0.136
D těhotenství	0.67	0.354	0.430	—0.057
E možnost získat byt	—0.17	—0.040	0.254	—0.038
F naléhání partnera	—0.43	—0.394	0.361	0.290
G naléhání rodičů	—0.47	—0.372	—0.281	—0.057
H osobnost partnera	0.24	0.440	0.055	—0.291
I základní vojenská služba	—0.52	—0.412	—0.440	—0.108

koeficient determinace (v %)	87.9	10.7	1.4
kumulární koeficient determinace (v %)	87.9	98.6	100.0
koeficienty diferenciací škál (v %)	67.9	23.7	8.4

Do vztahového modelu přijímáme takové faktory, které mají jednak dostatečně vysoký podíl na vysvětlení interakční variability a které jsme schopni interpretovat, tj. ty, jejichž koeficienty nabízejí smysluplné vysvětlení.

Faktor 1: Podle koeficientů sloupcového vlivu sdružuje s velmi silným podílem „citový vztah“ (1.29), dále ve stejném směru „těhotenství“ (.35) a „osobnost partnera“ (.44), zatímco v opačném směru proti těmto důvodům stojí „majetková (— .37) a společenská (— .34) situace partnera“, „naléhání partnera (— .39) a rodičů“ (— .37) a „základní vojenská služba“ (— .41). Současně řadí faktor skupiny podle stupně harmoničnosti a rozvrácenosti (.93, .51, —.45, —.99). Působení faktoru je velmi silné: vysvětluje 88 % variability interakčních členů. Položky profilu se podle koeficientů dělí na dvě skupiny: s harmonickým manželstvím korespondují zvýšený stupeň vzájemné náklonnosti partnerů, vyjádření aktivního podílu respondenta. Pro narušení je specifické hledání důvodů mimo respondenta vnější tlak (svádění viny na někoho či něco jiného). Kvalita manželského vztahu diagnostikovaná ze zcela jiných symptomů je tu silně korelována s kvalitou vztahu manželů a jejich vzájemné náklonnosti projevených ve výpovědích o důvodech vstupu do manželství. Výsledek tohoto silného faktoru⁽⁶⁾ je trojí:

(6) Připomeňme však, že data jsou pouze ilustrační s pouhým náznakem interpretace. Pro praxi a teoretické závěry by analýza byla značně složitější, zahrnovala by úvahy o vlivech dalších proměnných: délka trvání manželství, věk respondenta a jeho pohlaví, věk při vstupu do man-

- a) *vede k hypotéze, že proces zhoršování manželského vztahu je částečně predikovatelný* (ve statistickém smyslu⁽⁷⁾), už na samém počátku, přičemž citový vztah a vzájemná náklonnost jsou pro vznik a trvání harmonie rozhodující, majetkové a společenské aspekty manželství neudržují;
- b) *validizuje použité diagnostické pravidlo* pro určování typu manželství — obsahová validita;
- c) *umožňuje konstrukci součtového indexu*, kterým můžeme na základě výpovědi o důvodech diagnostikovat stav manželství (a ve spojení s dalšími fakty popřípadě i index složitější, který by predikoval trvání a úspěšnost manželství).

Součtový index, který odráží v důvodech současný stupeň vztahu. lze napsat pomocí faktorových vah položek (označíme je zde jako f_s):

$$(11) \quad T = \sum_s^S f_s I_s,$$

kde I_s je indikátor výskytu důvodu nebo nějaký skór jeho intenzity. Pomocí tohoto indexu můžeme také posuzovat vliv různých kombinací důvodů, například současný výskyt důvodů **A, D, G** má skór: $1.13 + .35 - .37 = 1.11$, současný výskyt **B, C, D** má skór: $-.37 - .34 + .35 = -.36$ ap. Tím můžeme získat i určitou představu o kompenzacích různých položek (v některých případech i relativně přesná empirická rozhodovací a predikční pravidla). Hodnoty porovnáváme jednak mezi sebou, jednak vzhledem k nule a k dosažitelným hranicím (v našem případě jsou to 1.92 a -1.92). Ve většině sociologických analýz však musíme dávat pozor na absolutizaci takových numerických výsledků.

U faktoru se vyskytuje zajímavá okolnost: znaménka řádkových i sloupcových koeficientů si odpovídají se znaménky marginálních efektů a i hodnoty si v hrubých relacích odpovídají. To naznačuje hypotézu, že v marginálních efektech je už skryta značná (ne-li převážná) část subjektivního zkreslení objektivitu výpovědi o skutečných důvodech vstupu do manželství, a tak je tento vliv již z interakcí z části odečten a interakce obsahují objektivnější obsah než původní profily.⁽⁸⁾

Tabulka 6 obsahuje příspěvky faktoru 1 k jednotlivým interakčním hodnotám v polích⁽⁹⁾ a zbytkové, ještě nevysvětlené hodnoty interakcí, které budou tvořeny dalšími faktory.

Faktor 2 působí nezávisle na prvním faktoru a odlišuje *stabilizovaný* typ od obou sousedních. To ukazuje na specifickou roli typu mezi ostatními a jeho odchýlení od čistého uspořádání. U tohoto typu manželství se (v části jeho typové třídy) projevují

želství, shoda manželů při výpovědích, věková a sociální struktura páru, počet dětí a popřípadě i osobnostní charakteristiky, hodnotové hierarchie a další sociologické a psychologické proměnné. Zároveň je třeba při interpretaci počítat s tím, že se některé položky mohou, vzhledem k souběžnosti působení a projevů a k nepravým korelacím, sloučit do jednoho faktoru empiricky, aniž by k sobě obsahově patřily. Informace v tabulce je omezená a nemusí umožnit identifikaci faktorů v čisté podobě. Souběžně působící (i obsahově odlišné) faktory tvoří ve výsledcích metody empirické koreláty, které nejsou matematicky separovatelné. (Toto omezení je společné pro všechny modely faktorové analýzy, latentních struktur, škálování ap.). O to větší význam má využití vnější informace, spojování výsledků různých analýz, analýzy na dílčích souborech a komparace různých šetření, která používají různé soubory proměnných, otázek, operacionalizací.

(7) To znamená, že nelze určit přesný vývoj, ale *statisticky* pro určitý komplex okolností lze očekávat typický (v modálním či průměrovém smyslu) výsledek.

(8) V případě, že by se ukázala praktická využitelnost faktorů pro jakékoli diagnostické či predikční cíle, vysoká závažnost hypotézy by vyžadovala prověření a další upřesnění modelu.

(9) Ve sloupci *ALFA* jsou uvedeny řádkové hodnoty standardizovaného faktoru, v řádku *BETA* sloupcové hodnoty standardizovaného faktoru, $\sqrt{\lambda_1}$ je konstanta úměrnosti ve vztahu: *příspěvek faktoru v poli* = $\sqrt{\lambda_1} \times ALFA \times BETA$. $\lambda_1 = 5.3091$ je součet čtverců všech příspěvků faktoru 1 v interakční tabulce.

Tabulka 6. Příspěvky faktoru 1 k hodnotám polí tabulky Y
(V závorce je hodnota rezidua po odečtení vlivu 1. faktoru)

typ manželství	důvody uzavření sňatku									ALFA	podíl řádku na působení faktoru 1 (v %)
	A citový vztah	B majetková situace partnera	C společenská situace partnera	D těho- tenství	E možnost získat byt	F naléhání partnera	G naléhání rodičů	H osobnost partnera	I základní vojenská služba		
1. harmonické	1.047 (0.11)	-0.324 (0.06)	-0.311 (-0.04)	0.329 (-0.19)	-0.038 (-0.11)	-0.366 (-0.22)	-0.345 (0.14)	0.408 (0.03)	-0.383 (0.22)	0.612	37.4
2. stabilizované	0.576 (-0.20)	-0.188 (-0.13)	-0.171 (0.08)	0.181 (0.30)	-0.021 (0.18)	-0.201 (0.28)	-0.190 (-0.20)	0.224 (0.02)	-0.211 (-0.32)	0.336	11.3
3. narušené	-0.507 (0.17)	0.165 (0.14)	0.151 (-0.09)	-0.159 (-0.15)	0.018 (-0.09)	0.177 (0.01)	0.167 (0.06)	0.198 (-0.13)	0.185 (0.09)	-0.296	8.8
4. rozvrácené	-1.116 (-0.08)	0.364 (-0.07)	0.331 (0.05)	-0.350 (0.04)	0.040 (0.03)	0.390 (-0.07)	0.368 (0.00)	-0.435 (0.09)	0.408 (0.01)	-0.652	42.5
BETA	0.743	-0.242	-0.221	0.233	-0.027	-0.260	-0.245	0.290	-0.272	součet řádky = 100.0 $\sqrt{\lambda_1} = 2.3042$	
podíl sloupce na působení faktoru 1 (v %)	55.2	5.9	4.9	5.4	0.1	6.8	6.0	8.4	7.4	součet sloupce = 100.1	

Poznámky: 1. Hodnoty reziduí v závorkách budou vysvětlovány dalšími faktory (tj. druhým a třetím)

2. Ve sloupci ALFA jsou hodnoty charakteristického vektoru 1 z tab. 3b

3. V řádku BETA jsou hodnoty charakteristického vektoru z tab. 3c

4. Příspěvek v poli vzniká jako součin $ALFA \times BETA \times \sqrt{\lambda}$ ($1.047 \doteq 0.612 \times 0.743 \times 2.3042$)

5. Hodnoty reziduí vznikly jako $Y - ALFA \times BETA \times \sqrt{\lambda}$ ($0.11 = 1.154 - 1.047$)

dodatečné faktory stabilizace, které odpovídají racionálnímu pohledu (děti, byt) a potlačení či negaci původních emocí *a/nebo* se jedná o dvojice s dominantním partnerem respondenta. Faktor tak lze chápat jako *vliv racionálního postoje*. Vliv faktoru na rezidua je vidět v tabulce 7. V závorce jsou uvedeny zbytky interakcí po odečtení vlivu prvních dvou faktorů, které budou vysvětleny v našem případě už jen třetím faktorem (více jich pro tabulku 4×9 nalézt nelze). Podíl na vysvětlení interakcí je 11 %.

Faktor 3 má koeficient determinace 1.4 %, tedy velmi nízký, a ani jeho koeficienty nenaznačují výraznou odchylku, která — ač s malou vahou — by mohla indikovat nějaký důležitý vliv.

Podíly faktorů jsou sumarizovány v tab. 8, z níž je vidět, že 20.5 % celkové variability údajů vysvětlují řádkové efekty, 57.9 % je způsobeno hierarchizací položek profilu a 21.6 % připadá na interakční variabilitu. Ta je čerpána z 87.9 % prvním faktorem (jehož podíl na celkové varianci je tak 10.0 %), 10.7 % druhým faktorem (2.3 % z celku) a zbytek připadá na neinterpretovaný faktor třetí.⁽¹⁰⁾

Řešení úlohy není jednoznačné. *Kanonický rozklad* (tzv. *hlavní řešení*) vede na jeden z možných faktorových rozkladů, který má tu vlastnost, že první faktor vyčerpává co největší možný stupeň variability, druhý opět maximálním způsobem zbytek atd. Další možná řešení hledáme transformací nazývanou *rotaci*. Pokoušíme se nalézt takové faktory, které by se co nejvíce přimykaly k jednotlivým objektům a vytvářely homogenní, ale co nejkontrastněji odlišené skupiny objektů, s tím, že každý objekt je ovlivňován co nejmenším počtem faktorů. Jinou možností je hledat faktory rozdělující položky na skupiny, které se pokud možno nepřekrývají a jejichž působení na objekty je co nejshodnější; každá položka reprezentuje pokud možno jen jeden, či co nejmenší počet faktorů.⁽¹¹⁾ Taková řešení umožňují často zřetelnější a sociologicky zajímavější interpretace. V tabulce 8 je uvedeno rotované řešení metodou Varimax, v němž byla hledána prostá struktura řádkových koeficientů, tedy takové faktory, které co nejzřetelněji rozlišují mezi typy manželství.

Transformační matice $\mathbf{T} = ||t_{ij}||$ pro rotaci je:

$$\mathbf{T} = \begin{vmatrix} .8555 & .5177 \\ -.5177 & .8555 \end{vmatrix}$$

V porovnání s hlavním řešením se 1. faktor v uspořádání objektů neliší, skupina „harmonické“ je však výrazně vzdálena od ostatních a i druhý extrém se od svého souseda liší podstatně více, zatímco obě střední kategorie se k sobě relativně přiblížily. Tuto změnu působí položky „*citový vztah*“ a osobnost na jedné straně a tři důvody spojené s partnerem na druhé straně. Faktor má tak dva položkové protipóly: vzájemnost a vyzvednutí osobních předností partnera proti vnějškovým jednostranným okolnostem spojeným však na rozdíl od nerotovaného řešení pouze s partnerem.

Druhý faktor se změnil podstatně: staví nyní do kontrastu skupinu „stabilizované“ nikoli proti sousedům, ale proti oběma horším typům. Působí tu obdobně jako kladný vliv v prvním faktoru, doplněný o důvod těhotenství; proti stojí majetek, základní

(10) V některých případech vznikají řádkové *a/nebo* sloupcové efekty uměle, či nemají vhodnou interpretaci. Tehdy znamenají pouhou *korekci*, standardizaci dat, odečítají nežádoucí vlivy a do tabulky je nezahrnujeme. Aby byla tabulka informativní a měla smysl, do celkové variability přijmeme jen ty efekty, které můžeme interpretovat věcně vzhledem k problému.

(11) Těchto vlastností dosahujeme *rotací k tzv. prosté struktuře řádkových* (v prvním případě) *nebo sloupcových* (v druhém případě) faktorových koeficientů.

Tabulka 7. Příspěvky faktoru 2 k hodnotám polí tabulky Y
(V závorce je uvedena hodnota po odečtení vlivu 1. a 2. faktoru)

typ manželství	důvody uzavření sňatku									ALFA	podíl řádku na působení faktoru 2 (v %)
	A citový vztah	B majetková situace partnera	C společenská situace partnera	D těho- tenství	E možnost získat byt	F naléhání partnera	G naléhání rodičů	H osobnost partnera	I základní vojenská služba		
1. harmonické	0.141 (-0.03)	0.095 (-0.03)	-0.060 (0.02)	-0.200 (0.01)	-0.118 (-0.01)	-0.168 (-0.05)	0.131 (0.01)	-0.026 (0.05)	0.205 (0.02)	-0.519	27.0
2. stabilizované	-0.213 (0.02)	-0.143 (0.02)	0.090 (-0.01)	0.302 (0.00)	0.178 (0.00)	0.254 (0.02)	-0.197 (0.00)	0.039 (-0.02)	-0.309 (-0.01)	0.784	61.5
3. narušené	0.090 (0.08)	0.061 (0.08)	-0.038 (-0.05)	-0.128 (-0.02)	-0.076 (-0.02)	-0.108 (0.12)	0.084 (-0.02)	-0.016 (-0.12)	0.131 (-0.04)	-0.333	11.1
4. rozvrácené	-0.019 (-0.06)	-0.012 (-0.06)	0.008 (0.04)	0.026 (0.02)	0.016 (0.01)	0.022 (-0.09)	-0.017 (0.02)	0.003 (0.09)	-0.027 (0.03)	0.068	0.5
BETA	-0.338	-0.227	0.143	0.479	0.283	0.402	-0.313	0.061	-0.491	součet řádky = 100.1 $\sqrt{2} = 0.80$	
podíl sloupce na působení faktoru 2 (v %)	11.4	5.1	2.0	23.0	8.0	16.2	9.8	0.4	24.1	součet sloupce = 100.0	

Poznámky: 1. Hodnoty v závorkách budou vysvětlovány dalšími faktory, v tomto případě už jen posledním, třetím faktorem. Ukazují proto i příspěvek třetího faktoru.
2. Viz poznámky u tab. 5.

Obr. Korespondenční mapa typologie manželství a důvodů uzavření sňatku (vodorovná osa = 1. faktor, svislá osa = 2. faktor)

TYPOLOGIE MANŽELSTVÍ 1 harmonické 2 stabilizované 3 narušené 4 rozvrácené E F	② D H A ①
C B G ③ I ④	DŮVODY UZAVŘENÍ SŇATKU A citový vztah B majetková a finanční situace partnera C společenské postavení partnera D těhotenství E možnost dostat byt F naléhání partnera G naléhání rodičů H osobní vlastnosti partnera I nástup do základní vojenské služby

vojenská služba a naléhání rodičů.⁽¹²⁾ V převaze se tu jeví důvody, které mají společného jmenovatele v uspěchaném rozhodnutí.

Rotované faktory mají koeficienty determinace $R_1^{*2} = .60$, $R_2^{*2} = .24$ a příspěvek společného působení je $\Delta_{12} = .15$; koeficient determinace obou faktorů současně je

$$R_{1,2}^{*2} = .60 + .24 + .15 = .99$$

Korelace obou rotovaných faktorů je $r_{12}^* = .19$.

Korelace mezi rotovanými a nerotovanými faktory $r(F_i, F_j^*)$:

	F_1^*	F_2^*
F_1	.8867	.5120
F_2	.1133	.4880

(Výpočty byly provedeny podle vzorců v dodatku.)

Důležitým aspektem metody LINDA-K je možnost grafického zobrazení řádků a sloupců pomocí korespondenční mapy. Tato mapa reprezentuje společný prostor

(12) V tabulkách faktorových koeficientů si můžeme všimnout dvojí možné interpretace nulových hodnot. U objektů: střed škály, vřazení objektu do pořadí na neutrální, průměrnou pozici, nebo absenci vlivu faktoru na objekt, objekt je mimo sféru faktorového vlivu. U položek: vynechání položky z faktoru, její nulový podíl na faktoru nebo role průměrné položky s neutrálním vlivem.

Tabulka 8. Podíly variability pro skupiny manželství, složky profilu důvodů, interakce a jejich faktory — shrnutí

zdroj variability	součet čtverců	podíl na celkové variabilitě	podíl faktorů na reziduích
celková variabilita údajů tabulky	27.9345	100 %	—
typy manželství	5.7357	20.5 %	100 %
profil důvodů	16.1620	57.9 %	
interakce typů a profilu	6.0369	21.6 %	
faktor 1	5.3091	19.0 %	87.9 %
faktor 2	0.6465	2.3 %	10.7 %
faktor 3	0.0818	0.3 %	1.4 %

- Poznámky: 1. Celková variabilita tabulky se počítá jako součet čtverců všech hodnot (tab. 1) od jejich průměru (= 2.257)
2. Řádkové rozdíly (typy manželství) charakterizuje součet čtverců řádkových efektů (obdobně sloupce)
3. Reziduální variabilita je součet čtverců interakčních členů (z tab. 2)
4. Součet čtverců pro jednotlivé faktory se rovná jejich charakteristickým číslům

objektů a položek, které jsou znázorněny body a jejich vzdálenosti ukazují na vztahy mezi nimi. Na obrázku 1 jsou znázorněny body objektů i body položek tak, že faktorové koeficienty slouží jako souřadnice, vodorovná osa značí faktor 1, svislá faktor 2. Vztahy posuzujeme podle vzdáleností bodů. Blízké body značí podobnost objektů, nebo podobnost působení položek na objekty, nebo typičnost položky pro objekt. Velká vzdálenost vyjadřuje nepodobnost, protichůdnost působení či typickou absenci položky pro objekt. V obrázku je vidět, že umístění bodů je výrazně plošné, že 1. škála nestačí k vysvětlení vztahů mezi skupinami, ale že je třeba uvažovat výrazný odklon typu „stabilizované“. Pro „harmonické“ je zcela typický důvod A = citový vztah, který působí oddělení bodu A od ostatních. Pro „stabilizované“ je nejtypičtější bodem důvod D = těhotenství, pro „narušené“ jsou to B, G, H. „Rozvrácené“ svůj jednoznačně typický důvod nemá. Důvod H je v pozici mezi 1 a 2 a tudíž se jeho působení přibližně rovnoměrně štěpí, E má polohu středu a tak zhruba stejný vliv na všechny položky. Průměty bodů na osy poskytují jednorozměrné škály.

Veškerá interpretace je ovšem vázána na ty dva faktory, které jsou v obrázku reprezentovány. V našem případě je to — až na zanedbatelný třetí faktor — plná korespondence profilové tabulky. Je-li však faktorů více, umožňuje tento způsob posuzovat pouze vlivy každých dvou faktorů zvláště (připraví se obrázek pro každou dvojici faktorů).⁽¹³⁾

Interpretace obrázku umožňuje rychlý celostní pohled na vliv dvojice faktorů. Vyčteme z něj jak podobnosti, tak korespondence. Hodnotíme ovšem nejen dvojice bodů, ale i jejich seskupení, tvary naznačených křivek a to, co v obrázku chybí (např. typické položky pro některý objekt). Rozmístění bodů v obrázku je určeno souřadnicemi obou os (jednotlivých škál). Váha každé osy pro určení polohy může být charakterizována koeficientem diferenciace škály, který zavádíme jako podíl součtu čtverců jejich hodnot k celkovému součtu čtverců vzdáleností bodů od počátku. Koeficient diferenciace se uvádí zpravidla vzhledem ke K-rozměrné škále, kterou uvažujeme, i když obrázky vyjadřují pouze dílčí dvourozměrné škály.

(13) Je též možno použít některých vícerozměrných způsobů grafického zobrazení — ty však autorům nejsou zatím k dispozici.

3. Popis matematického modelu

Formalizaci modelu provedeme stručně ve třech možných variantách: faktorový model, model komparační báze a model korespondenční analýzy. V další části bude na příkladě uvedeno ještě použití modelu kvantifikace.

A) Dekompoziční vlastnost matice $\mathbf{Y}$ společná všem modelům

Matice reziduí (viz rovnice (9)) o rozměrech $R \times S$, v níž řádky odpovídají objektům a sloupce profilovým položkám (složkám), může být vyjádřena ve formě kanonického rozkladu:

$$(12) \quad \mathbf{Y} = \mathbf{ADB}' = \mathbf{PQ}' = \sum_m^M d_m \mathbf{A}_m \mathbf{B}_m' = \sum_m^M \mathbf{P}_m \mathbf{Q}_m'.$$

kde $\mathbf{A} = \|a_{rm}\|$ je matice $R \times M$, jejíž sloupce $\mathbf{A}_m$ jsou charakteristické vektory matice $\mathbf{Y}\mathbf{Y}'$;

$\mathbf{B} = \|b_{sm}\|$ je matice $S \times M$, jejíž sloupce $\mathbf{B}_m$ jsou charakteristické vektory matice $\mathbf{Y}'\mathbf{Y}$;

$\mathbf{D} = \text{diag}\{d_m\}$ je diagonální matice, jejíž prvky jsou odmocniny nenulových charakteristických čísel matice $\mathbf{Y}\mathbf{Y}'$ resp. $\mathbf{Y}'\mathbf{Y}$;

M = počet nenulových charakteristických čísel matice $\mathbf{Y}\mathbf{Y}'$ resp. $\mathbf{Y}'\mathbf{Y}$;

$$\mathbf{P} = \mathbf{AD}^{\frac{1}{2}}, \quad \mathbf{Q} = \mathbf{BD}^{\frac{1}{2}}, \quad p_{rm} = \sqrt{d_m} a_{rm}, \quad q_{sm} = \sqrt{d_m} b_{sm}$$

Vyjádřeno pomocí součtů

$$(13) \quad y_{rs} = \sum_m^M d_m a_{rm} b_{sm} = \sum_m^M p_{rm} q_{sm} \quad \text{pro všechna } (r, s)$$

Dekompozice matice má dále tento význam: vezmeme-li postupně dvojice matic $(\mathbf{A}^k, \mathbf{B}^k)$, $k = 1, 2, \dots, M$, kde matice $\mathbf{A}^k, \mathbf{B}^k$ jsou tvořeny vždy prvními k sloupci matic $\mathbf{A}$ a $\mathbf{B}$ a $\mathbf{D}^k$ je vytvořena prvními k řádky a sloupci matice $\mathbf{D}$, platí, že součiny $\mathbf{A}^k \mathbf{D}^k \mathbf{B}^k$ jsou *postupně nejlepši aproximace* matice $\mathbf{Y}$ pomocí matic hodnot 1, 2, ..., $k, \dots, M$ ve smyslu metody nejmenších čtverců, tj.

$$\sum_r^R \sum_s^S (y_{rs} - \mathbf{a}_r^k \mathbf{D}^k \mathbf{b}_s^k)^2 = \min, \quad \mathbf{a}_r^k = r\text{-tý řádek } \mathbf{A}^k, \quad \mathbf{b}_s^k = s\text{-tý řádek } \mathbf{B}^k$$

(Eckart-Youngova věta).

Tyto vlastnosti jsou základem všech modelů. Existuje několik jejich různých vyjádření, která mají odlišné interpretace pro datové matice. (A též odlišné interpretace pro různé typy dat uspořádané v matici $\mathbf{Y}$).

B) Model diferenčních faktorů

vychází z toho, že po odečtení řádkového vlivu (faktoru objektů vyjádřeného pomocí řádkových efektů) a po odečtení sloupcového vlivu (faktoru položek vyjádřeného pomocí sloupcových efektů) z profilové tabulky (matice $\mathbf{X}$, viz (6)) se rozkládají rezidua y_{rs} (uspořádaná do matice $\mathbf{Y}$) podle rovnice (13).

Předpokládáme existenci M interakčních faktorů $\mathbf{F}_1, \mathbf{F}_2, \dots, \mathbf{F}_M$ které jsou navzájem nezávislé a mají nulovou střední hodnotu. Tyto faktory však působí jako součin nezávislých náhodných veličin, $\mathbf{F}_m = \mathbf{U}_m \mathbf{W}_m$. $\mathbf{U}_m$ působí prostřednictvím řádků (ovlivňuje objekty), $\mathbf{W}_m$ působí prostřednictvím sloupců (vliv položek). Vznik interakčního efektu je řízen rovnicí:

$$(14) \quad y_{rs} = \sum_m^M \mathbf{F}_m(r, s) = \sum_m^M \mathbf{U}_m(r) \cdot \mathbf{W}_m(s); \quad \mathbf{Y} = \sum \mathbf{F}_m = \sum \mathbf{U}_m \mathbf{W}_m,$$

kde $F_m(r, s)$ je hodnota m -tého faktoru v poli (r, s) $U_m(r)$ je hodnota vlivu na r -tý objekt, $W_m(s)$ je hodnota působení s -té položky.

Faktory F_m můžeme nazvat též *diferenciálními faktory*.

Rovnice (14) je analogická ke vztahu (13), a tak prvky matic $\mathbf{P}$, $\mathbf{Q}$ můžeme chápat jako odhady hodnot $U_m(r)$, $W_m(s)$ a jejich součiny jako odhady $F_m(r, s)$. Prvky matic $\mathbf{A}$, $\mathbf{B}$ v tom případě charakterizují hodnoty standardizovaných veličin $\bar{U}_m$, $\bar{W}_m$. Rozklad (12) má tyto vlastnosti (viz Gantmacher 1966 a Gollob 1968a, b):

$$\sum_r^R a_{rm} = \sum_s^S b_{sm} = \sum_r^R \sum_s^S a_{rm} b_{sm} = 0, \quad \sum_r^R a_{rm}^2 = \sum_s^S b_{sm}^2 = 1 \quad \text{pro všechna } m$$

$$\sum_r^R a_{rm} a_{rk} = \sum_s^S b_{sm} b_{sk} = \sum_r^R \sum_s^S (a_{rm} b_{sm}) (a_{rk} b_{sk}) = 0 \quad \text{pro všechna } k \neq m$$

Proto platí:

$$(15) \quad \mathbf{E} F_m = \mathbf{E} U_m = \mathbf{E} W_m = 0 \quad \text{pro } m = 1, 2, \dots, M$$

$$\text{var } F_m = d_m^2, \quad \text{var } U_m = \text{var } W_m = d_m, \quad \text{pro } m = 1, 2, \dots, M$$

Faktory jsou *nekorelované*:

$$(16) \quad \text{cov}(F_m, F_{m'}) = \text{cov}(U_m, U_{m'}) = \text{cov}(W_m, W_{m'}) = 0 \quad \text{pro } m \neq m'$$

Koeficient determinace faktoru F_m je dán vzorcem:

$$(17) \quad R^2(\mathbf{Y}, F_m) = R_m^2 = \frac{d_m^2}{\sum_m d_m^2} = \frac{(\sum_r p_{rm}^2)^2}{\sum_m (\sum_r p_{rm}^2)^2} = \frac{(\sum_s q_{sm}^2)^2}{\sum_m (\sum_s q_{sm}^2)^2}$$

Koeficient determinace několika faktorů $F_k + F_m + \dots$ je určen jako součet příslušných $R_k^2 + R_m^2 + \dots$.

Kanonický rozklad poskytuje tzv. *hlavní řešení*, které má tu vlastnost (plynoucí z Eckart-Youngovy věty), že první faktor vysvětluje maximální možný podíl variability interakcí y_{rs}^2 , tj. *vede k nejvyššímu možnému R_1^2* . Obdobně druhý faktor maximalizuje podíl vysvětlení zbytku interakcí po odečtení vlivu prvního faktoru atd. pro další faktory. Hlavní řešení má tak *vlastnost postupné maximalizace koeficientů determinace*.

Faktory, které mají nízký, zanedbatelný koeficient determinace nebo které neumíme interpretovat, vypouštíme z modelu a rovnicí (14) zapisujeme jako vztah:

$$(18) \quad \mathbf{Y} = \tilde{\mathbf{Y}} + \varepsilon,$$

$$\text{kde } \tilde{\mathbf{Y}} = \sum_m^K \mathbf{F}_m \quad (K < M) \quad \text{a} \quad \varepsilon = \sum_{m=K+1}^M \mathbf{F}_m = \text{náhodné vlivy}$$

Rozklad matice $\mathbf{Y}$ pomocí charakteristických čísel a vektorů není jediný. Existují i jiná řešení, která sice nemaximalizují determinace, ale která mají jiné výhodné interpretovatelné vlastnosti. Hledáme je tak, že hlavní řešení (resp. ty jeho faktory, které jsme nevyloučili) transformujeme tzv. *rotací*, tj. *orthonormální lineární transformací*.⁽¹⁴⁾

(14) Běžně se používá rotace metodou VARIMAX. Ta vede k takovému souboru koeficientů, které vykazují co největší rozdíly ve sloupcích a co nejvíce nulových hodnot v řádcích matic.

Kritériem pro nové řešení je buď

- *maximální rozlišení objektů* každým jednotlivým faktorem, nebo
- *maximální diferencované působení položek* na objekty
- *kompromisní řešení* mezi oběma předchozími, které co nejvíce rozlišuje objekty při co nejčistším působení položek.

Rotační transformace je vyjádřena pomocí transformační matice $\mathbf{T}$ (s rozměry $M \times M$) $\mathbf{P}^* = \mathbf{P}\mathbf{T}$ a $\mathbf{Q}^* = \mathbf{Q}\mathbf{T}$. Tím je získáno nové řešení.⁽¹⁵⁾

Veličiny $\mathbf{U}_m^*$, $\mathbf{W}_m^*$ však nyní působí složitěji a faktory $\mathbf{F}_m^* = \mathbf{U}_m^* \mathbf{W}_m^*$ jsou korelované. Platí rovnice obdobná k (14):

$$(19) \quad y_{rs} = \sum \mathbf{F}_m^*(r, s) = \sum \mathbf{U}_m^*(r) \cdot \mathbf{W}_m^*(s).$$

Koeficienty determinace faktorů $\mathbf{F}_m^*$:

$$(20) \quad R^2(\mathbf{Y}, \mathbf{F}_m^*) = R_m^{*2} = \frac{[\sum d_{kt}^2 t_{km}^2]^2}{d_m^2} = \frac{\sum_r \sum_s p_{rm}^{*2} q_{sm}^{*2}}{\sum_r \sum_s y_{rs}^2}$$

Vzhledem ke korelovanosti faktorů *neplatí součtová vlastnost pro koeficient determinace* současného vlivu několika faktorů. Ten je vyšší a spočítá se podle vzorců:

$$(21) \quad R_{m,k}^2 = \frac{\frac{K}{\sum_i d_{it}^2 t_{im}^2}^2 + \frac{K}{\sum_i d_{it}^2 t_{ik}^2}^2 + 2 \left[\frac{K}{\sum_i d_{it}^2 t_{im} t_{ik}} \right]^2}{\sum_m^M d_m^2} =$$

$$= \frac{\sum_r \sum_s (p_{rm}^* q_{sm}^* + p_{rk}^* q_{sk}^*)^2}{\sum_r \sum_s y_{rs}^2}$$

$$(22) \quad R_\alpha^2 = \frac{\sum_{m \in \alpha} \sum_{k \in \alpha} \left[\frac{K}{\sum_{i=1}^K d_{it}^2 t_{im} t_{ik}} \right]^2}{\sum_m^M d_m^2} = \frac{\sum_r \sum_s \left(\sum_{m \in \alpha} p_{rm}^* q_{sm}^* \right)^2}{\sum_r \sum_s y_{rs}^2},$$

kde α je množina indexů určujících podmiňující faktory.

C) Model komparační báze

Vektory $\mathbf{Y}_r = (y_{r1}, y_{r2}, \dots, y_{rs})$ lze vyjádřit jako *lineární kombinace báze vektorového prostoru*. Tu vytvářejí vektory $\mathbf{V}_m$, $m = 1, 2, \dots, M$, které mají vlastnost lineární nezávislosti a jednotkové délky ($M \leq \min(R, S) - 1$). Kanonická dekompozice dává jedno řešení takové báze:

$$(23) \quad \mathbf{Y}_r = \sum_m^M c_{rm} \mathbf{B}_m, \quad \text{kde } c_{rm} = a_{rm} d_m,$$

přičemž $\mathbf{B}_1$ má pro určení $\mathbf{Y}_r$ největší podíl, $\mathbf{B}_2$ druhý největší atd.

(15) Vzorec zahrnuje i případ, v němž rotujeme jen K vybraných faktorů $\mathbf{F}_1, \mathbf{F}_2, \dots, \mathbf{F}_K$. V matici $\mathbf{T}$ o rozměrech $M \times M$ dosadíme za $t_{ij} = 1$ pro $i = j$ a $= 0$ naopak pro $i > K, j > K$. Tím se faktory $\mathbf{F}_{K+1}, \dots, \mathbf{F}_M$ nemění.

Při postupném zvětšování počtu vektorů $\mathbf{B}_m$ ve výrazu

$$(24) \quad \tilde{\mathbf{Y}}_r = \sum_m^K c_{rm} \mathbf{B}_m$$

dostáváme stále lepší aproximaci vektorů $\mathbf{Y}_r$.⁽¹⁶⁾ Navíc je aproximace matice $\mathbf{Y}$ nejlepší možná (ve smyslu součtu čtverců vzdáleností $\sum_r \|\tilde{\mathbf{Y}}_r - \mathbf{Y}_r\|^2$ pomocí daného počtu vektorů. ($\|\mathbf{a}\|^2$ je čtverec normy.)

Rotací báze nebo její části $(\mathbf{B}_1, \mathbf{B}_2, \dots, \mathbf{B}_K)$, $K \leq M$ dostáváme nové řešení, které můžeme volit tak, aby vektory nové báze co nejvíce odlišily jednotlivé složky, nebo tak, aby koeficienty c_{rm} byly co nejkontrastnější pro každý interakční profil $\mathbf{Y}_r$.

Vztah (24) a analogický vztah pro rotované vektory ukazuje, jak vynecháním nepodstatných bazových složek lze provést *vyrovnaní dat*. Kromě tohoto použití umožňuje komparační báze predikci profilu pro nový objekt, jehož vztah k objektům profilové tabulky je znám a je matematicky vyjádřitelný. Analytický význam této varianty modelu spočívá v pokusu interpretovat složky báze jako nezávislé obsahové složky profilových vlastností a odhad jejich vah ve skladbě pro každý jednotlivý objekt. Složky báze lze tak považovat za *mnohorozměrný faktor* a váhy c_{rm} za charakteristiky vztahu mezi faktorem a objektem.

D) Model korespondenční mapy

Rozklad (12) a rovnice (13) ukazují, že rezidua y_{rs} vznikají jako *skalární součiny* r -tého řádku $\mathbf{p}_r$ matice $\mathbf{P}$ a s -tého řádku $\mathbf{q}_s$ matice $\mathbf{Q}$ (resp. při aproximaci půjde o řádky matic $\mathbf{P}^k$ a $\mathbf{Q}^k$).

$$(25) \quad y_{rs} = \langle \mathbf{p}_r, \mathbf{q}_s \rangle \quad y_{rs} = \langle \mathbf{p}_r^k, \mathbf{q}_s^k \rangle$$

To naznačuje možnost vyjádřit vztahy mezi řádky a mezi sloupci profilové tabulky geometricky. V K -rozměrném⁽¹⁷⁾ eukleidovském prostoru znázorníme objekty i položky pomocí bodů o souřadnicích $\mathbf{p}_r^k$ a $\mathbf{q}_s^k$. Tím dostaneme tři druhy vztahů:

- blížkost objektových bodů znamená jejich podobnost vzhledem k vlivu faktorů;
- blížkost položkových bodů značí podobný vliv na objekty;
- blížkost položkových a objektových bodů značí typičnost položky pro objekt.

Body takto určené mají těžiště v počátku (a to jak body objektů, tak i body položek) a jejich rozptýlení lze charakterizovat pomocí součtu čtverců vzdáleností. Podíl m -té škály (dimenze prostoru) na tomto rozptýlení je dán *koeficientem diferenciacce m -té škály vzhledem ke K -rozměrné škále K faktorů*:

$$(26) \quad v_m^2 = \frac{\sum_r p_{rm}^2}{\sum_m \sum_r p_{rm}^2} = \frac{\sum_s q_{sm}^2}{\sum_m \sum_s q_{sm}^2} = \frac{d_m}{\sum_m d_m}$$

Při rotaci se vzdálenosti bodů mezi sebou ani od počátku nemění (rotace znamená natáčení os kolem počátku), a proto koeficient diferenciacce m -té rotované škály vzhledem k mnohorozměrné škále K faktorů spočítáme obdobně:

$$(27) \quad v_m^{*2} = \frac{\sum_r p_{rm}^{*2}}{\sum_m \sum_r p_{rm}^{*2}} = \frac{\sum_s q_{sm}^{*2}}{\sum_m \sum_s q_{sm}^{*2}}$$

(16) Pro $K = M$ dostáváme plnou reprodukci všech profilů.

(17) Pro $K = 1$ je to přímka, pro $K = 2$ rovina, $K = 3$ třírozměrný prostor.

E) Aplikační poznámky k modelu

V některých typech dat je pro analýzu výhodné nejprve údaje v profilové tabulce přetransformovat tak, aby data přirozeně vyhovovala součtovému modelu. Dvě nejčastější transformace jsou:

a) *logaritmus*

$$(28) \quad Z = \ln(X - A) \quad \text{resp.} \quad Z = \ln(X - A + k)$$

kde k je malá kladná konstanta pro případ, že by nastalo $X = A$ a A je dolní hranice hodnot proměnné X .

Tato transformace se používá u dat, u nichž je přirozené porovnávat různé hodnoty poměrově (tj. klademe otázku „kolikrát“ spíše než „o kolik“). Po logaritmování se poměry a násobky změny na rozdíly a součty. Je obvyklá u četností.

b) *logit*

$$(29) \quad Z = \text{logit}(A, B, k) = \ln \left(\frac{X - A + k}{B + k - X} \right),$$

kde X je proměnná z intervalu $\langle A, B \rangle$ a k je malá kladná konstanta pro případ, že $X = A$ nebo $X = B$.

Logitová transformace bývá výhodná u proměnných, které nabývají hodnot z uzavřeného intervalu a jejichž význam vede k tomu, že význam stejných rozdílů se liší, jsou-li odvozeny ze středu škály či z jejích krajů.

Kromě těchto transformací existuje celá řada dalších, například odmocninové transformace či speciální transformace používané pro některá rozložení a typy dat.

V popisu modelu jsme používali v souvislostech s řádkovými a sloupcovými faktorními koeficienty **A** a **B** výrazy „položky ovlivňují objekty“ a „objekty se liší, diferencují“. V souladu s poznámkami o směrech kauzálního působení, různého významu dat, či možné existence latentních procesů ap., které byly uvedeny v předchozích částech, by bylo možno podle významu obou vstupů do profilové tabulky formulovat model jako „objekty ovlivňují profily“, „položky jsou ovlivňovány“ nebo „proces souběžně vytváří hodnotu položek a projevuje se s danou intenzitou u objektu“ atd. atd. Interpretace je tak závislá na datech a obsahu tabulky.

4. Postup kvantifikace metodou LINDA-K — příklad

Základní využití metody LINDA-K nacházíme v komparaci profilů. Lze ji však využít i pro kvantifikace profilových položek při hledání vah jejich důležitosti v celkovém rámci profilu. Postup ukážeme na praktickém ilustračním příkladě, v němž je cílem kvantifikovat kategorie znaku, jehož typ je nejasný. Za profily bereme rozložení relativních četností.

Ve výzkumu návštěvníků zoologických zahrad byly položeny otázky na výši postihu za překročení patnácti různých bodů návštěvního řádu. Pro každý přestupek byla stanovena stupnice **T** devíti různých postihů: **I** = „není přestupek“, **II** = „vykázat ze ZOO“, **III** = „do 20 Kčs“, **IV** = „do 50 Kčs“, **V** = „do 100 Kčs“, **VI** = „do 200 Kčs“, **VII** = „do 500 Kčs“, **VIII** = „do 1000 Kčs“, **IX** = „vice než 1000 Kčs“. Každý z 15 různých přestupků byl respondenty hodnocen na této stupnici. Statistická analýza jednotlivých distribucí je však komplikována tím, že není jasný typ znaků. Kategorie **II**, o které nic nevíme, není vřazena do ordinální škály ostatních kategorií. Proto hodnocení nemůže být provedeno metodami pro ordinální data ani pro kardinální data (není jasné ani uspořádání ani významová kvantifikace).

Tabulka 9. Rotované řešení — rotace k prosté struktuře řádkových faktorových koeficientů, matice sloupcových faktorových koeficientů je přizpůsobena: rotovány 2 faktory hlavního řešení tabulky 4

typ manželství	řádkové efekty	faktor 1	faktor 2
1. harmonické	0.37	1.036	0.082
2. stabilizované	0.40	0.073	0.866
3. narušené	—0.22	—0.230	—0.488
4. rozvrácené	—0.54	—0.878	—0.460

důvody uzavření sňatku	sloupcové efekty	faktor 1	faktor 2
A citový vztah	1.56	1.122	0.325
B majetková situace partnera	—0.40	—0.210	—0.364
C společenská situace partnera	—0.49	—0.352	—0.064
D těhotenství	0.67	0.080	0.551
E možnost získat byt	—0.17	—0.166	0.196
F naléhání partnera	—0.43	—0.525	0.105
G naléhání rodičů	—0.47	—0.173	—0.433
H osobnost partnera	0.24	0.348	0.275
I základní vojenská služba	—0.52	—0.125	—0.590
		1.90	1.21

koeficient diferenciací škály (v %)	61.2	38.8
koeficient determinace (v %)	59.9	24.1
společně (v %)	98.6	

Poznámka: 1. Příspěvek společného působení faktorů je 14.6 %

Nominální chápání znaku vede jasně ke ztrátě informace. (Místo, na které byla vřazena II = „vykázat ze ZOO“, bylo určeno předběžně logikou výše vstupního a finanční ztráty způsobené vykazáním, tedy řazení vyšlo z předpokladu, že jde o nejnižší postih.)

Hlavním úkolem je řazení přestupků podle závažnosti. Jaké však zvolit kritérium u znaku, jehož typ nelze považovat za ordinální ani kardinální? Pomocí metody LINDA-K se pokusíme provést vřazení kategorie „vyvést ze ZOO“ do stupnice ostatních kategorií a nalézt přibližný finanční ekvivalent, který je jí zkoumaným souborem přisuzován. To provedeme pomocí modelu, který tu jen stručně naznačíme.

Tabulka profilů obsahuje podmíněná rozložení odpovědí na 15 otázek. Objektem je tu přestupek a profilovými položkami jsou kategorie postihu. Tabulku označíme $\mathbf{X} = \|f_{s/r}\|$. Je-li vektor $\mathbf{b}$ kvantifikací znaku (b_s = hodnota s -té kategorie), jsou řádkové průměry (tj. průměrné hodnocení přestupků) vyjádřeny složkami vektoru $\mathbf{Xb}$.

Pro dekompozici (12) platí odvozeně:

$$(30) \quad \mathbf{YQ} = \mathbf{PD} \quad \mathbf{YQ}_m = d_m \mathbf{P}_m, \quad m = 1, 2, \dots, M$$

Tabulka 10. Faktorový rozklad profilů rozložení četnosti pro odhad výše trestu u různých přestupků v ZOO Praha (hlavní řešení, uvedeny pouze tři první faktory s 98.2 % vyčerpané reziduální heterogenity)

výše trestu	diferenciační faktory		
	F1	F2	F3
1. není přestupek	1.75	—1.45	.39
2. vykázat ze ZOO	—1.19	—1.39	—1.21
3. do 20 Kčs	1.33	.40	—1.02
4. do 50 Kčs	.88	.85	—1.15
5. do 100 Kčs	.20	.74	.05
6. do 200 Kčs	—1.35	.49	.20
7. do 500 Kčs	—1.72	.25	.41
8. do 1000 Kčs	—1.27	—1.18	.44
9. více než 1000 Kčs	—1.62	—1.72	—1.11
koeficient determinace ($100 r_m^2$)	80.4 %	14.8 %	3.0 %
kumulativní koeficient determinace (v %)	80.4 %	95.2 %	98.2 %
přestupek			
	F1	F2	F3
A dráždění zvířat větve	.11	.15	—1.53
B házení smrtících krmiv	—1.46	—1.41	—1.45
C krmení přinesenou potravou	.48	—1.19	.59
D krmení ulámanými větve	.59	—1.24	.73
E ničení informačních tabulek	—1.09	.84	.12
F pohazování odpadků po zemi	.91	.52	—1.18
G vstup do prostoru zvířat	—1.23	.11	.03
H ubližování zvířatům	—1.06	—1.07	.04
I rušení hlukem	.83	—1.17	—1.14
J ničení zařízení	—1.45	1.00	.11
K vypouštění nebezpečných zvířat na svobodu	—1.11	—1.80	.09
L vypouštění zvířat (ne nebezpečných)	—1.69	—1.55	.33
M fotografování bez poplatku	1.66	—1.71	—1.08
N ničení stromů, keřů, květin	—1.17	.83	.03
O vodění psů, koček a jiných zvířat do ZOO	.68	—1.31	—1.69
koeficient determinace ($100 r_m^2$)	80.4 %	14.8 %	3.0 %
kumulativní koeficient determinace	80.4 %	95.2 %	98.2 %

Poznámky: 1. Zdroj dat: Výzkum návštěvníků ZOO v ČSSR (S. Plieka, J. Řehák, 1979).
2. Data pocházejí z jednoho z dílčích souborů výzkumu.
3. Před aplikací LINDA-K byly relativní četnosti distribucí logaritmovány: $y = \ln f$.

Navíc má první sloupec $\mathbf{Q}_1$ tu vlastnost, že zajišťuje maximální varianci hodnot $\|p_{r1}\|$ vzhledem k omezením, která klademe na dekompozici, a zároveň platí, že složky vektoru $\mathbf{Xb}$ a $\mathbf{Yb}$ jsou od sebe konstantně rozdílné.

Při podmínce $\sum b_s = 0$ můžeme za kvantifikaci přijmout první hlavní faktor $\mathbf{Q}_1$ řešení LINDA-K. Vektor $\mathbf{P}_1$ zároveň řadí řádky podle průměrů a zajišťuje jejich

nejlepší rozlišitelnost. Faktor můžeme interpretovat jako *hodnotící kritérium, které každé polože připisuje určitou postihovou hodnotu a každému přestupku určitý stupeň postihu*.

Hlavní řešení⁽¹⁸⁾ je uvedeno v tab. 10.

Faktorová dekompozice profilů odhalila osm faktorů, z nichž však uvádíme jen první tři ($R_1^2 + R_2^2 + R_3^2 = .982$). Pro řešení bude ale podstatný první hlavní faktor. Koeficienty kategorií tohoto faktoru jsou seřazeny podle výše peněžního trestu, u kategorie „*vykázat ze ZOO*“ však efekt neodpovídá jejímu zařazení ve stupnici. Je vřazena ordinálně mezi „*do 100 Kčs*“ a „*do 200 Kčs*“, takže je v hodnocení návštěvníků ekvivalentní přibližně pokutě 150–180 Kčs. To samo o sobě je již důležitý sociologický poznatek, který staví postih do souvislosti s peněžními částkami, a tak odhaluje relace, které nelze stanovit přímo. To pochopitelně může mít vliv na další analýzu dat tím, že *prohlásíme znaky postihu jednotlivých přestupků za ordinální nebo za kardinální* (přiřadíme každé kategorii peněžní hodnotu).

Jestliže přijmeme $\mathbf{Q}_1$ za kvantifikační vektor, ukazují hodnoty složek vektoru $\mathbf{P}_1$ relace mezi průměrnými postihy (k vlastním průměrům bychom přišli lineární transformací). Skóry přiřazené prvním hlavním faktorem jsou opačně orientovány, a proto pro výhodnější interpretaci u nich změníme znaménko, aby vyšší kladná hodnota znamenala vyšší postih.

Kategorie „*vykázat ze ZOO*“ se týká také slabý faktor 3. Přes malou determinaci (3.0 %) ukazuje odchylku pro tento postih, a to u přestupků zjevně nebezpečných vystavovaným exponátům (dráždění, jedy, zavlečení infekce). Můžeme vyslovit hypotézu, že u části respondentů tak je vykázání ze ZOO spojeno nejen s postihem, ale také s obranou exponátů, popřípadě, že šlo o návštěvníky s odborným nebo zájmovým zázemím, kteří si nejen uvědomují nutnost pořádku, ale také nebezpečí pro samotné exponáty.

Podobných případů lze v analytické praxi nalézt značné množství. Jsou to buď znaky s nejasným určením typu, u nichž se ptáme, zda lze předpokládat jejich ordinální nebo kardinální charakter, nebo u nichž chceme určit jejich obecný typ pomocí skóre určených vícerozměrnými vzdálenostmi řádků matice $\mathbf{Q}$. Ve výše uvedeném příkladě uživatele jistě napadne určitá analogie s Thurstonovou metodou následných intervalů a zlepšené možnosti dekompozičního postupu. Pro kontingenční tabulky lze obdobnou kvantifikaci provést pomocí kanonické analýzy (viz Lauber, Linhart [1978]. Nishisato [1980]).

Závěr

Modely, které vedou na využití metody LINDA-K jsou značně rozmanité. Nejčastějším aplikačním postupem je využití faktorové interpretace a grafického zobrazení geometrických vztahů (korespondenční mapa). Profily údajů komparujeme v sociologické práci velmi často, a proto metoda, která umožňuje vniknout do vzájemných skrytých vztahů v datech, je užitečným prostředkem.

Ze zkušeností, jichž autoři nabýli v průběhu experimentování s metodou, se ukazuje, že výsledky metody v jednoduché formě sumarizují závěry, jež je jinak nutno dělat z únavných a zdoluhavých analýz podrobných třídění dat. Navíc klasický přístup neumožňuje odhalit některé málo výrazné, ale důležité vztahy, které se objevují ve faktorech s nízkou determinací.

Explorační metoda LINDA-K netestuje *statistické* hypotézy, ale umožňuje je formulovat. Výsledky metody u silných faktorů jsou často průkazné, zatímco

(18) Původní profilovou tabulku (distribucí pro úsporu místa neuvádíme. Je to soubor distribucí 1. stupně třídění pro baterii otázek na postih jednotlivých přestupků. V příkladu byly profily před zpracováním logaritmicky transformovány.

faktory, které se prosazují s nižší intenzitou, vedou často k formulaci důležitých hypotéz a podněcují sociologickou imaginaci.

Úspěšnost aplikace závisí na možnostech interpretace číselných výsledků. V mnoha případech se ukazuje, že výsledky nedávají smysluplný závěr, že nejsou výzkumníkem vysvětlitelné, nebo že nepřinášejí nic nového. To bývá způsobeno nepravými korelacemi, heterogenitou skupin i celého souboru, nevyvážeností skladby celého souboru, nevhodnou volbou profilových položek a formulací otázek, podle nichž získáváme data, nebo chybnou či nepřímou operacionalizací. Někdy je též zapotřebí data transformovat, aby jejich obsahové vlastnosti odpovídaly aditivním vztahům modelu. Proto je třeba k závěrům přistupovat opatrně. Jestliže data neodpovídají modelu, pak číselné výsledky mají jen formální charakter bez reálného významu.

Metoda je v různých variantách a nezávislých větvích ve světové sociologii velmi populární, především v analýze kategorizovaných dat (viz např. Nishisato [1980] a tam uvedená podrobná bibliografie). Zaslouží si však aplikace i pro obecnější datové vstupy.

Dodatek

Algoritmus výpočtů faktorových koeficientů

V této části je podán opravený a modifikovaný algoritmus LINDA pro různé varianty modelu (včetně metody LINDA-A, viz Řehák, Loučková [1984], kterou tímto opravujeme).

krok 1. Vstup obdélníkové matice profilů $\mathbf{X} = \|x_{rs}\|$ o rozměrech $R \times S$

krok 2. Výpočet reziduí $\mathbf{Y} = \|y_{rs}\|$ o rozměrech $R \times S$

$$y_{rs} = x_{rs} - x_{r.} - x_{.s} + x_{..}, \quad x_{r.} = \frac{1}{S} \sum_s x_{rs}$$

$$x_{.s} = \frac{1}{R} \sum_r x_{rs}, \quad x_{..} = \frac{1}{RS} \sum_r \sum_s x_{rs}$$

a jejich pomocí součty čtverců:

$$SS_T = \sum_r \sum_s (x_{rs} - x_{..})^2$$

$$SS_R = S \sum_r (x_{r.} - x_{..})^2$$

$$SS_S = R \sum_s (x_{.s} - x_{..})^2$$

$$SS_I = \sum_r \sum_s y_{rs}^2 = \sum_r \sum_s (x_{rs} - x_{r.} - x_{.s} + x_{..})^2$$

$$\text{Podíl řádkových efektů} = \frac{SS_R}{SS_T}$$

$$\text{Podíl sloupcových efektů} = \frac{SS_S}{SS_T}$$

$$\text{Podíl interakčních efektů} = \frac{SS_I}{SS_T}$$

krok 3. Je-li $R \leq S$: výpočet matice $\mathbf{Y}\mathbf{Y}'$, jejich nenulových charakteristických čísel $\lambda_1 \geq \lambda_2 \geq \dots \geq \lambda_M > 0$ a k nim příslušných charakteristických vektorů $\mathbf{A}_1, \mathbf{A}_2, \dots, \mathbf{A}_M$ (o rozměrech $R \times 1$). Označme $\mathbf{\Lambda} = \text{diag} \{\lambda_i\}$, $\mathbf{D} = \text{diag} \sqrt{\lambda_i} = \mathbf{\Lambda}^{\frac{1}{2}}$, $\mathbf{D}^{\frac{1}{2}} = \text{diag} \{\sqrt{d_i}\}$, $d_i = \sqrt{\lambda_i}$

krok 4. Výpočet $\mathbf{P} = \mathbf{A}\mathbf{D}^{\frac{1}{2}}$, $\mathbf{A}$ je matice ze sloupců $\mathbf{A}_1, \mathbf{A}_2, \dots, \mathbf{A}_M$ o rozměru $R \times M$

krok 5. Výpočet $\mathbf{Q} = \mathbf{Y}'\mathbf{P}\mathbf{D}^{-1}$

krok 6. Výpočet koeficientů determinace

$$r_m^2 = \frac{\lambda_m}{\lambda_1 + \lambda_2 + \dots + \lambda_M} = \frac{\frac{R}{\sum_r (\sum_r p_{rm}^2)^2}}{\sum_m (\sum_r p_{rm}^2)^2} = \frac{\frac{S}{\sum_s (q_{sm}^2)^2}}{\sum_m (\sum_s q_{sm}^2)^2}$$

krok 7. Výpočty faktorových příspěvků k interakcím, které poskytují matice $\mathbf{P}_1\mathbf{Q}_1', \mathbf{P}_2\mathbf{Q}_2', \dots, \mathbf{P}_M\mathbf{Q}_M'$ jejich kumulace pro prvních k faktorů a výpočet zbytkových členů $\mathbf{Y} - \mathbf{P}_1\mathbf{Q}_1' - \mathbf{P}_2\mathbf{Q}_2' - \dots - \mathbf{P}_k\mathbf{Q}_k', \quad k = 1, 2, \dots, M-1$

krok 8. Výpočet koeficientů diferenciace v_m^2 :

$$v_m^2 = \frac{d_m}{\sum d_m} = \frac{\sum_r p_{rm}^2}{\sum_m \sum_r p_{rm}^2} = \frac{\sum_s q_{sm}^2}{\sum_m \sum_s q_{sm}^2}$$

Součet podle m odpovídá škálám, které uvažujeme a k jejichž celku výpočet vztahujeme.

krok 9. Sestrojení korespondenčního grafu

Je-li $R > S$, nahradí se kroky 3—5 postupem:

krok 3' Výpočet nenulových charakteristických čísel matice $\mathbf{Y}'\mathbf{Y}$, $\lambda_1 \geq \lambda_2 \geq \dots \geq \lambda_M$ a k nim příslušných charakteristických vektorů $\mathbf{B}_1, \mathbf{B}_2, \dots, \mathbf{B}_M$ ($\mathbf{B} = \|\mathbf{B}_1, \mathbf{B}_2, \dots, \mathbf{B}_M\|$)

krok 4' $\mathbf{Q} = \mathbf{B}\mathbf{D}^{\frac{1}{2}}$

krok 5' $\mathbf{P} = \mathbf{Y}\mathbf{Q}\mathbf{D}^{-1}$

Algoritmus rotace

krok 1: Volba rotační strategie (tj. matice pro rotaci) a volba K faktorů, které budou rotovány.

krok 2: Aplikace metody rotace (např. VARIMAX) pro vybranou matici, zjištění transformační matice $\mathbf{T}$ a přizpůsobení druhé matice

I: najde se $\bar{\mathbf{P}}^* = \bar{\mathbf{P}}\mathbf{T}_p$ a přizpůsobí se $\bar{\mathbf{Q}}^* = \bar{\mathbf{Q}}\mathbf{T}_p$

II: najde se $\bar{\mathbf{Q}}^* = \bar{\mathbf{Q}}\mathbf{T}_q$ a přizpůsobí se $\bar{\mathbf{P}}^* = \bar{\mathbf{P}}\mathbf{T}_q$

III: najde se $\bar{\mathbf{C}}^* = \bar{\mathbf{C}}\mathbf{T}$

kde $\bar{\mathbf{P}}, \bar{\mathbf{Q}}$ jsou matice vytvořené těmi sloupci $\mathbf{P}, \mathbf{Q}$, které odpovídají vybraným faktorům,

$\bar{\mathbf{C}}$ je bloková matice $\bar{\mathbf{C}} = \left\| \begin{array}{c} \mathbf{P} \\ \mathbf{Q} \end{array} \right\|$

krok 3: Výpočet příspěvků jednotlivých faktorů $\mathbf{P}_1^*\mathbf{Q}_1^*, \mathbf{P}_2^*\mathbf{Q}_2^*, \dots$ a příspěvků skupin faktorů $(\mathbf{F}_1^*, \mathbf{F}_2^*, \dots, \mathbf{F}_m^*)$, $m = 1, 2, \dots, K-1$

$$\sum_{k=1}^m \mathbf{P}_k^* \mathbf{Q}_k^*$$

krok 4: Výpočet koeficientů determinace pro rotované faktory

$$r_m^{*2} = \frac{\sum_s \sum_r p_{rm}^{*2} q_{sm}^{*2}}{\sum_r \sum_s y_{rs}^2} = \frac{\frac{K}{k} [\sum_k d_k t_{km}^2]^2}{\sum_k d_k^2}$$

a výpočet kumulativních koeficientů determinace

$$R_m^{*2} = \frac{\sum_r \sum_s [\sum_{k=1}^m p_{rk}^{*2} q_{sk}^{*2}]^2}{\sum_r \sum_s y_{rs}^2} = \frac{\sum_k \sum_l [\sum_i d_i t_{ik} t_{il}]^2}{\sum_k d_k^2}$$

pro $m = 1, 2, \dots, K$

krok 5: Výpočet koeficientů diferenciace škál:

$$v_m^{*2} = \frac{\sum_r p_{rm}^{*2}}{\sum_k \sum_r p_{rk}^{*2}} = \frac{\sum_s q_{sm}^{*2}}{\sum_k \sum_s q_{sk}^{*2}}$$

krok 6: Sestrojení korespondenční mapy z bodů pro objekty:

$$p_r^* = (p_{r1}^*, p_{r2}^*, \dots, p_{rK}^*) \quad r = 1, 2, \dots, R$$

a z bodů pro položky profilu:

$$q_s^* = (q_{s1}^*, q_{s2}^*, \dots, q_{sK}^*)$$

krok 7: Výpočet korelací rotovaných faktorů

$$r(\mathbf{F}_j^*, \mathbf{F}_k^*) = \frac{[\sum_{m=1}^K d_m t_{mj} t_{mk}]^2}{(\sum_m d_m t_{mj}^2) (\sum_m d_m t_{mk}^2)}$$

krok 8: Výpočet korelací rotovaných a nerotovaných faktorů

$$r(\mathbf{F}_i, \mathbf{F}_j^*) = \frac{d_i t_{ij}^2}{\sum_m d_m t_{mj}^2}$$

Literatura

- Anderson T. W.: *An Introduction to Multivariate Statistical Analysis*. New York, Wiley 1958.
- Ajvazjan S. A., Běžajeva Z. I., Starověrov O. V.: *Klassifikacija mnogorozměrnych nabljudenij*. Moskva, Statistika 1974.
- Benzécri J. P.: *Statistical Analysis as a Tool to Make Patterns Emerge from Data*. In: *Methodologies of Pattern Recognition* (S. Watanabe, ed.) New York, Academic Press 1969.
- Gantmacher F. G.: *Teoriya matric*. Moskva, Nauka 1966.
- Gollob H. F.: *A Statistical Model Which Combines Features of Factor Analytic and Analysis of Variance Techniques*. *Psychometrika* 33, 1968a, s. 73—115.
- Gollob H. F.: *Confounding of Sources of Variation in Factor — Analytic Techniques*. *Psychological Bulletin* 70, 1968b, s. 330—344.
- Guttman L.: *The Quantification of a Class of Attributes: a Theory and Methods of Scale Construction*, in: *The Prediction Adjustment* (P. Horst, ed.), New York: Social Science Research Council 1941, s. 251—364.

- Guttman L.: *Metricizing Rank-Ordered or Unordered Data for Linear Factor Analysis*. Sankhya 21, 1959, s. 257—268.
- Harmann H. H.: *Modern Factor Analysis*. Chicago, The University of Chicago Press 1967.
- Hill M. O.: *Correspondence Analysis: A Neglected Multivariate Method*. Applied Statistics 23, 1974, s. 340—354.
- Kasalová H., Řehák J.: *Diferenciální tendence v recepci umění*. Sociologický časopis 1984, 20, č. 1, s. 35—37.
- Kildišev G. S., Abolencev Ju. I.: *Mnogorozměrnýje grupirovki*, Moskva, Statistika 1978.
- Loučková I., Řehák J.: *LINDA — Soubor programů pro analýzu reziduálních odchylek v drojzoměrných uspořádaných dat*, in: *Současný vývoj programů pro potřeby sociologie*. Střín. Sekce metod a technik ČSSS při ČSAV 1979, s. 24—44.
- Nishisato S.: *Analysis of Categorical Data: Dual Scaling and its Applications*. Toronto, University of Toronto Press 1980.
- Řehák J., Loučková I.: *Korespondenční analýza*, kapt. in: *Škádování a kvantifikace* (red. J. Řehák). Mikulov, ČSSS, 1981.
- Řehák J., Loučková I.: *Faktorová analýza kontingenčních tabulek*, Robust. Praha, JČMF 1982.
- Řehák J., Loučková I.: *Klasické mnohorozměrné škádování (Aplikace metody DISTAN)*. Sociologický časopis 1983, 19, č. 5, s. 535—554.
- Řehák J., Loučková I.: *Faktorová analýza v kontingenčních tabulkách (Model LINDA-A — popis a užití)*. Sociologický časopis 1984, 20, č. 2, s. 174—193.
- Řehák J., Řeháková B.: *Základní charakteristiky proměnných s konečným počtem hodnot a distanční analýza jejich rozložení*. Sociologický časopis 1979, 15, č. 2, s. 214—233.
- Řehák J., Řeháková B.: *Analýza kategorizovaných dat v sociologii*. Praha, ACADEMIA 1984 (v tisku).
- Überla K.: *Faktorenanalyse*, Springer Verlag, Z. Berlin 1977, též Iberla K.: *Faktornyj analiz*. Moskva, Statistika 1980.
- Williams J. S.: *Canonical Analysis: A Factor Analytic Method of Comparing Finite Discrete Distribution Functions*. Journal of the American Statistical Association 73, 1978, s. 781—786.

Резюме

Я. Ржегак - И. Лоучкова: Сопоставительный факторный анализ профилей (Модель и метод LINDA-K)

Метод линейного декомпозиционного анализа, основанный на теореме Эккарта-Янга (здесь называемый LINDA-K), позволяет решать несколько задач сопоставления объектов, характеризующихся векторами данных, упорядоченных в таблице профилей. Это четыре возможные интерпретации:

- а) факторный анализ профилей ведет к выявлению причин систематических различий между профилями,
- б) сопоставительный базис для таблицы профилей предоставляет декомпозицию посредством совокупности линейно независимых векторов, которые складывают и сглаживают первоначальные данные,
- в) графическая карта соответствий показывает степень типичности признаков профилей для отдельных объектов, степень специфической ассоциации объектов и признаков, степень схождения объектов применительно к независимым компонентам вектора признаков и совпадение в действительности признаков на объектах,
- г) упорядочение признаков и объектов и их квантификация выявляют основную нумерическую информацию квантификационной модели.

После описания проблемы и данных, для которых применим характеризуемый метод (часть I), приводится практический пример, подробно иллюстрирующий сопоставительный метод и применение модели (часть 2). Математическая модель описана в третьей части, а затем в четвертой части приводится следующий пример, показывающий возможность применения метода для количественного выражения. В дополнительном разделе коротко описывается алгоритм математического вычисления.

Широкая практическая верификация методики на исследовательских данных позволяет рекомендовать ее для более частого применения в социологическом анализе данных. Метод носит эксплорационный характер и относится к классу методов анализа соответствий и дуального шкалирования.

Summary

J. Rehák — I. Loučková: Comparative Factor Analysis of Profiles (LINDA-K Model and Method)

The method of linear decompositional analysis based on Eckart-Young theorem (model called here LINDA-K) allows for solving several tasks in the comparative method. For objects characterized by data vectors arranged in profile tables, four ways of interpretation are presented:

- a) *factor analysis* of profile tables leads to an identification of the sources of systematic differences among profiles;
- b) *comparative base* for profile table yields the decomposition of the table into a linearly independent set of vectors that compose and smooth the original data;
- c) graphical *correspondence map* exhibits the degree of typicalness of profile items for individual objects and/or the degree of specific association of the objects to the items, the similarities of objects with respect to the independent components of item vector, and the congruences in the item influence;
- d) *ordering* of items and objects and their *quantification* reveals the basic numerical properties of quantification model.

After the description of the problem and the data for which the method is applicable (part 1), a practical example illustrating the comparative method and the use of the model is commented in detail (part 2), the mathematical model (including rotation and its properties) is described (part 3), and another example is given that shows the quantification possibilities of the method (part 4). In Appendix, the algorithm for mathematical solution of the problem is sketched.

The extensive practical experimentation with the method on real research data suggests its wider use in sociological data analysis. The procedure is of an exploratory nature and belongs to the family of correspondence analysis and dual scaling methods.

Jaroslav Kohout a kol.: Sociální analýza a prognóza rozvoje pracovních kolektivů
Praha, Horizont 1983, 121 s.

V rozvinuté socialistické společnosti se určujícím rysem celého způsobu života stává rozsáhlý princip kolektivismu. Projevuje se především v základní jednotce společnosti, v pracovním kolektivu, zde se do denní praxe převádějí všechny plány, zde jsou realizovány plánem vytyčené cíle. V pracovních kolektivech procházejí lidé školou života, především v nich se projevují jako aktivní budovatelé nové společnosti. Leninské myšlenky o stále se rozšiřujícím kolektivismu ve společenské praxi socialistické společnosti jsou nově ztělesněny v *Zákoně o pracovních kolektivech*, který byl přijat Nejvyšším sovětem SSSR v červnu 1983.

Otázkám pracovních kolektivů věnují zaslouženou pozornost také českoslovenští vědci. Poslední poznatky v této oblasti, jichž bylo dosaženo při řešení dílčího úkolu státního plánu základního výzkumu VIII-3-3/2, jsou shrnuty v práci čl. korespondenta ČSAV J. Kohouta a jeho kolektivu. Jde o pracovníky fakulty řízení Vysoké školy ekonomické v Praze, především pak katedry ekonomické sociologie a psychologie, kteří se problémy teorie a praxe sociálního plánování a řízení zabývají ve spolupráci s akademickou a stranickou výzkumnou sférou.

Kniha tohoto autorského kolektivu je rozčleněna do následujících kapitol: *K pojetí pracovního kolektivu; Řízení sociálních procesů v pracovních kolektivech; Profesní a kvalifikační struktura pracovního kolektivu; Demografická struktura pracovního kolektivu; Adaptace pracovníků v pracovních kolektivech; Sociální podmínky rozvoje pracovní iniciativy; Konflikty v pracovních kolektivech; Mobilita pracovníků v průmyslových podnicích*. V závěru práce je uveden seznam u nás vydané literatury k tomuto tématu, chybí zde však bohužel některá zásadní díla věnovaná sociálnímu plánování.

První dvě kapitoly shrnují teoretická východiska celé práce. V kapitole *K pojetí pracovního kolektivu* je na základě myšlenek klasiků marxismu-leninismu a řady soudobých sovětských vědců analyzován vztah pojmů „skupina“ a „kolektiv“ (s. 15–16). Uvádí se zde v teorii pracovního kolektivu vypracovaná diferenciace na *primární pracovní kolektiv* (skupina lidí realizující společný pracovní úkol) a *sekundární pracovní kolektiv* (sociální systém vytvářený řadou pracovních kolektivů, realizujících společný cíl a spojených řadou dalších integrativních znaků s. 18). Dokládá se také objektivní nutnost cílevědomého řízení sociálních procesů v pracovních kolektivech (s. 20).

Kapitola *Řízení sociálních procesů v pracovních kolektivech* tvoří koncepční kostru celého díla. Opírá se o poznatky teorie sociálního plánování a řízení, jichž bylo u nás dosaženo. Konfrontuje sociální procesy chápané v užším smyslu s formováním sociálních vztahů v pracovních kolektivech. Je zde proveden zdařilý pokus o typologii sociálních procesů, které mají vliv na formování sociálních vztahů v pracovních kolektivech. Jsou definovány procesy *změn v demografické struktuře*, procesy *profesní a kvalifikační přípravy*, *adaptace na práci*, *rozvoje pracovní iniciativy a aktivity*, *pracovních konfliktů a pracovní mobility* (s. 24–25).

Do systému sociálních procesů, které z hlediska pracovních kolektivů „... mají vliv na formování sociálních vztahů...“ (s. 24) je třeba ještě zahrnout změny v obsahu práce, které jsou jedním ze základních faktorů společenského rozvoje a zakládají některé ze zvláštností sociálních vztahů. Lidská činnost, práce, jako základní složka systému výrobních sil, je jediným zdrojem společenského bohatství a první potřebou. Změny v obsahu práce určují základní orientaci účelného zkoumání takových průvodních jevů, jakými jsou profesní a kvalifikační příprava, adaptace i mobilita.

Pro potřeby sociálního řízení vymezují autoři kategorie subjekt, objekt a předmět řízení (s. 26). Jejich vymezení, přesně rozdělující objekt a subjekt řízení, je však poněkud zjednodušeno. Objekt a subjekt řízení mají v případě sociálních procesů specifický vztah. Pracovní kolektiv je objektem, ale současně i subjektem řízení. Proto má pro rozvoj socialistického řízení nedocenitelný význam princip demokratického centralismu, který spojuje systém státního vedení a plánování se širokou účastí mas na řízení společenského rozvoje. Tento vyšší typ řízení je v centru pozornosti teorie i praxe sociálního řízení. Jedním z významných úkolů současně

etapy výstavby rozvinutého socialismu v ČSSR je upevňování úlohy dělnické třídy jako subjektu řízení. Základním předpokladem rozvoje demokratických rysů řízení je především prohlubování kolektivnosti v rozvoji pracovních kolektivů. V tom nám ukazují cestu zkušenosti KSSS soustředěné v zákoně o pracovních kolektivech.

V posuzování práce je účelně vyčleňován komplex faktorů „technické, ekonomické, politické, právní a organizační povahy“ jako endogenní determinanty vývojových tendencí sociálních procesů. Je dokládána jejich souvislost s procesy reálně probíhajícími v hospodářských organizacích, jako jsou procesy „řídící, personální, výchovné, kvalifikační a přípravy kádrů“ (s. 27–29).

Autoři dále analyzují faktory ovlivňující změny profesní a kvalifikační struktury v rámci pracovních kolektivů. Největší význam přikládají inovačním procesům, a to jak technickým (s. 42), tak i organizačním (s. 44). Srovnávací tabulka, která ukazuje růst požadavků na kvalifikaci pracovníků elektráren (s. 43) je příkladem velmi názorným. Zajímavé by bylo srovnání se skutečně realizovanou strukturou pracovního kolektivu po uvedení těchto elektráren do provozu. Určitým signálem, že do kritérií kvalifikační úrovně pronikají i jiné vlivy než pouze vyšší náročnost samotného pracovního výkonu, je změněný požadavek na délku praxe. Technicky nová zařízení v zásadě vylučují, aby někdo mohl v době jejich uvedení do provozu mít mnohaletou praxi v jejich obsluze.

V uvedené kapitole, jakož i v dalších kapitolách, které se zabývají adaptací pracovníků v pracovních kolektivech, rozvojem pracovní iniciativy, konflikty v pracovních kolektivech a mobilitou pracovníků průmyslových podniků, autoři velmi účelně a funkčně využívají sekundárních analýz dat ze sociologických šetření prováděných dříve. To jim dovoluje zobecňovat a odhalovat vývojové trendy pozitivních i negativních jevů. Vyšší úrovně sekundárních analýz sociologických šetření lze dosáhnout komparací výsledků šetření s realitou daného jevu v podniku nebo s údaji statistických orgánů, což si autoři sami uvědomují (viz např. s. 117). Pro všechny kapitoly práce je charakteristická snaha o maximálně přesné vymezení základních pojmů, s nimiž se pracuje, utřídění problematiky a odhalování vazeb s konkrétními jevy a procesy v životě naší společnosti.

V hodnocení podmínek rozvoje pracovní iniciativy autoři správně vycházejí z požadavku rozvíjet „všechny formy pracovní a tvůrčí iniciativy“ (s. 78). Správně zdůrazňují základní předpoklad realizace uvedeného požadavku, dosáhnout vysoké úrovně informovanosti o problémech a situaci podniku. Tento nový moment v rozvoji pracovní iniciativy by si zasloužil větší pozornosti. Ukazatelé výsledků iniciativy pracujících by v současné době měly výrazněji přispívat k poznávání vlivu iniciativy kolektivů i jednotlivců na provázanost a účinnost podnikových plánů výroby, technického a sociálního rozvoje i finančního hospodaření. V rozvíjení pracovní a tvůrčí iniciativy podnikových kolektivů by *účast na tvorbě plánu* a plánových řešení, především pak *vstřícné plánování* měly hrát vedoucí roli. S tím přímo souvisí rozvoj brigádních forem práce, jejichž cílem je mimo jiné upevňovat plánovitost, kázat výrobní i plánovací a prohlubovat hospodaření podle chozrasčotu. V celé práci jsou poněkud opomíjeny otázky rozporností a souladu zájmů a motivací.

Autorskému kolektivu se podařilo spojit poznatky empirické i teoretické povahy do homogenní publikace, vnitřně provázané a relativně vyvážené, což u kolektivních prací bývá často kamenem úrazu. Dílo obsahuje řadu potřebných informací jak pro rozvoj teorie sociálního řízení, tak i pro řídící praxi. Je dobrým příspěvkem k hlubšímu poznání a dalšímu zdokonalování plánovitého řízení sociálních procesů, zvláště na úrovni pracovních kolektivů podniků. Zaslouhuje proto plnou pozornost odborné veřejnosti.

Vladimír Pernica

Jana Puršová: Vývoj systémových teorií společnosti. Ke kritice buržoazní filozofie a sociologie

Praha, Academia 1984, 285 s.

Monografie J. Puršové zachycuje vývoj pojmů *systém* a *společenský systém* v dějinách moderní vědy od šestnáctého až do dvacátého století. Koncepce této obsáhlé práce je výsledkem její dlouhodobé orientace na tuto problematiku. Zabývala se jí ve své kandidátské dizertaci a na toto téma publikovala řadu statí u nás i v zahraničí.

V hodnocení vývoje systémových teorií společnosti v nemarxistické filozofii a sociologii, které úzce navazují na dějiny systémových koncepcí v přírodních vědách

a jejichž nejvýraznějším projevem se stal nejprve mechanický, později též organický model přírodní a společenské skutečnosti, popřípadě jejich kombinace, uplatňuje autorka syntetické, kritické a historické hledisko.

První část práce (s. 13—70) seznamuje s obecnějšími souvislostmi vzniku a vývoje systémových koncepcí. Začleňuje je do společensko-ekonomického kontextu, osvětluje roli systémových teorií v historii vědy, stručně nastiňuje základní východiska a přístupy ke zkoumání problematiky systému a společenského systému v soudobé marxistické literatuře, dále pak charakterizuje hlavní znaky mechanických a organických teorií společenského systému v buržoazní filozofii a sociologii.

Ve druhé části (s. 71—114) se autorka zabývá problematikou mechanického modelu přírody a společnosti. Poukazuje na interakci přírodních a společenských věd v koncepcích mechanického systému, provádí rozbor nejrozšířenějších filozofických a sociologických pojetí společnosti v nemarxistické filozofii a sociologii šestnáctého až dvacátého století a přechází k charakteristice soudobých neomechanických teorií společenského systému.

Třetí část práce (s. 115—169) obsahuje problematiku organického modelu přírody a společnosti. Analyzuje pojem organického systému z hlediska interakce přírodních a společenských věd, rozebírá nejvýraznější nemarxistické koncepte společnosti a organického systému ve filozofii a sociologii devatenáctého století; pozornost je věnována také neorganickým teoriím společenského systému ve dvacátém století.

Čtvrtá část knihy (s. 171—206) se zabývá systémovými teoriemi kombinujícími mechanické, organické a společenské aspekty, uplatněné ve filozofii a sociologii devatenáctého století a také v soudobých obecných teoriích systému a v některých nemarxistických kybernetických interpretacích.

V páté části (s. 207—246) upozorňuje autorka na historickou kontinuitu vědeckého poznání a v této souvislosti vyčleňuje hlavní vývojové fáze nemarxistických systémových koncepcí přírody a společnosti, kriticky hodnotí úlohu mechanických a organických pojetí společenského systému v buržoazní vědě a analyzuje také vývojové tendence systémového myšlení v přírodních, technických a společenských vědách. Poukazuje zde na vzrůstající roli marxisticko-leninské filozofie v postupující integraci vědeckého poznání.

Jak je zřejmé z uvedeného nástinu, který v dalším výkladu podrobněji rozebereme zejména s ohledem na některé koncepční přístupy spjaté s řešením dané problematiky, orientuje se autorka zcela vědomě na specifickou oblast systémového pojetí. Proto se také podrobněji nezabývá logicko-metodologickými aspekty obecné nebo matematické teorie systémů ani otázkami systémového přístupu a zmiňuje se o nich jenom potud, pokud je potřebuje pro rozbor a výklad své tematiky.

Sledování vývoje systémových teorií společnosti v této práci je pojímáno v širších společenských souvislostech. Autorka poukazuje na podmíněnost vzniku a vývoje moderní vědy v souvislosti s rozvojem výroby. Zdůrazňuje, že proces teoretického myšlení je modifikovaným odrazem měnící se společensko-ekonomické reality. Z tohoto hlediska nepřekročily koncepte společenského systému v nemarxistické filozofii a sociologii rámeček existujících společenských vztahů.

Autorka pak soustřeďuje svou pozornost na teoretické a metodologické principy systémového výkladu přírody a společnosti, které v dějinách vědeckého poznání sehrály značnou úlohu. Ve vývoji vědeckého poznání rozlišuje dvě linie: nesystémovou, vycházející z dílčích úvah o některých rysech přírodních a společenských jevů, a systémovou, pokoušející se zobrazit svět, člověka i společnost jako celek. V případě systémové linie diferencuje mezi buržoazní interpretací přírody a společnosti, jednostranně se opírající o mechanické nebo organické principy, a marxistickým pojetím, jež zdůrazňuje nejen jednotu, souvislosti a vzájemné přechody, ale i specifičnost jednotlivých forem pohybu hmoty, tj. zvláštnosti vývoje materiálních systémů anorganických, organických a společenských.

V systémových teoriích sehrála značnou úlohu interakce přírodních a společenských věd. Předmarxistické a nemarxistické teoretické přístupy čerpaly ze závěrů jedné nebo pouze několika málo věd. Naproti tomu materialistická dialektika přihlíží k výsledkům všech vědních oblastí a stává se jejich filozofickým základem. Toto vzájemné působení mezi jednotlivými obory se vždy vyznačovalo maximální tendencí k adekvátní syntéze vědeckých poznatků. Program posílení integračních trendů je ve vědě při její široké diferenciaci v současnosti velmi aktuální.

Autorka se dále zmiňuje o některých nejvíce rozšířených pojetích systému a společenského systému uplatňujících se v soudobé marxistické literatuře a ve svém hodnocení těchto názorů vychází důsledně z prací klasiků marxismu-leninismu. Sama chápe společenský systém jako „konkrétní, historicky vzniklý, rozporný, dynamický systém charakterizovaný diferencovanými aktivními vztahy mezi lidskými kolektivy

a třídami, vyznačující se nepřetržitým pohybem těchto aktivních struktur v oblasti ekonomické, politické a ideologické, historicky se vyvíjející v interakci s vnějším (příroda, ostatní společenské systémy) a vnitřním prostředím. Předpokladem existence společenského systému je jednota strukturálních, funkcionálních a vývojových, tj. evolučních a revolučních aspektů.“ (s. 57) Problematiku společnosti analyzuje také ve vztahu kategorií obecného, zvláštního a jedinečného v souvislosti s historickou úlohou společensko-ekonomické formace a společenského systému vůbec. Bylo by žádoucí tyto otázky ještě více rozvést.

Problematika systémové explikace společnosti v dějinách buržoazní filozofie a sociologie je shrnuta v koncepci analogických modelů společnosti, v níž je obsaženo systémové hledisko založené na organickém nebo mechanickém výkladu, popřípadě na kombinaci obou. Tyto modely poukazují na nejobecnější podobnost forem a zákonitostí přírodních (anorganických, organických) a společenských procesů v obecné strukturální, funkcionální a někdy též evoluční úrovni. V celém vývoji nemarxistického filozofického a sociologického myšlení docházelo, jak autorka přesvědčivě dokazuje, k oscilaci mezi těmito dvěma modely, eventuelně k jejich kombinaci. Mechanický model zjišťuje analogické obecné znaky u systémů anorganických a společenských a vyznačuje se jednotou strukturálně-funkcionálních stránek v rámci zkoumaného systému. Organický model vychází z analogických obecných rysů systémů organických a společenských, a je založen na jednotě strukturálních a funkcionálních aspektů, doplněných aspektem evolučním.

V této partii (s. 55 an.) mohla ovšem autorka výrazněji objasnit problematiku analogie, modelu a metafory, jíž se v logicko-metodologické literatuře věnovala v poslední době zejména v souvislosti s rozvojem logické sémantiky a induktivní logiky značná pozornost.

Další část práce je věnována koncepcím mechanického systému. Tento pojem se ve vědeckém poznání uplatňuje od šestnáctého století až po současnost. Opíral se o výsledky matematiky, astronomie a fyziky a používal se nejen pro skutečné mechanismy a různé neživé předměty a výtvoary, ale současně také pro přírodní organismy, člověka i společnost. V pojetí přírody, organismu a společnosti jako mechanického systému se výrazně projevovала interakce přírodních a společenských věd. Společnost byla vysvětlována jako jednota, celek, systém existující v rámci vyššího mechanického systému — systému přírody. Prvky společenského systému jsou strukturálně a funkcionálně vzájemně závislé a jejich činnost musí směřovat k rovnováze, která umožňuje uskutečnění určitého cíle. Co zde však chybí, je historická dimenze. To je také jeden z nejzávažnějších nedostatků mechanického výkladu.

Mechanický světový názor byl vědecky nosný a ve svém celkovém zaměření z hlediska teoretického racionální právě v období, v němž ideál vědy byl reprezentován klasickou mechanikou. Tento názor umožnil totiž chápat svět i organismus jako materiální přírodní systémy, které je možné poznávat vědeckými prostředky. Byl ovšem dobově podmíněn. Při hodnocení jeho historické role ve vývoji našeho poznání je třeba vzít v úvahu, že v tomto období ještě neexistovala biologie jako věda. V období, kdy se konstitovala a rozvíjela biologie a chemie, dostává se mechanická koncepce do zjevné krize a v našem století je již přežitkem.

Ve výkladu koncepcí považujících společnost za mechanický systém, jak se s nimi setkáváme u různých filozofů a sociologů až do konce devatenáctého století, jsou rozebírány názory předních myslitelů celé této epochy, mezi něž jsou řazeni B. Spinoza, Th. Hobbes, představitelé francouzského osvícenství a materialismu, J. G. Herder, G. W. F. Hegel, Cl. H. de Saint-Simon, Fr. M. Ch. Fourier, A. Quételet, H. C. Carey apod. V návaznosti na tuto periodu přechází výklad J. Puršové k charakteristice soudobých neomechanických teorií společenského systému, které je třeba chápat jako modifikované verze starších koncepcí. Autorka sem řadí názory takových myslitelů, jakými je V. Pareto, A. A. Bogdanov, Cl. Lévi-Strauss a další představitelé strukturalismu J. Lacan, M. Foucault, A. L. Sebağ a L. Goldman.

V devatenáctém století se ovšem úvahy o přírodě, organismu a společnosti, jak na to autorka výstižně upozorňuje, obrátily jiným směrem, i když mechanické koncepce neustoupily. Začaly převažovat koncepce organického systému. Dále se zintenzívnila interakce mezi přírodními a společenskými vědami. Pojem organického systému, jak je ukázáno v třetí části monografie, je spjat s biologickými výzkumy a vztahuje se v nemarxistických interpretacích nejen na přírodní organismy a člověka, ale také na společnost.

Organický systém je chápán jako dynamický, přirozeně vzniklý a přirozeně se vyvíjející systém, který je založen na principu vnitřního spojení, podmíněnosti, závislosti a vzájemného působení všech složek. Také společnost je v tomto pojetí diferencovanou jednotou, obdobou organického systému. Existuje a realizuje se

v rámci systému přírody, v procesu výměny látek mezi přírodou a společností, ve vzájemném působení se svým prostředím, přírodním i společenským. Ve společenském systému, analogicky jako v přírodním organismu, působí obdobné principy. Společnost se vyznačuje schopností autoorganizace, autoregulace a autoreprodukce. Společnost je chápána jako historický systém, který se vyvíjí ve stále složitější celek. Dochází tu sice ke sledu historických etap, tím se však nemění reálné postavení a činnost člověka, takže stejně jako v mechanickém pojetí nedochází tu ke kvalitativní změně.

Na základě rozboru pramenů jsou konkrétně osvětlovány filozofické a sociologické modely společnosti jako organického systému, které silně převládaly v teoretickém myšlení devatenáctého století, zejména v díle A. Comta, H. Spencera, P. von Lilienfelda, A. Schäffla, G. de Greefa, R. Wormse, P. Bartha a jiných autorů. Organický model společnosti se pak v různých metamorfózách objevuje i v buržoazní filozofii a sociologii dvacátého století, zvláště v tzv. kulturní antropologii reprezentované především B. Malinowskim a A. R. Radcliffe-Brownem, v americké sociologii u P. Sorokina, T. Parsonse a dalších zástupců strukturního funkcionalismu.

Ve čtvrté části jsou rozebírány systémové teorie kombinující mechanické, organické a společenské aspekty. Ke spojení organické a mechanické systémové varianty ve filozofii a sociologii došlo zejména u některých badatelů devatenáctého století, jako byli A. J. E. Fouillée, F. Tönnies nebo E. Durkheim. Z hlediska dějin českého filozofického a sociologického myšlení je významné, že na této orientaci se podílel, jak autorka objektivně prokázala, i český herbartovec G. A. Lindner (1828—1887), který je naší veřejností znám spíše jako pedagog, psycholog a etik.

K dalším systémovým teoriím kombinujícím mechanické, organické a společenské aspekty lze řadit tzv. obecné teorie systému rozpracovávané zvláště L. von Bertalanfym, A. Rapoportem, K. E. Bouldingem, E. Laszlem a dalšími autory. Tyto principy jsou sjednoceny také u N. Wienera, W. R. Ashbyho a dalších představitelů kybernetiky.

V poslední části své práce se J. Puršová zabývá otázkami vztahu mezi tradicí, současným stavem a perspektivami systémového myšlení. Konstatuje zde, že z hlediska vymezené tematiky je možné vylénit několik fází vývoje nemarxistického myšlení, jejichž kritériem je převaha systémového a nesystémového aspektu: (1) předklasické teorie, vyznačující se nesystémovým mechanickým chápáním reality (do začátku 16. století); (2) klasické teorie, které vycházejí ze systémové explikace přírody a společnosti mechanického (16.—19. století) nebo organického charakteru, popřípadě z jejich kombinace (19. století); (3) poklasické, a v jejich rámci jednak (a) mechanistické, atomistické nesystémové přístupy (první polovina 20. století); (b) systémové, neomechanické a neoorganické koncepce (20. století), a (c) systémové teorie integrující mechanické, organické a společenské aspekty, zejména různé typy obecných teorií systému a kybernetika (druhá polovina 20. století).

K organické součásti této technicky dobře vybavené monografie patří soupis literatury s rozlišením pramenů a literatury, věcný a jmenný rejstřík a shrnutí v ruštině a angličtině.

Máme-li po tomto spíše popisném přehledu zhodnotit přínos monografie pro náš společenskovědní výzkum, můžeme poukázat na následující skutečnosti.

Jednotlivé varianty buržoazních koncepcí společenského systému jsou v celé práci podrobeny kritice nejen z teoreticko-metodologického hlediska, ale i s ohledem na jejich ideologický dosah a praktickopolitické důsledky. Za hlavní nedostatek všech těchto koncepcí pokládá J. Puršová redukcionismus, který je podmíněn nepochopením vývojových principů, reálných rozporů působících v různé míře v každém systému. Modely společnosti jsou buržoazními teoretiky vypracovány k teoretické justifikaci stabilnosti kapitalismu: organický model má obhájit jeho přirozený vývoj, jeho stálou regeneraci, zatímco mechanický se snaží podpořit myšlenku nezvratnosti fungování kapitalistického strojového mechanismu.

Kromě tohoto kritického zaměření monografie je třeba vyzvednout i koncepce orientované na syntetizaci systémových myšlenek, především na výklad základních linií systémové charakteristiky zkoumání skutečnosti s jejími výraznými integračními momenty, totiž intradisciplinární, interdisciplinární, supradisciplinární a transdisciplinární. K integraci teoretického poznání přispěje podle autorčina přesvědčení především další sjednocování intradisciplinárních a interdisciplinárních systémových teorií v přírodních, technických a společenských vědách na bázi filozofických principů dialektického a historického materialismu.

Šíře celkového zaměření práce v některých případech nedovolila detailněji rozvinout charakteristiku sledovaných jevů. Bylo by například možné více zdůraznit protiklad mezi systémovými a nesystémovými teoriemi, ještě více objasnit některé

pojmy jako například pojem struktury, funkce apod. Tyto námitky podstatněji neovlivňují přínos práce, jež potvrzuje, že uplatnění logicko-historického hlediska má značný význam pro pochopení a osvětlení kontinuity vědeckého myšlení. Současně vyvrací dodnes vyslovované domněnky, že systémové teorie jsou plodem rozvoje vědy dvacátého století. Kritický rozbor nemarxistického systémového myšlení na straně jedné, jeho pozitivní výklad ve vztahu k rozvoji vědy a vědeckého poznání na straně druhé, rozvedené v této podnětné práci, svědčí zároveň o relevantnosti interakce speciálních vědních oborů a vědecké filozofie.

Karel Berka

Korel L. V.: Peremeščenijsa naselenijsa meždú gorodom i selom v uslovijach urbanizacii (Přesuny⁽¹⁾ obyvatelstva mezi městem a vesnicí v podmínkách urbanizace)

Novosibirsk, Nauka 1982

Serie: Socialnyje problemy razvitijsa Sibiri, 191 s., čtené tab.

Přesuny obyvatelstva z venkova do měst dosáhly takové úrovně, že bývají nazývány „velkým stěhováním národů XX. století“. Kolosálních rozměrů nabyla migrace venkovského obyvatelstva do měst zejména v rozvojových zemích, kde probíhá živelně a je jedním z hlavních faktorů katastrofální degradace životního prostředí ve městech i na venkově.

Ale i v mnoha dalších zemích, včetně socialistických, je stěhování obyvatelstva z venkova do měst závažným problémem. Například v SSSR je migrace obyvatelstva významným faktorem sídelních přeměn. Zhodnocením dosavadních proudů přesunů populace mezi městy a venkovem a také v rámci měst a v rámci venkovských sídel v SSSR se zabývá kniha Ludmily Vasilevny Korelové, vědecké pracovnice Sibiřské pobočky Akademie věd SSSR.

Monografie je věnována analýze vzájemných souvislostí urbanizace a migrace venkovského obyvatelstva. Na základě statistických údajů a empirického sociologického výzkumu jsou v knize charakterizovány zákonitosti migrace mezi městem a venkovem v podmínkách urbanizace venkovského prostoru. Autorka objasňuje vliv migrace obyvatelstva mezi městem a venkovem jednak na urbanizaci vesnice, jednak na formování obyvatelstva měst v různých regionech RSFSR.

Kromě úvodu a závěru má kniha čtyři kapitoly. V první kapitole autorka uvádí *východní teoreticko-metodologické principy výzkumu uvedeného problému*. Definuje v ní nejdůležitější pojmy, vysvětluje základní úkoly a hypotézy svého výzkumu a seznamuje s jeho informační bází.

Velmi podnětná je zejména *charakteristika pojmu urbanizace*. Autorka uvádí definice vypracované sovětskými urbanology a dokládá, že urbanizace není dosud chápána jednotně. Užívané definice rozděluje do dvou základních kategorií — na úzce specializované (dílní, odvětvové), které zdůrazňují dílní aspekt tohoto jevu v závislosti na autorově profesi, a širší, usilující vyjádřit tento proces v jeho celistvosti. V této souvislosti pak charakterizuje urbanizaci „jako historicky časově omezený proces, spočívající v postupném vytěšňování a přetváření vesnice městem ve všech směrech a stránkách společenského života“.

Pokud jde o vymezení pojmu migrace, postupuje autorka podobně jako u pojmu urbanizace, tj. shrnuje definice užívané jinými sovětskými autory, kriticky je analyzuje a nakonec uvádí svůj názor. Doporučuje, aby pro přesuny obyvatelstva mezi venkovem a městem bylo místo příliš širokého pojmu *migrace obyvatelstva* používáno pojmu *migrační pohyb*. Přitom zdůrazňuje, že se ve své práci zabývá jen tou částí migračního pohybu mezi městem a venkovem, jehož výsledkem je změna místa bydliště obyvatelstva.

Z tohoto hlediska sleduje dva základní úkoly: Prvním je stanovení obecně platné kvantitativní zákonitosti migrace obyvatelstva mezi venkovem a městem v Ruské sovětské federativní socialistické republice a jejích oblastech ve vztahu k rozdílné úrovni jejich urbanizace. Druhým je analýza motivů migrace mezi venkovem a městem v závislosti jednak na stupni urbanizace venkovských sídel, jednak na vzdělanostní a kvalifikační úrovni obyvatel.

V rámci těchto dvou základních úkolů pak autorka vytyčuje dvě skupiny hypotéz

(1) Ruský termín „peremeščenijsa“ zde v podstatě znamená „stěhování“, neboť autorka se ve své práci zabývá jen tou částí přesunů (migrace) mezi venkovem a městem, která je spojena se změnou místa bydliště.

— první z nich se vztahuje k obecným zákonitostem migrace mezi venkovem a městem v ekonomických oblastech RSFSR v závislosti na stupni jejich urbanizace; druhá se týká migrace obyvatelstva ve specifických podmínkách Západní Sibíře, kde je úbytek obyvatelstva venkovských sídel stěhováním do měst zvlášť výrazný.

Monografie vychází z informací z několika zdrojů. Základním jsou údaje z *Celospazového sčítání lidu z let 1970 a 1979*. Dalšími pak poznatky z empirického sociologického výzkumu uskutečněného ve 157 venkovských sídlech Novosibírské oblasti, který zahrnul 10 % jejich obyvatel a byl opakovaně proveden ve třech obdobích: v roce 1967, 1972 a 1977. Součástí tohoto výzkumu bylo sestavení *soupisu migrantů*, který zahrnoval 3092 rodin (4626 obyvatel), kteří se v letech 1974—1976 přestěhovali z venkova do města a 1438 rodin (2273 obyvatel), kteří se ve stejném období přestěhovali z města na venkov. Jeho přínos spočívá v tom, že umožňuje upřesnit hlavní charakteristické rysy migračního pohybu venkovského obyvatelstva, jeho intenzitu a hlavní směry a také zjistit sociálně demografickou strukturu migrantů stěhujících se v dimenzi město — venkov, a naopak, či uvnitř těchto sídelních kategorií.

V *druhé kapitole*, nazvané *Vzájemný vztah migrace mezi venkovem a městem a procesu demografické urbanizace RSFSR*, věnuje L. V. Korelová pozornost vlivu této migrace jak na růst počtu různých velkých měst, tak na snižování počtu venkovského obyvatelstva. K hlavním poznatkům této kapitoly patří zjištění, že objem migrace obyvatelstva z venkova do měst je v SSSR v posledních dvaceti letech poměrně stabilní a představuje průměrný roční přírůstek 1,5 miliónu obyvatelstva sovětských měst. Pozitivní vliv migrace venkovského obyvatelstva stěhováním do měst spočívá i v tom, že natalita přestěhovaných venkovských rodin je značně vyšší než porodnost městských rodin. Přibližně polovina migrantů z venkova směřuje do malých a středních měst, zatímco druhá polovina se stěhuje do měst velkých (s více než 100 tisíci obyvatel). Pro malá a střední města je pozitivní migrační saldo s venkovskými sídly jediným zdrojem přírůstku obyvatelstva stěhováním, naproti tomu velká města získávají část (cca 20 %) migračního přírůstku obyvatelstva na úkor malých a středních měst.

Autorka dokládá, že migrace mezi venkovem a městem má značný vliv také na pokles venkovského obyvatelstva SSSR. Podílí se z cca 60 % na růstu měst a ze 77 % na snížení počtu venkovského obyvatelstva.

Třetí kapitola, nazvaná *Závislost migrační obměny obyvatelstva s městem na úrovni urbanizace venkova*, analyzuje vliv urbanizovanosti venkovských sídel na intenzitu migrace mezi venkovem a městem. Z tohoto hlediska jsou na základě vybraných kritérií rozdělena venkovská sídla Západní Sibíře do tří základních skupin: na urbanizovaná, málo urbanizovaná a neurbanizovaná. Autorka pak prokazuje výrazný vliv stupně urbanizace nejen na rozsah migrace, ale také na orientaci stěhování a na strukturu stěhujících se obyvatel. Prokazuje, že obyvatelé méně urbanizovaných sídel se stěhují především do malých a středních měst, zatímco migranti z urbanizovaných sídel směřují spíše do velkých měst. Struktura obyvatel stěhujících se z venkova do měst se značně liší od struktury obyvatel, kteří migrují z města na venkov. Rozdílly jsou jak v podílu ekonomicky aktivních, tak ve věkové struktuře i v kvalifikační úrovni. Z měst se stěhuje na venkov vyšší podíl aktivního obyvatelstva, starších věkových skupin a obyvatel s vyšší kvalifikační úrovní, než má obyvatelstvo migrující z venkova do měst. Mezi obyvateli stěhujícími se z venkova do měst je podstatně vyšší (o celou pětinu) podíl studujících než u obyvatel migrujících z měst na venkov.

Čtvrtá kapitola, *Sociální základy a mechanismus formování migračních orientací venkovského obyvatelstva na město v podmínkách urbanizace vesnice* je nejrozsáhlejší (71 stran) a zaujímá více než třetinu knihy.

L. V. Korelová se v ní zabývá především souvislostmi mezi potenciální a reálnou migrací venkovského obyvatelstva. Z tohoto hlediska rozlišuje tři skupiny venkovského obyvatelstva. V první skupině jsou zařazeni obyvatelé, kteří neuvažují o přestěhování do města, ve druhé skupině jsou rodiny nebo jednotlivci, kteří o migraci uvažují, ale zatím ji nepovažují za aktuální, do třetí skupiny pak patří ti, kteří jsou již rozhodnutí do města migrovat a snaží se toto své rozhodnutí realizovat.

Zajímavé jsou také poznatky o tom, jak venkovské obyvatelstvo hodnotí podmínky života ve městě a na venkově. Pokud jde o příznivé stránky životních podmínek na venkově, velká část dotázaných (44,9 %) hodnotí pozitivně dobré přírodní podmínky (čistý vzduch, voda, pěkná krajina aj.), dále je oceňován přirozenější životní rytmus (41,2 % dotázaných) a možnost rozvíjet doplňkové osobní hospodářství (14,5 % dotázaných). Nepříznivé je venkovským obyvatelstvem hodnocena zejména úroveň zásobování průmyslovým i potravinářským zbožím, nedostatek kulturního života (11,3

respondentů) a nedostatky pracovních podmínek, včetně nadměrného pracovního zatížení (11,3 % dotázaných).

Z životních podmínek ve městě je nejvýše oceňována vysoká kulturní úroveň života a široké možnosti využití volného času (32,8 % dotázaných) dále úroveň občanského vybavení měst (16,1 % respondentů) a dobré zásobování (17,2 % dotázaných).

Jako nepříznivé podmínky života ve městě jsou uváděny zejména: úspěchanost a přelidněnost (36,5 %) a nepříznivé přírodní podmínky — prašnost, plynné zplodiny v ovzduší, nedostatek zeleně (24,4 % dotázaných).

Z provedeného průzkumu vyplývá také poznatek, že příznivější hodnocení podmínek života ve městě než na venkově je nepřímo úměrné stupni urbanizovanosti venkovského sídla: čím je sídlo urbanizovanější, tím menší podíl jeho obyvatel považuje životní podmínky ve městě za příznivější než na venkově.

Zajímavé je zjištění, že zájem o migraci obyvatelstva z venkova do měst během deseti let (1967—1977) poklesl téměř o polovinu. Struktura potenciálních migrantů se však v podstatě nezměnila: největší zájem o přestěhování do města mají obyvatelé neurbanizovaných sídel a mezi potenciálními migranty stále převažují mladí lidé a obyvatelé s vyšším vzděláním. K hlavním motivům potencionální migrace z venkova do měst patří i nadále především méně příznivé pracovní podmínky (včetně nadměrného pracovního zatížení a obtížnosti získat na venkově vhodné zaměstnání), nižší odměna za práci, dále celková nespokojenost s životními podmínkami, kritické hodnocení způsobu života na vesnici a rovněž nedostatečná možnost získat vyšší vzdělání a zvyšovat si kvalifikaci.

V krátkém závěru shrnuje L. V. Korelová získané poznatky a vyvozuje z nich názor na směry dalšího vývoje migrace mezi venkovem a městem v RSFSR. Příčiny snížení migrace venkovského obyvatelstva do měst stěhování rozděljuje do dvou základních skupin: do první zahrnuje příčiny, které vedly k poklesu atraktivnosti měst, a do druhé ty, které zvýšily přitažlivost venkova. V prvním případě sehrála značnou roli nasycenost měst pracovními silami a do určité míry i některé nedostatky v zásobování měst potravinami — zejména masem. Atraktivnost venkovských sídel naopak vzrostla v důsledku zlepšení jejich vybavenosti, zvýšením příjmů venkovského obyvatelstva, růstu objemu bytové výstavby, zprůměrnění práce aj.

V závěru knihy autorka prokazuje, že další vývoj stěhování obyvatelstva mezi městem a venkovem lze cílevědomě usměrňovat. Za hlavní prostředek snížení dosavadního poměrně vysokého migračního salda ve prospěch měst považuje L. V. Korelová „intenzivní urbanizaci venkovského prostoru, a to takovou, která by zachovala pozitivní stránky venkovského způsobu života, vysoce hodnocené nejen obyvateli venkova, ale též města“.

Předností knihy je účelné spojení a vyváženost teoreticko-metodologického přístupu a části analytické, která se opírá nejen o statistické údaje, ale také o výsledky vlastního výzkumu. Práce má logickou strukturu, je napsána velmi srozumitelně a přesvědčivě. Sympatické je také, že autorka dobře zná a hodnotí názory ostatních sovětských vědců a také některých odborníků z jiných zemí, zejména z USA a Polska.

Zajímavé je i obsahové uspořádání knihy. L. V. Korelová vyslovuje v teoretické části základní hypotézy o závislosti intenzity a směrů migrace mezi městem a venkovem na jednotlivých faktorech a pak tyto hypotézy na příkladu RSFSR a Západní Sibíře ověřuje.

Pro teorii marxisticko-leninské sociologie jsou přínosem zejména metodologický přístup autorky a získané poznatky o příčinách stěhování obyvatelstva z venkova do měst, a naopak. Práce je také dalším důkazem trvalé platnosti marxistického důrazu na sblížování města a venkova jako nezbytného předpokladu řešení bytové otázky ve městech a zachování relativně rovnoměrného, vyváženého osídlení celé země.

Pro sociologickou praxi bude jistě zajímavé podrobněji se seznámit s metodikou provedeného sociologického výzkumu a způsobem jeho vyhodnocení.

Souhrnně lze říci, že kniha L. V. Korelové je nesporným přínosem pro teorii i praxi marxisticko-leninské sociologie. Poučení a podněty v ní najdou kromě sociologů také demografové a pracovníci v oboru statistiky a plánování.

Alois Slepíčka

Shizuhiko Nishisato: Analysis of Categorical Data: Dual Scaling and Its Applications
(Analýza kategorizovaných dat: duální škálování a jeho aplikace)

Toronto, University of Toronto Press 1980, XIII + 276 s.

Metoda, kterou autor nazývá duálním škálováním, má asi padesátiletou historii. Její základy (teorie charakteristických čísel) však byly položeny daleko dříve Eule-

rem, Cauchym, Jacobim, Sylvestrem, Cayleyem a dalšími. První aplikace ve statistice provedl K. Pearson v r. 1901. Vlastní rozvoj statistické metodiky začíná v r. 1933, kdy H. Hotelling formuloval metodu hlavních komponent. Moderní prúdový rozvoj trvá asi patnáct let a jeho počátek se datuje publikacemi francouzského statistika J. P. Benzecriho. Metoda patří mezi explorační postupy, které se používají k odhalení vnitřní struktury matice dat nebo nějaké odvozené souhrnné tabulky za účelem hledání zdrojů vzájemných vztahů mezi řádky a sloupci tabulky.

V literatuře (především časopisecké), lze nalézt mnoho různých variant a větví metody, které vznikaly nezávisle z různých východisek, a teprve později se zjistilo, že patří k jedné velké rodině. Vyskytují se pod nejrozličnějšími názvy: metoda recipročních průměrů, aditivní skórování, vhodné skórování, kanonické skórování, Guttmanovo vážení, metoda hlavních komponent kvalitativních dat, optimální škálování, Hayashiho teorie kvantifikace, simultánní lineární regrese, faktorová analýza korespondencí, korespondenční faktorová analýza, korespondenční analýza, „biplot“, FANOVA; u nás se užívá také: metoda kanonické dekompozice, lineární dekompoziční analýza (LINDA), faktorová analýza kontingenčních (resp. profilových) tabulek, faktorová analýza reziduí.

Většina těchto názvů vznikla teoreticky při formulování různých modelů a přístupů pro řešení úloh s různými typy dat. Autor knihy používá zásadně názvu duální škálování, aby se vyhnul nedorozumění a vyjádřil jeden ze základních principů teorie. Do jaké míry se tento nový název prosadí, ukáže budoucnost. Pro českou terminologii se zdá být vhodnější termín korespondenční analýza nebo faktorová (kanonická) analýza reziduí.

V úvodu knihy autor uvádí *historii různých větví metody* a přibližuje stručně jejich východiska. Připomeňme jména některých dalších vědců, kteří se zasloužili o rozvoj metodiky: C. Eckart a G. Young (1936), P. Horst (1935), M. Richardson a G. F. Kuder (1933), H. O. Hirschfeld (1935), K. Maung (1941), L. Guttman (1941 a dále), C. I. Mosier (1946). Obzvláštní přínos znamenají publikace francouzské statistické školy koncem šedesátých a v sedmdesátých letech. Angažuje se též celá řada japonských statistiků a vytváří směr založený na pracích C. Hayashiho (od r. 1950). Sam autor knihy patří k nejznámějším specialistům v tomto oboru a vyvinul několik velmi užitečných metod.

Velmi cenným přínosem Nishisatovy knihy je to, že sjednocuje některé přístupy, ukazuje jejich vzájemnou propojenost a předkládá jednotnou teorii. Přitom se soustřeďuje na kategorizovaná data, jejich různé formy a na data pořadová a preferenční.

Principy duálního škálování (v tomto textu přijmeme terminologii autora) spolu s rozvinutím jeho matematických základů, vytvořením modelu i jeho řešením s ilustracemi na jednoduchých numerických příkladech, najdeme v *kapitolách 2 a 3*. Čtenář se tu podrobně seznámí s modelem, vycházejícím z úlohy přiřadit sloupcům kontingenční tabulky takové skóry, které by maximalizovaly koeficient determinace řádkové proměnné na takto zavedenou kardinální proměnnou i s duálními vlastnostmi opačné úlohy obdobné kvantifikace řádků. Dále jsou zde formalizovány některé další modely: model recipročních průměrů, dvourozměrné korelace, kanonických korelací a model simultánních lineárních regresí řádkové proměnné na sloupcovou a opačně. Je tu též algoritmus numerického řešení úlohy s různými doplňkovými aspekty, jako například vyloučení triviálních řešení nezávislých na datech. Důležitou částí je popis statistických testů významnosti jednotlivých kvantifikací (škál).

Ve *čtvrté kapitole Kontingenční tabulky (se dvěma vstupy) a tabulky rozdělení četností* nalezneme diskusi obou uvedených případů. Je tu ukázáno, jak souvisí duální škálování kontingenční tabulky se škálováním matice dat pro jednotlivce (tabulka vzorců odpovědí), v níž řádky odpovídají jednotlivcům a sloupce alternativám obou proměnných (řádkové a sloupcové). Postupy jsou bohatě ilustrovány (jako ostatně v celé knize) numerickými příklady.

Pátá kapitola Tabulka vzorců odpovědi: data z vícenásobného výběru (n položek); pojednává o analýze dat, která vzniknou tak, že respondent vybírá vždy jednu alternativu pro každou z n položek (kategorizovaných nominálních proměnných). Tabulka je tvořena tolika řádky, kolik je respondentů a tolika sloupce, kolik je dohromady alternativ (kategorií) u všech proměnných, jedničkou je označena volba alternativy, ostatní hodnoty v tabulce jsou nuly (součet jedniček v každém řádku je roven počtu položek). Analýza se tu komplikuje, neboť úlohu škálování lze vztáhnout k položkám i k alternativám odpovědi.

Šestá kapitola Tabulky pořadí a párových srovnání ukazuje možnosti, jak zpracovávat uvedené typy dat metodikou, která u nás není běžně známa a která je nejen

paralelou ke známým metodám (model normálního resp. logistického rozdělení), ale znamená též rozšíření na mnohorozměrnou analýzu a odhalení vícerozměrné struktury dat. Párové srovnání je řešeno metodami Guttmanovou, Nishisatovou, Slaterovou a Tucker-Carrollovou. Tyto metody jsou rozebírány a porovnány, je diskutován problém chybějících údajů a nerozlišených preferencí. Tabulka obsahující informace o pořadí je uspořádána dvěma způsoby: a) řádky = respondenti, sloupce = řazené objekty, hodnoty = centrovaná pořadí přiřazovaná respondentem, b) řádky = řazené objekty, sloupce = pořadí (1, 2, ...), hodnoty = četnosti, s nimiž se objekty umístily na pořadích.

V kapitole *sedmé Mnohorozměrné tabulky* se čtenář seznámí s problematikou vícerozměrných tabulek, které jsou prezentovány v matici, tj. jako tabulka dvourozměrná. Takováto forma tabulky však odpovídá určitému analytickému modelu a na něm pak závisí interpretace. Kapitola neobsahuje obecné řešení úlohy, ale poskytuje „pracovní znalost“ (jak říká autor) odvozenou z různých případů. Optimální škálování se zde může týkat různých hledisek, a proto se model formuluje pro každý případ zvlášť.

V *osmé kapitole Různá témata* je nejdůležitější problém škálování, při němž se požaduje zachování konzistence skóre s předem daným pořadím kategorií. Dále je tu rozebrána aplikace duálního škálování na řešení úlohy analýzy rozptylu pro kategorizovaná data a problém chybějících údajů.

V *příloze A* jsou shrnuty potřebné znalosti z teorie matic. Pro praxi teorie duálního škálování je významný *dodatek B*, v němž je výpis fortranského programu založeného na metodách knihy. Program je doplněn testovacími příklady, které prověřují různé větve výpočtů a které podstatně ulehčí implementaci programu pro počítač. Případné odchylky od použité varianty jazyka FORTRAN opraví každý kvalifikovaný programátor. Obdobně není obtížné upravit dimenze polí, pokud možné rozměry tabulek určené v programu uživateli nevyhovují. Metody knihy, které nelze řešit bez pomoci počítače, jsou tak k dispozici každému zájemci. Seznam odkazů je velmi široký a slouží jako vodítko k dalšímu podrobnému studiu.

S. Nishisato klade důraz na optimální kvantifikaci kategorií, což zdůrazňuje i názvem „duální škálování“. Pro využití v sociologickém výzkumu se zdá být vhodnější faktorový model, který se objevil v publikacích v Sociologickém časopise v poslední době. Jsou-li jednotlivé stupnice chápány jako projevy latentních faktorů, mohou interpretace vést k hlubšímu pochopení vzniku variability dat a mohou sloužit k hledání vnitřních příčin, které ovlivňují vznik a seskupení dat v dané tabulce. Druhé, u nás též doporučené a v praxi značně populární využití je grafické zobrazení vztahů, které se v tabulce projevují. Geometrická reprezentace řádků a sloupců tabulky vychází z přístupu mnohorozměrného škálování korespondencí. Faktorová interpretace modelu odpovídá snaze nalézt podstatné vlivy, příčiny, společné zdroje rozdílnosti a podobnosti. Smysl geometrického zobrazení je v převodu složitých vztahů v datech do přehledné a názorné formy. Oba způsoby mají silný vliv na sociologickou imaginaci, na vytváření zcela nových hypotéz, na rychlé odhalení netypických jevů, empirických pravidelností a i jen náznakových tendencí a vztahů. Mohou tak zachytit jevy v jejich zárodečných stádiích. Tyto dvě možnosti autor ve svém výkladu pomíjí, to však neznamená, že výsledky teorie nelze uvedeným způsobem interpretovat. Jak bylo řečeno výše, stejná teorie vychází z celé řady výchozích modelů, takže číselné výsledky programu DUAL 1 z dodatku lze chápat jako faktorové koeficienty nebo jako souřadnice bodů v eukleidovském prostoru.

Nishisatova kniha znamená značný přínos pro praxi analýzy dat i pro popularizaci a rozšíření metody. Text je vysoce profesionální, dobře strukturovaný podle stupně obecnosti a podle typů dat, výběr postupů je konzistentní, komentáře jsou jasné, promyšlené a velmi instruktivní, příklady jsou vybrány tak, aby ilustrovaly širokou variabilitu situací a možností. Je to monografie, která sice může působit dojmem jisté jednostrannosti (překonatelné, jak bylo naznačeno výše), která však téma pojednává do hloubky a vhodně pro praktické použití. Měl by se s ní seznámit každý, kdo má metodologické ambice. Metoda by měla být též přednášena studentům a aspirantům, neboť trendy v analýze kategorizovaných dat ukazují, že je to metoda budoucnosti, bez níž se nová generace výzkumníků ve společenských vědách zřejmě neobejde.

Blanka Řeháková

Sociální komunikace a globální problémy lidstva

V roce 1957 byla založena mezinárodní nevládní organizace AIERI/IAMCR (International Association for Mass Communication Research). Od počátku sdružovala aktivní novináře, badatele a výzkumníky v oblasti masové komunikace a vysokoškolské učitele žurnalistiky. Postupně se v této organizaci začali angažovat i vědci z oborů hraničících s žurnalistikou, přesněji řečeno z těch oborů, jež žurnalistika může využívat ve svém působení na zvolené cílové čtenářské, posluchačské či divácké skupiny: sociologie, sociální psychologie, politologie, politické ekonomie, avšak i pracovníci technických oborů, kteří se zabývají sdělovací technikou a technologií atd.

Československo patří k zakládajícím členům organizace, vzpomeňme profesora V. Klimeše a jeho organizátorského úsilí na tomto poli. Socialistické země se od počátku snažily o pozitivní orientaci AIERI/IAMCR, o to, aby organizace sloužila společenskému pokroku, věci míru, spolupráci zemí s rozdílným společenským zřízením. Ne vždy se pochopitelně dařilo tuto základní orientaci realizovat. Hlavně v sedmdesátých letech činnost AIERI/IAMCR stagnovala a teprve IX. kongres, který se konal v Lipsku (vůbec poprvé v socialistické zemi), znamenal podstatné oživení aktivity. V poslední době se kongresy AIERI/IAMCR scházejí ve dvouletých intervalech, střídavě v socialistické, kapitalistické a rozvojové zemi.

Zejména po projednání zprávy S. Mac Brida o stavu masové sdělovacích prostředků ve světě v UNESCO v roce 1980 se problematice masové komunikace začala věnovat širší pozornost i v nežurnalistickém světě. Mac Brideova zpráva upozornila na řadu faktů a reálných tendencí. Objektivně poukázala na snahy vyspělých kapitalistických zemí vnutit zejména rozvojovým státům své pojetí svobody sdělování, své informační zdroje, služby svých tiskových agentur, a tedy i rozhodující slovo ve výběru faktů, událostí a jevů a ve formách jejich interpretace. Tento informační imperialismus či neokolonialismus je v řadě rozvojových zemí podrobován ostré kritice a jsou proti němu podnikány i faktické kroky, neboť koneckonců znamená ovlivňování politiky dané země, možnosti zneužití masové komunikace ve prospěch imperialistické mocnosti apod. Jedná se zároveň o boj proti přenosu cizích ideologických orientací a kultur do svěbytných národnostních prostředí, proti jejich nežádoucí internacionalizaci, která vede ke stírání národní specifiky, k rozkolísání stávající hierarchie hodnot a kulturních vzorů apod.

Jde tedy o problémy navýsost aktuální, které v současné mezinárodní politické situaci nabývají na politické, ideologické a ekonomické vyhraněnosti. Je proto jen přirozené a zákonité, že i tato tematika se objevila na loňském, již XIV. světovém kongresu AIERI/IAMCR, který se konal ve dnech 27. srpna až 1. září 1984 v Praze.

Jeho program byl charakterizován samotným názvem *Sociální komunikace a globální problémy lidstva* (Social Communication and Global Problems). Toto hlavní téma bylo specifikováno těmito pojmy: mír, odzbrojení, bezpečnost, rozvoj, vyčerpání zdrojů, znečišťování životního prostředí, vztah člověk-stroj, problematika menšin a etnických skupin, migrace dělníků, role příslušníků různého pohlaví a společnosti, propast mezi dostačující a nedostatečnou informací, možnosti využívání volného času.

Tato šíře tematiky přirozeně nemohla být zvládnuta na plenárních zasedáních. Proto zasedala pouze dvě plenární zasedání – zahajovací a závěrečné; zbytek času probíhala jednání v sekcích: pro sdělovací technologie, profesionální výchovu, bibliografii, mezinárodní komunikaci, sociologii a sociální psychologii, politickou ekonomii, historii, právo. Jejich program doplňovala ještě činnost pracovních skupin, jež se zabývaly nejrozličnějšími otázkami.

Je zřejmé, že dominantní roli hraje v současné světě otázka války a míru. Proto československá strana v rámci kongresu svolala dvě zvláštní sympozia zabývající se výchovou novinářů k míru a úsilím UNESCO v oblasti informací.

Mezinárodního jednání v Praze se zúčastnilo 500 účastníků ze 49 zemí světa, ze všech kontinentů. Reprezentovalo tak na 1500 členů tvořících členskou základnu mezinárodní organizace AIERI/IAMCR. Kongres byl tedy silně obsazen a není nezajímavé, že 51 badatelů bylo z USA a více než 200 z ostatních kapitalistických zemí, na 30 ze zemí rozvojových. Tento prostý aritmetický výpočet ukazuje, jak velkou roli příklá-

dali účastníci ze západních zemí jednání kongresu. Řada z nich také přijela s poctivou snahou přispět k rozvoji mírové spolupráce.

Je dosti obtížné ve stručném příspěvku charakterizovat tak bohatý a rozmanitý program, který probíhal v posledních srpnových dnech v sálech pražského Paláce kultury.

Domnívám se, že dosti symptomatické bylo *zahajovací plenární zasedání*, na němž odezněla různorodá tematika vycházející z různé metodologie zkoumání objektivní reality a sloužící různým cílům. Otevřel je svým vystoupením na téma nezbytnosti vzniku nové žurnalistiky J. Galtung (Norsko). Vycházel ze spekulativního rozdělení světa do čtyř subsvětů (kapitalistického, socialistického, rozvojového, východoasijského), charakterizoval jejich postavení a vyvozoval nezbytnost vzniku „nové žurnalistiky“, která by podle něho měla globální charakter, byla „nadřídnicí“, osvobozena od „viditelného i neviditelného vlivu“, odrážela by globální formou globální problémy. Musela by být vykonávána žurnalisty, kteří mají vlastní morální kodexy, jež jim umožňují „objektivně informovat“. Tedy jasná apologie buržoazní „nestranickosti“.

M. Callagerová (Irsko) se na tomto zasedání zabývala zobrazením ženy v britském televizním vysílání. Poukázala na to, že televize chce ženám vnutit hlavně konzumní tužby, nepřispívá k jejich emancipaci, šíří velice stereotypní obraz ženy. Chilané J. Somavia a F. Matta podali obraz boje masových komunikačních prostředků s diktátorskými režimy Jižní Ameriky. A. Bunzlová (ČSSR), hovořící jako poslední, orientovala své vystoupení na hlavní téma konference. Konstatovala stále rostoucí vliv prostředků masové informace na veřejnost, nezbytnost jejich pozitivního přínosu pro další pokrokový rozvoj lidské společnosti, a to zejména v oblasti upevňování míru, mezinárodní bezpečnosti, zajištění dostatku potravin, péče o životní prostředí apod.

Jednání v sekcích a pracovních skupinách se těsněji či volněji dotýkala hlavního tématu konference. V mnoha případech však převažovala odborná profesionální zaměřenost sekce.

Domnívám se, že velice podnětné jednání bylo v *sekci sociologie*, která spojila své síly se *sekcí sociální psychologie*. Na jednání této sekce se aktivně podílela řada československých účastníků. Byli to: J. Janoušek a R. Šubrt referátem na téma *Metodologie sociálně psychologických výzkumů masové komunikace*, J. Košťál referátem o *technikách výzkumu v rozhlasové komunikaci*, J. Kačániová o *možnostech interdisciplinárního přístupu při zkoumání obsahu masové komunikace*, J. Perknarová a J. Segeth *informací o současných tendencích rostoucí komunikační aktivity recipientů v Československu*, D. Brečková o *stavu psychologického výzkumu masové komunikace u nás*.

Některá zajímavá sdělení zahraničních referentů se týkala například *vytvoření komunikační typologie*, která by šla za rámec klasického dělení na osobní, masovou a interpersonální, brala by v úvahu například komunikaci vznikající oděvem, účesem apod., komunikaci vznikající na základě telefonického ohlasu posluchačů rozhlasového vysílání atd. (G. Gumpert, USA); *vlivu televize na aktivizaci či pasivitu příjemce* a poslední seriálu v západní společnosti jako náhražky reality (J. Nordlund, Švédsko).

G. Wilhoit (USA) podal zprávu o výsledku *výzkumu názorů novinářů v USA*, Velké Británii a NSR na některé skutečnosti světa. X. Villasmil (Venezuela) poukázal na fakt, že zábavné programy v televizi zatemňují skutečnost, odvádějí pozornost od problémů objektivní reality, zkreslují skutečný život, sociálně ekonomickým problémům je věnována mizivá pozornost.

Sociálně psychologická sekce přinesla na pořad jednání sociologů řadu příspěvků, které si všímaly *postavení ženy v masové komunikaci* jak z hlediska ženy-novinářky, tak i z hlediska ženy-recipientky i ženy-součásti obsahu masové komunikace. Byli jsme zde jak svědky skutečné vědecké snahy o analýzu postavení ženy, tak i svědky utopických konstrukcí „umělých ženských světů“.

Ženy jsou v západních sdělovacích prostředcích prezentovány většinou jako matky, emočně orientované, závislé na mužích, bez zájmu o politické dění, vážné jsou diskutovány dvě reality světa — mužská a ženská atd. Zástupci socialistických zemí, zejména sovětské sociologové (prof. J. Šerkovin) v diskusích dokumentovali diametrálně odlišné postavení ženy v socialistických zemích a na konkrétních faktech doložili principiální řešení ženské emancipace.

Sekce profesionální výchovy se zabývala výchovou mladé novinářské generace. Byly diskutovány otázky výchovy novinářů k boji za mír, nejvhodnější struktura vysokoškolské výuky, učební plány, tvorba vysokoškolských učebnic, permanentnost vzdělávání novinářů, práce s jazykem atd. Výsledkem jednání je i dlouhodobý program a koncepce vydávání kolektivních publikací, které jsou v souladu s pro-

jektem OSN na výstavbu masových komunikačních struktur v rozvojovém světě (IPDC).

Bibliografická sekce se zajímala o postup prací na celosvětovém adresáři badatelů v oblasti masových komunikací, který by zároveň přinesl i charakteristiku jejich profesionální badatelské orientace a významně tak přispěl k prohloubení spolupráce, k výměně literatury apod.

Historická sekce vycházela z tisku jako historického pramene. Stejně jako v jiných sekcích i zde se projevil dvojitý přístup ke zkoumání objektivní reality: stranický, komunistický na jedné straně, buržoazně objektivistický na straně druhé.

Zajímavé informace, nezářídka charakterizované i seriózní snahou o vědeckou analýzu, bylo možno získat v *sekcí politické ekonomie*. Tato sekce se tradičně zabývá různými aspekty ekonomiky masové komunikace. M. Kašík (ČSSR) zde přednesl referát o úloze tisku, rozhlasu a televize při podněcování ekonomické aktivity pracujících. Uvedl, že v Československu je 25% obsahu prostředků masové komunikace věnováno ekonomickým otázkám. D. Pavlů (ČSSR) hovořil o sociokulturní roli propagace (reklamy) v socialistické společnosti, s akcentem na její cílevědomé využívání při realizaci sociálně politických záměrů společnosti.

Další referáty pojednávaly o různých aspektech hodnoty informací, ekonomických podmínkách rozvoje tisku, rozhlasu a televize.

Jak již bylo konstatováno, vedle sekcí vyvíjely intenzivní činnost i pracovní skupiny zaměřené: k tematice úsilí UNESCO v oblasti prostředků masové informace, k nadějím a obavám člověka prezentovaným v prostředcích masové komunikace, k výchově novinářů k míru, výzkumům a metodám vzdělávání v prostředcích masové komunikace, k otázkám novinářské etiky, náboženství v prostředcích masové komunikace, nové technologie v rozvojových zemích atd. Pracovních skupin bylo několik desítek.

Závěrečné plenární jednání bylo koncipováno jako panel mladých. Ukázalo hlavní orientace výzkumné práce v některých zemích (S. Perkner, ČSSR, J. Oledzki, PLR, D. Schiller, USA). Více než 80 československých aktivních novinářů, pedagogů a vědeckovýzkumných pracovníků z fakulty žurnalistiky Univerzity Karlovy, odboru žurnalistiky Univerzity Komenského v Bratislavě, Ústavu teorie a praxe žurnalistiky UK, Novinářského studijního ústavu v Bratislavě, Československé akademie věd a výzkumných pracovišť tisku, rozhlasu, televize se aktivně účastnilo jednání kongresu. Jejich vystoupení byla fundovaná, na potřebné metodologické i odborné úrovni a vedla k lepšímu poznání stavu a rozvoje vědeckovýzkumné práce v socialistických zemích.

XIV. kongres AIERI/IAMCR přispěl – i přes všechny názorové rozdíly – k dalšímu rozvoji spolupráce mezi vědci zemí s rozdílným společenským zřízením. Domnívám se, že pomohl i mnoha západním vědcům opravit si názor na úroveň a možnosti socialistické vědy, jak o tom ostatně svědčily i dotazy západních badatelů. Diskuse většinou vyústily do stanovisek, která mohou tvořit dobrou základnu pro další jednání. Na kongresu byla patrná silná interdisciplinarizace žurnalistiky, zejména aplikace sociologie a dalších společenských věd při všech otázkách, jež se týkají jak tvůrčí novinářské práce, tak i nasazení techniky a potřebné sdělovací technologie.

Dušan Pavlů

Rízení sociálních procesů ve VHJ

Katedra ekonomiky a řízení chemického průmyslu na Vysoké škole chemickotechnologické v Pardubicích uspořádala k dvacátému výročí svého založení vědeckou konferenci s mezinárodní účastí *Řízení podniků a VHJ v podmínkách vědeckotechnické revoluce*. První sekce byla věnována zdokonalování vnitřního řízení podniků a VHJ, druhá sekce řízení sociálních procesů ve VHJ.

Problematicke ekonomiky práce a šířeji sociálnímu řízení v průmyslových podnicích se katedra věnuje po řadu let jako svému profilujícímu směru. K tomu byly zaměřeny státní výzkumné úkoly, učební texty i dříve uskutečněné konference s mezinárodní účastí: *Postavení a funkce člověka v procesu řízení v období vědeckotechnické revoluce* (1974), *Postavení člověka v chemickém průmyslu v podmínkách vědeckotechnické revoluce* (1975), *Změny v řízení práce* (1977), *Zaúřadovanost pracovníků na zvyšování efektivity VHJ* (1979) a *Modelování sociálních procesů v průmyslovém podniku* (1980). Dosavadní výsledky výzkumu byly shrnuty v monografii *Řízení so-*

ciálních procesů ve VHJ (VŠCHT Pardubice, 1982) a ve skriptech *Sociální řízení* (VŠCHT Pardubice, 1983).

Konference k dvacátému výročí založení katedry se konala od 4. do 6. září 1984 v Pardubicích. Účastnilo se jí 120 zástupců teorie a praxe. Bylo předneseno 55 referátů a diskusních příspěvků, které byly zařazeny do sborníku. Záměrem bylo zhodnotit aktuální otázky technického a sociálního rozvoje v podnikové sféře a probrat hlavní přístupy k jejich řešení na základě zkušeností socialistických zemí.

Sekce *Řízení sociálních procesů ve VHJ* se orientovala na extenzi tradičního ekonomického řízení v podnicích a VHJ směrem k sociálně ekonomickému řízení. Příspěvky bylo možno rozdělit do tří bloků:

- teorie sociálního řízení
- zkušenosti sociálního plánování v podnicích a VHJ
- metodologické otázky řízení sociálních procesů.

Jednání otevřel přehledový referát Františka Kutty (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) o *sociálním plánování a programování v socialistických zemích*. Opíral se o výsledky mezinárodního výzkumu této problematiky, kde se zejména akcentují teoreticko-metodologické základy plánování sociálních procesů a budování informační základny sociálního plánování a prognózování. V posledním směru jde hlavně o zdokonalování modelů sociálních procesů, zdokonalování systému ukazatelů a normativů a o využití výpočetní techniky a automatizovaných systémů řízení. Byly zmíněny pozitivní zkušenosti ze socialistických zemí, například působnost útvarů sociálně psychologických služeb v SSSR, územní racionalizace v NDR apod.

Navázal referát Zdeňka Drába a Vladimíra Pernícy (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) o *sociálním projektování a jeho významu*. Byl vyložen názor, že sociální projektování je specifickou plánovací činností, jejíž jádro tkví ve vědecky založeném určení parametrů budoucích sociálních objektů a procesů. Byly diskutovány nedostatky dosavadní projekční praxe, zejména její nekomplexnost s ohledem na sociální parametry.

Úlohy výzkumu práce a sociálního rozvoje pro období 1985–1990 uvedl Zoltán Fusko (Výzkumný ústav sociálního rozvoje a práce, Bratislava). Výzkum ekonomiky a řízení práce se zaměřil na proměny obsahu a charakteru práce, hmotné a morální stimulování za výsledky práce a socialistický vztah k práci, hlavní směry efektivního využití pracovních sil v devadesátých letech v ČSSR a na plánovité řízení práce a její intenzifikace v československém národním hospodářství. Tyto směry jsou zohledněny ve *statutu Výzkumného ústavu sociálního rozvoje a práce v Bratislavě*, který se kromě toho orientuje na výzkum sociálního rozvoje a formování osobnosti socialistického člověka a na výzkum socialistického životního způsobu, životní úrovně a životního prostředí.

Dosavadní výsledky výzkumu práce a sociálního rozvoje v letech 1981–1983 blíže charakterizoval Alexej Mydlík (Výzkumný ústav sociálního rozvoje a práce, Bratislava). Výzkumná činnost byla zaměřena na reprodukci pracovní síly a na organizaci a řízení práce. K realizačním výstupům patří experimentální cílový projekt Sociálně ekonomický rozvoj člověka v podmínkách intenzifikace ekonomiky ČSSR.

Aktuálnost tradic organizace a řízení sociálních procesů v československém průmyslu vyzvedl Vladimír Čech (Vysoká škola strojní a elektrotechnická, Plzeň). Poznatky a zkušenosti z oblasti organizace a řízení z předválečné doby byly použitelné i v poválečných podmínkách, právě z této etapy pocházejí významné zkušenosti se řízením sociálních procesů v průmyslu. Koncem šedesátých a počátkem sedmdesátých let do této oblasti přicházejí nové podněty v podobě sovětských poznatků, které přispívají i k oživení starších domácích tradic.

Současné pojetí výrobní hospodářské jednotky jako subjektu sociálního řízení podal Miloslav Filka (Vysoká škola chemickotechnologická, Pardubice). Zabýval se hlavně vlivem řízení sociálních procesů na rozvoj výrobních vztahů ve VHJ, roli VHJ v řízení sociálních procesů a obsahem sociálního řízení VHJ.

Hlavní směry sociální práce nastínil Svatopluk Rufert (Vysoká škola ekonomická, Praha). Sociální práci vymezil jako souhrn opatření a činností zaměřených na vytváření příznivých podmínek rozmístění a využití pracovních sil, na všestranný rozvoj člověka a uspokojování jeho sociálních potřeb. Těžiště sociální práce se spatřuje v práci se současnými pracovníky, důležitá je však i činnost zaměřená na budoucí, resp. bývalé pracovníky. Patří sem i rozvíjení vztahů mezi spolupracovníky.

Přítomnost a budoucnost komplexních programů rozvoje řízení VHJ a podniků přiblížil František Lipták (Inštitút riadenia, Bratislava). Konkretizoval představy o zdokonalování podnikového řízení na příkladech VHJ Sloveca, VHJ Slovchemia,

VHJ Ogako a VHJ Slovakotex. Podtrhl význam prognóz, koncepcí a dlouhodobých výhledů.

Některé zkušenosti sociálního plánování v průmyslu ČSR připomněl Milan Novák (Ministerstvo průmyslu ČSR, Praha). Po vypracování Komplexních programů péče o pracující pro období 1976–1980 byly pro pětileté období 1981–1985 sestaveny plány kádrového, personálního a sociálního rozvoje. Na konkrétních datech byly doloženy rozdíly v tomto rozvoji jak mezi různými VHJ, tak mezi jejich jednotlivými podniky.

Sociální politiku podniků v podmínkách intenzivního rozvoje národního hospodářství charakterizoval Igor Tomeš (Technicko-ekonomický výzkumný ústav hutnického průmyslu, Praha). Upozornil zejména na tři tendence: vytváření nové koncepce personální práce, tvorbu svodných útvarů personálního a sociálního rozvoje a na sjednocování podnikových sociálních činností.

Výzkum sociálního systému podniku podle metodiky SEPIMO popsal Antonín Rašek (Výzkumný ústav strojírenské technologie a ekonomiky, Praha). Tento sociologický přístup si všímá sociální ekvifinality (SE), participace na řízení (P), sociální interakce vrcholového vedení při sociálním řízení (I), motivace (M) a odolnosti v zátežových situacích (O). Navázal příspěvek Jaroslava Jandy o *tvorbě a zavádění režimů řízení v podnicích a VHJ*.

Několik vystoupení bylo dále věnováno *zdokonalování profesní a kvalifikační struktury ve VHJ* (Jozef Kráľovič, Jiří Růžička, Ivan Nový), *racionalizaci práce* (Jozef Kruppa), *mzdovým formám* (Jan Kasnar) a *příkladem sociálních plánů a programů z praxe* (Ladislav Hájek, Jaroslav Paulovič).

Ze zahraničí byly zaslány tyto příspěvky:

Prof. A. S. Paškov, DrSc. — L. V. Panova, CSc.: Utváření zainteresovanosti pracujících na zvyšování efektivnosti kolektivní práce v SSSR

Prof. DrSc. H. J. Aust: Řízení reprodukce pracovní síly v chemických podnicích NDR

Doc. S. Nejčev, CSc.: Brigádní organizace práce v podmínkách zdokonalování hospodářského mechanismu v BLR

Doc. Dr. J. Nowakowski — Dr. C. Szmidt: Subjektivní hodnocení tempa práce v průmyslu PLR

Mezi metodologickými referáty zaujalo vystoupení Václava Ulmana (Výzkumný ústav rozvoje oblastí a měst, Ostrava) o *územně odvětvových vazbách při plánování sociálního rozvoje*. Základem dělbý činnosti socialistických organizací a národních výborů je specifikace jejich funkcí. Rozhodujícím článkem komplexního zabezpečování rozvoje v územních obvodech se stala zvýšená úloha národních výborů především prostřednictvím systému oblastního plánování.

Zajímavé bylo *vymezení potenciálu území*, které podal František Hollmann (Dům techniky ČS VTS, Pardubice). V regionálních vědách se prosazují dvě odlišná pojetí potenciálu, která lze označit za matematické (například statistické rozložení nějakého jevu) nebo ekonomické (například souhrn veškeré energie). Sociální potenciál potom je schopnost sociální struktury, hmotné struktury a sídelní organizace přinášet užitečné sociální efekty. Formalizace sociálního potenciálu je možná na základě určité množiny ukazatelů a indikátorů.

Miloš Víték (Vysoká škola chemickotechnologická, Pardubice) poukázal na to, jak běžné lidské konání je silně podřízeno praktickému myšlení — s jeho mýty, předsudky a chybami. Cesta k vědeckému modelování vede přes tvořivé myšlení, rozvinuté v technických systémech. Modelování sociálních zákonitostí je třeba spojovat s ostatními lidskými aktivitami (poznáním, projektováním, programováním atd.). Navázal Manfred Franke (NDR), který objasnil použitelnost fuzzy množin při modelování sociálních a ekonomických procesů.

Další příspěvky se zabývaly *příklady modelů sociálních procesů* (Jiří Šíma), *klasifikačními metodami* (Zora Říhová) a *obecnými předpoklady aplikace exaktních přístupů* (Miroslav Gregor).

Syntetizujícím závěrem bylo vystoupení Josefa Škrábka (Ústav marxismu-leninismu UK, Praha), který definoval člověka jako „systém“, tj. jednotu jeho biologické povahy, pracovní síly a účasti na společenské nadstavbě. Při formování člověka jako systému hraje významnou roli výchova a vzdělávání.

Pro všechny účastníky přinesla konference řadu cenných podnětů k prosazování nových cest řízení v podmínkách technického a sociálního pokroku.

Miloš Víték

Výchova k manželství a k odpovědnému rodičovství

Náročnost při plnění funkcí rodiny stále stoupá. Je podmíněna nejen změnami ekonomickými podmínkami v socialistickém státě, ale i některými novými rysy vývoje současné rodiny. Fyzická vyspělost někdy velmi mladých partnerů, jejich mnohdy vynikající profesionální připravenost není vždy provázána jejich sociální zralostí a vyvolává v některých manželstvích a rodinách i závažné problémy. Ukazuje se, že řada mladých lidí není připravena ani na manželský, tím spíše na rodičovský život.

Naše socialistická společnost proto širokým systémem vzdělání a výchovy připravuje mladé lidi nejen na jejich profesionální roli, ale rozvíjí četná opatření i pro jejich přípravu na roli manželskou a rodičovskou. Zájem o potřeby rodiny zintenzívněl především po XIV. sjezdu KSČ a rovněž tak XV. i XVI. sjezd KSČ zdůraznil společenskou péči o rodiny s dětmi a důležitost výchovy našich občanů k správnému chápání smyslu a úlohy socialistické rodiny a k pozornému a citlivému vztahu k dětem.

Počátkem sedmdesátých let se federální i národní vlády dohodly na zásadních opatřeních k rozvoji výchovy k manželství a k odpovědnému rodičovství. Usnesení vycházejí z předpokladu, že péče o přípravu mladých lidí, ale i celé široké veřejnosti je celospolečenskou úlohou, k jejímuž řešení musí přispět nejen rodina, ale i společnost, stát, jeho orgány i společenské organizace. Jde tedy o komplex systematického nejen sociálně ekonomického zabezpečení, ale i ideově výchovného působení a jeho organizačního zajištění, které může vybudovat a zabezpečovat právě jen socialistický stát. Tento ucelený systém začíná již v dětství v rodině, pokračuje vzděláváním a výchovou ve škole, návazně pak činností kulturních, zdravotnických zařízení a zařízení sociální péče, ale i společenských organizací. Má působit nejen na děti a mládež, ale na celou širokou veřejnost i prostřednictvím hromadně sdělovacích prostředků.

Prvá léta prosazování výchovy k manželství a k odpovědnému rodičovství byla charakteristická postupným budováním komplexní obsahově, ideově jednotné koncepce. Mezníkem byl rok 1978, kdy ministerstvo práce a sociálních věcí ČSR ve spolupráci s ministerstvy školství, kultury a zdravotnictví uspořádalo I. konferenci výchovy k manželství a k odpovědnému rodičovství ve Valašském Meziříčí. Cílem byla výměna zkušeností a stanovení dalších záměrů, které by přispěly k dobudování již stanoveného systému. Bylo konstatováno, že tento typ výchovy vyžaduje interdisciplinární přístup, podíl mnoha vědních oborů, účast mnoha odborníků, přičemž musí být dosaženo zejména obsahové jednoty. Byla zdůrazněna nutnost specifického působení v souladu s jednotlivými fázemi životního cyklu rodin, právě tak jako s fázemi partnerských vztahů. Výchova má být orientována na všechna období života – na období navazování partnerských vztahů, mladá manželství, manželství v adaptačním období i manželství středního či pozdního věku. Nelze z ní vyjmout prakticky nikoho: ani děti, ani dospělé, ba ani nejstarší generaci.

Značná část jednání, a to zejména ve vystoupeních krajských delegací, byla věnována formám výchovného působení. Hovořilo se o tom, že bude nutné používané formy rozřadit z hlediska vhodnosti pro věkové skupiny, životní fáze rodin a období partnerských vztahů. Vhodná, přitažlivá a zároveň účinná forma je předpokladem dobrého výsledku v povinné i nepovinné výchově. Proto se hovořilo o tom, že je nutné objektivními metodami zkoumat účinnost alespoň těch forem, které jsou považovány za nejlepší.

Zásadním požadavkem konference bylo, aby vybudování komplexního obsahově, ideově jednotného systému výchovy k manželství a k odpovědnému rodičovství bylo podpořeno jednotou organizační, aby byla zajištěna lepší vzájemná informovanost příslušných pracovníků a užší spolupráce všech zúčastněných orgánů a organizací jak při sestavování plánů, tak zejména při realizaci konkrétních úkolů.

V návaznosti na tuto konferenci se v červnu loňského roku konala II. konference v Táboře pod heslem za vyšší účinnost výchovy k manželství a k odpovědnému rodičovství. Jejím cílem bylo další zkvalitnění výchovy v této oblasti a prohloubení spolupráce mezi jednotlivými resorty a společenskými organizacemi.

Konference se zúčastnili zejména delegáti krajských národních výborů a jejich zařízení, zástupci příslušných resortů a společenských organizací. Organizátorem bylo ministerstvo práce a sociálních věcí ČSR, které je ve spolupráci s ministerstvy školství, kultury, zdravotnictví a vnitra zodpovědné za koordinaci této výchovy.

Program byl účelově členěn do tří bloků. První blok byl věnován zhodnocení účinnosti výchovy k manželství a k odpovědnému rodičovství v působení příslušných resortů a společenských organizací. Byly podtrženy nedostatky, které by se měly řešit

zejména v působení národních výborů, ale i ministerstev a byly stanoveny další zá-
měry výchovného působení.

V referátu *ministerstva práce a sociálních věcí* bylo konstatováno, že stanovený
systém vyhovuje současné praxi a požadavkům na utváření vědomí nejen mládeže,
ale i široké veřejnosti. Je však nutné jej do důsledku aplikovat na všech úrovních
řízení.

Z konkrétních problémů byla zvýrazněna potřeba organizovat výchovné akce
diferencovaně nejen podle věku, ale i podle socioprofesionálních, popřípadě etnických
skupin. Do nové výchovně vzdělávací soustavy se podařilo začlenit tematiku výchovy
k rodičovství do učební látky jak na základních, tak středních školách. Možnosti,
které jsou tím dány, je však třeba v daleko větší míře využívat.

V této souvislosti zástupkyně *ministerstva školství* informovala o tom, že pedago-
gové budou nadále více orientováni na prohlubování kontaktu se žáky, na poznávání
jejich zájmů a motivů, a tedy i na posilování prevence proti nežádoucím jevům.
Zdůraznila také nutnost více využívat spolupráce školy s rodiči. I když jsou mnohde
již dobré zkušenosti, u rodičů v některých otázkách přetrvávají předsudky.

V referátu zástupkyně *ministerstva kultury* bylo vymezeno postavení kultury ve
výchovném procesu jako faktoru ovlivňujícího klima a doplňujícího výchovné pů-
sobení jiných institucí, a to zejména pokud jde o formování osobnosti člověka, jeho
morálních vlastností, estetického citění, vztahu k základním životním a lidským ho-
dnotám, včetně mezilidských a partnerských vztahů. Efektivita tohoto působení je
závislá na celospolečenském klimatu, které v současné době není stabilitě rodiny
příznivé. Proto úkoly v resortu kultury jsou orientovány na celou kulturní frontu,
zejména na formování pozitivních postojů ke stabilitě rodiny.

Zástupce *ministerstva zdravotnictví* zdůraznil souvislost zdravotní výchovy s vý-
chovou k manželství a k odpovědnému rodičovství. Dále se zaměřil na některé
konkrétní problémy, například na roli dětského lékaře, který by měl být rádcem
nejenom dětí, ale i jejich rodin. S tím souvisí i potřeba daleko lépe rozumět poru-
chám rodiny a z nich vyplývajícím ohrožení a postižení stavu a vývoje dítěte.
Zdůraznil také význam genetických poraden pro snoubence a poukázal na problémy
nechtěného těhotenství. Mladí lidé by měli mít možnost dobu svého rodičovství plá-
novitě volit. Podmínkami, které jedna generace svým dětem vytvoří, připravuje
vlastně výchovné podmínky pro rodičovství těchto svých dětí a pro výchovu k rodi-
čovství jejich dětí.

Z vystoupení společenských organizací byl nejzajímavější referát přednesený za
Socialistickou akademií ČSR, v němž byl nastíněn celý systém doškolování lektorů
výchovy k manželství a k odpovědnému rodičovství, který si již mezi lektory našel
své místo a je velmi pozitivně hodnocen.

Druhý blok byl věnován poznatkům z praxe. Byl vyhrazen zejména pro pracovníky
manželských a předmanželských poraden, kteří na základě svých poradenských zku-
šeností zhodnotili dosažené výsledky a vytipovali okruhy, na něž bude nadále nutno
zaměřit úsilí všech, kteří se na výchově k manželství a k odpovědnému rodičovství
podílejí. Zaujala zde informace o zkušenostech z ostatních socialistických států, kde
se tato výchova prolíná s výchovou ideovou, citovou a mravní a její podstatu tvoří
vše, co přispívá k výchově celistvé osobnosti, schopné poznávat a chápat sociální,
mravní, psychologické a fyziologické zvláštnosti jedinců podle pohlaví a díky tomu
formovat optimální mezilidské vztahy s lidmi svého i opačného pohlaví. U nás jsou
nedostatky zejména pokud jde o úspěšnost poučení v oblasti intimní. Ankety svědčí
o tom, že první poučení stále ještě přicházejí od kamarádů, tedy „z ulice“. Meziná-
rodní zkušenosti ukazují, že je vhodné, aby informace o anatomických rozdílech muže
a ženy, o reprodukčním chování a o celé oblasti, kterou nazýváme sexuální, byla
vhodnou a dětem přístupnou formou vysvětlována od věku 7–8 let. Je to poslední
období, kdy děti přijímají tyto informace věcně a bez falešného studu. Jedině tak
lze předcházet poučení „z ulice“. Ne každý pedagog je však schopen vysvětlovat
otázký plánovaného rodičovství.

Třetí blok byl vyhrazen pro výměnu zkušeností pracovníků krajských národních
výborů. V krajích je různými metodami dosahováno ne vždy stejných úspěchů, a tak
výměna zkušeností přispěla k obohacení forem, námětů, přitažlivosti výchovy k man-
želství a k odpovědnému rodičovství.

Konference splnila svůj cíl. Zhodnotila dosažené výsledky, naznačila nové cesty
efektivnějšího působení na mládež, ale i na celou veřejnost. Podnítila další náměty
pro vypracování *Hlavních směrů a opatření dalšího rozvoje výchovy k manželství
a k odpovědnému rodičovství* na 8. pětiletku. Je nutno si přát, aby úsilí všech pra-
covníků v této oblasti se postupně začalo projevovat i v některých demografických
ukazatelích.

Zdeňka Hajná

Západoberlínská marxistická studia práce

V mezinárodním programu srovnávacího výzkumu organizovaném Evropským střediskem pro koordinaci výzkumu a dokumentace ve společenských vědách (Viedeň), jehož účastníky jsou vědecké ústavy nebo vysoké školy 13 zemí (z nich 8 kapitalistických a 5 socialistických — SSSR, NDR, PLR, MLR, ČSSR), a věnovaném souvislostem soudobé mikroprocesorové technologie a práce zaujímá velmi čestné místo výzkum západoberlínských marxistů. Upoutal k sobě pozornost svými principiálními stanovisky, hloubkou studia, spojením teorie s empirií a výraznými třídními závěry.

Svobodná univerzita v Západním Berlíně po několika let dotovala výzkumný projekt *Automatizace a kvalifikace*. Projektová skupina, která se jej ujala, byla složena z mladých vědeckých pracovníků, převážně marxistického založení: F. Haugová, H. Gottschalch, H. Mayová, R. Nemitz, Ch. Ohm, N. Rätzelová, W. van Treeck, T. Waldhubel, S. Wenk, G. Zimmer. V evropském srovnávacím výzkumu je tato skupina zastupena N. Rätzelovou.

S finanční podporou Svobodné univerzity provedl tento pracovní kolektiv rozsáhlý průzkum marxistického teoretického dědictví a soudobé západoněmecké odborné literatury, zorganizoval celou řadu vlastních empirických výzkumů v podnicích a vypracoval poměrně celistvou teorii práce. Co do šíře, hloubky, solidnosti je to úspěch, který by jen málokde našel obdobu. U nás zatím nic takového nemáme. Výsledky jsou shrnuty v publikacích: Haug, F. (ed.): *Entwicklung der Arbeit* (der Arbeitstätigkeiten und die Methode ihrer Erfassung), tj. Vývoj práce (pracovních činností a metoda jejich postžení), dále *Automationsarbeit: Empirie* (empirische Untersuchungen), tj. Práce v automatizaci: Empirie (empirické výzkumy — 3 svazky) a *Theorien über Automationsarbeit*, tj. Teorie o práci v automatizaci. Všechny vydal Argument-Verlag v Západním Berlíně v letech 1978–1980.

Studie o práci představují část knižnice zahrnující 100 svazků (stále doplňovaných o další), která má prohlubovat znalosti o „cílech a rámcových podmínkách odborářské činnosti“ a je určena pro pracovníky odborového hnutí i další zájemce o zásadní řešení postavení pracujících v kapitalismu. V knižnici vycházejí například monografie o kapitálu, o státu, o monopolu, o sociálních problémech továrního života atd.

Po krizi v druhé polovině sedmdesátých let univerzita snížila dotace. Mladí pracovníci, kteří ještě neměli definitivu, byli postupně propouštěni a museli se živit, jak se dalo. Někteří jsou už po léta bez zaměstnání. Společný výzkum však nepřerušili. Co vydělají, dávají do „společné pokladny“ a z toho financují další výzkumy. Platí svým členům účast na konferencích, zajišťují skromný tisk. N. Rätzelová říká, že naděje na zaměstnání ve vědě je v nedohlednu.

První z výše citovaných knížek je věnována historii práce (*Entwicklung der Arbeit*). Vychází z marxistických metodologických přístupů a v podstatě interpretuje hlavní poznatky o stupních, jimiž historicky procházel vývoj (materiální) práce od nejstarších dob. Nezůstává pouze u popisu, ale těží z historickomaterialistického poznání.

Poznáání dějin práce má pozoruhodnou hloubku. Shrnuje množství poznatků a každý vývojový stupeň dokládá četnými citacemi. Výklad se uzavírá problematikou techniky a práce v období průmyslové revoluce. Pak se přechází k soudobé automatizaci a k tomu, jak se zračí v proměnách práce. Přehled literatury podává téměř úplnou bibliografii německé a zčásti americko-anglické literatury. (Náležitý podíl je věnován i odborné literatuře z NDR).

Tři další svazky věnované práci v podmínkách automatizace se téměř blíží sborníkům. Vycházejí z empirických výzkumů a udržují určitou vyváženost mezi technickými fakty a jejich sociálně ekonomickou stránkou. Výzkumy jsou vedeny z třídních pozic, odhalují souvislosti nového technologického způsobu výroby s novými formami zájmu podnikatelů a novými formami třídního boje. V prvním svazku se dovídáme, jak se vyvíjí technika a s ní povolání, které druhy povolání mizí a které nově vznikají, jak se mění postavení dělníka v tom, že se musí podílet víc na přípravě práce a nést určitou spoluodpovědnost za cizí vlastnictví, jak se změna stává „denním chlebem“, jak se mění motivy podnikatelů atd.

Druhý svazek pojednává o hmotných poměrech v moderní výrobě. Zase zde zaujme komplexní pojetí: jak se mění teplota, hluk, světlo atp., jak se nově utvářejí smyslové vztahy k provozu, jak se mění úkoly měření a kontroly, způsoby údržby a oprav, kolik koluje informací, jak se mění opotřebení a obnova zařízení, jak se zatěžují síly člověka, jak se mění jeho psychika atd.

Pro ilustraci uvedme členění na kapitoly: Komunikace. Stroje jako prostředek dorozumívání. Dorozumění se stroji. Porozumění pracovním úlohám. Časová praxe.

Vícedimenzionální časová struktura. Pracovní časy nezávislé na vnějším zásahu. Programovaný čas. Pracovní čas a životní čas. Boj o čas. Podíl na rozvoji produktivních sil. Dělnická lenost. Neviditelné vidění (tento obrat má vyjádřit, že dělník obsluhuje zařízení často prostřednictvím nikoli přímého nazírání, nýbrž prostřednictvím znaků, které mají svou sémantiku). Teoretizující výrobní praxe. Krize kvalifikovaného dělníka.

V třetím svazku je zajímavá kapitola o „soukromém zespolečenštění“. Pojednává o integraci, která je vyvolávána technickými podmínkami. Ukazuje na protiklad odpovědnosti bez spolurozhodování. Mezi zajímavými problémy je také „boj o data“, totiž o to, aby dělník, závislý stále víc na informaci, nebyl uváděn záměrně do stavu informační manipulace. Na jiném místě se rozebírá zdánlivá a skutečná podnikatelská strategie, její ohlas v dělnických brigádách a v hierarchických strukturách odborného a administrativního aparátu.

Shromážděná empirická data jsou podnětem k inspiraci další práce v této oblasti. Ukazují, jak se změnil průmyslový svět dělníka. Nepracuje v dřívějším slova smyslu. Jeho funkce se změnila: chodí, prohlíží, měří, kontroluje, hlásí. Tento novodobý dělník-obchůzkař je nadále operátorem zařízení, ale operátorem „zvenčí“. Jinak pracuje, jinak myslí, jinak žije.

Tři svazky věnované empirii jsou završeny čtvrtým, posledním svazkem *Teorie práce v podmínkách automatizace*. Jsou zde diskutovány základní kategorie, jejich souvislosti, jejich pohyb a kategorie nové. Svazek má ještě druhé poslání: ukazuje dělníka uprostřed teorie: netoliko jako předmět teoretického zkoumání, nýbrž i jako nositele, uživatele a spoluřešitele teorie.

Empirický materiál neustále narážá na to, že dělník v automatizaci už „nedrží“ stroj v rukou, necítí tlak jeho pák a kol. Je s ním nadále spojen, ale prostřednictvím informace, kterou přijímá a kterou působí. Nadále vynakládá své síly, jenže jiné než dříve, nadále se namáhá, avšak jinak než předtím. Stává se z „dělníka rukou“ novým „dělníkem hlavy“ (nebo obojího). Potřeba vědomostí roste, až přerůstá potřebu zručností. Na konci vychází dělník jiného rodu.

Teoreticky závěr souboru prací ukazuje, že dělník musí rozumět technologickému způsobu výroby, a to dnes znamená rozumět mu duchovně, teoreticky. Na jedné z porad vyslovila N. Rätzelová shrnující závěr slovy: Dělník potřebuje dostat teorii na svou stranu! Ačkoli taková věta není v citovaných pracích nikde napsána, tvoří jejich poslání. Západoberlíňští marxisté kladou požadavek, aby si moderní dělník osvojil teorii a s její pomocí lépe porozuměl nejen technologii, nýbrž i svému výrobnímu a životnímu postavení.

Výzkumné výsledky západoberlíňských marxistů jsou nejen teoretickým příspěvkem v oblasti práce, ale i protestem proti společenským poměrům, kde dělník a jeho práce jsou vytlačovány z pole oficiální podpory. Už to, že tyto mladí nadšenci vzdorují nepříznivým poměrům a pokračují ve svých tvořivých předsevzetích, stojí za uznání.

Jaroslav Jirásek

СТАТЬИ

<i>Горачкова Я. - Кутта Ф.</i> : Возникновение и развитие планирования общественных процессов в ЧССР	113
<i>Чех В.</i> : Национализация чехословацкой промышленности как этап развития социологии предприятия	130
<i>Сламова М.</i> : Право на труд в развитом социалистическом обществе	143
<i>Руткевич М. Н.</i> : Потребности общества, система образования, молодежь	150
<i>Сояк В.</i> : Социология в исследовании международных отношений	163

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА

<i>Ржегак Я. - Лоучкова И.</i> : Сопоставительный факторный анализ профилей (Модель и метод ЛИНДА-К)	176
--	-----

РЕЦЕНЗИИ

<i>Перница В.</i> : Я. Когоут и кол., Социальный анализ и прогноз развития рабочих коллективов (на чешском яз.)	205
<i>Берка К.</i> : Я. Пуршова, Развитие системных теорий общества. К критике буржуазной философии и социологии (на чешском яз.)	206
<i>Слепичка А.</i> : Л. В. Корелова, Перемещения населения между городом и селом в условиях урбанизации	210
<i>Ржегакова Б.</i> : Ш. Нипписато, Анализ категоризованных данных: дуальное шкалирование и его применение (на английском языке)	212

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИЯ

<i>Павлу Д.</i> : Социальная коммуникация и глобальные проблемы человечества	215
<i>Витск М.</i> : Управление социальными процессами в производственно-хозяйственных единицах	217
<i>Гайна З.</i> : Подготовка к браку и ответственному выполнению родительских обязанностей	220
<i>Ирасек Я.</i> : Западноберлинские марксистские исследования труда	222

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1, — Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice a dovoz tisku Praha, závod 01, administrace vývozu tisku, Kafkova 19, 160 00 Praha 6. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,— — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tisknou Tiskářské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v říjnu 1984. Číslo vyšlo v březnu 1985.
Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340108 D-8000 München 34, GRF. Annual subscription: Vol. 21; 1985 (6 issues) DM 105,—

<i>Berka K.: J. Puršová, Vývoj systémových teorií společnosti. Ke kritice buržoazní filozofie a sociologie (Development of System Theories of Society. Contribution to the Criticism of Bourgeois Philosophy and Sociology)</i>	206
<i>Slepička A.: L. V. Korel, Перемещения населения между городом и селом в условиях урбанизации (Town-Village Mobility of the population under the Conditions of Urbanization)</i>	210
<i>Řeháková B.: S. Nishisato, Analysis of Categorical Data: Dual Scaling and Its Applications</i>	212

NEWS AND INFORMATION

<i>Pavlu D.: Social Communication and Global Problems of Mankind</i>	215
<i>Vitek M.: Control of Social Processes in State-owned Industrial Trusts</i>	217
<i>Hajná Z.: Education to Marriage and Responsible Parenthood</i>	220
<i>Jirásek J.: West-Berlin Marxist Studies of Work</i>	222

Inhalt Nr. 2/1985

ABHANDLUNGEN

<i>Horácková J. — Kutta F.: Entstehung und Entwicklung der Planung sozialer Prozesse in der Tschechoslowakei</i>	113
<i>Čech V.: Nationalisierung der tschechoslowakischen Industrie als Entwicklungs-etappe der Betriebssoziologie</i>	130
<i>Slámová M.: Recht auf Arbeit in der sozialistischen Gesellschaft</i>	143
<i>Rutkevič M. N.: Bedürfnisse der Gesellschaft, das Bildungssystem, die Jugend</i>	150
<i>Soják V.: Soziologie in der Erforschung internationaler Beziehungen</i>	163

METHODOLOGISCHE RUBRIK

<i>Řehák J. — Loučková I.: Vergleichende Faktoranalyse der Profile (Modell und Methode LINDA-K)</i>	176
---	-----

REZENSIONEN

<i>Pernica V.: J. Kohout et al., Sociální analýza a prognóza rozvoje pracovních kolektivů (Soziale Analyse und Prognose der Entwicklung von Arbeitskollektiven)</i>	205
<i>Berka K.: J. Puršová, Vývoj systémových teorií společnosti. Ke kritice buržoazní filozofie a sociologie (Entwicklung der Systemtheorien der Gesellschaft. Zur Kritik der bürgerlichen Philosophie und Soziologie)</i>	206
<i>Slepička A.: L. V. Korel, Перемещения населения между городом и селом в условиях урбанизации (Mobilität der Bevölkerung zwischen Stadt und Dorf unter den Bedingungen der Urbanisation)</i>	210
<i>Řeháková B.: S. Nishisato, Analysis of Categorical Data: Dual Scaling and Its Applications (Analyse von kategorialen Daten: Doppelskalierung und ihre Applikationen)</i>	212

NACHRICHTEN UND INFORMATIONEN

<i>Pavlu D.: Soziale Kommunikation und globale Probleme der Menschheit</i>	215
<i>Vitek M.: Leitung der sozialen Prozesse in den volkseigenen Produktionsstrukturen</i>	217
<i>Hajná Z.: Erziehung zur Ehe und zum verantwortlichen elterlichen Stand</i>	220
<i>Jirásek J.: Westberliner marxistische Studien über die Arbeit</i>	222

Table des Matières No. 2/1985

ARTICLES

<i>Horácková J. — Kutta F.</i> : L'origine et le développement de la planification des processus sociaux en Tchécoslovaquie	113
<i>Čech V.</i> : Nationalisation de l'industrie tchécoslovaque — une étape du développement de la sociologie d'entreprise	130
<i>Slámová M.</i> : Droit au travail dans la société socialiste	143
<i>Rutkevič M. N.</i> : Les besoins de la société, le système éducatif, la jeunesse	150
<i>Soják V.</i> : Sociologie dans la recherche des relations internationales	163

RUBRIQUE METHODOLOGIQUE

<i>Řehák J. — Loučková I.</i> : Analyse factoriale comparative des profils (modèle et méthode LINDA-K)	176
--	-----

COMPTES RENDUS

<i>Pernica V.</i> : J. Kohout et al., Sociální analýza a prognóza rozvoje pracovních kolektivů (L'analyse sociale et le pronostic du développement des collectifs de travail)	205
<i>Berka K.</i> : J. Puršová, Vývoj systémových teorií společnosti. Ke kritice buržoazní filozofie a sociologie (Le développement des théories de système de la société. Critique de la philosophie et sociologie bourgeoise)	206
<i>Štěpánka A.</i> : L. V. Korel, Перемещения населения между городом и селом в условиях урбанизации (Migration de la population entre la ville et le village dans les conditions de l'urbanisation)	210
<i>Řeháková B.</i> : S. Nishisato, Analysis of Categorical Data: Dual Scaling and Its Applications (Analyse des données categoriales: Echelonnement dual et son application)	212

RAPPORTS ET INFORMATIONS

<i>Pavlu D.</i> : Communication sociale et problèmes globaux de l'humanité	215
<i>Vitek M.</i> : Gestion des processus sociaux dans les trusts industriels d'Etat	217
<i>Hajná Z.</i> : Education vers mariage et paternité/maternité consciente	220
<i>Jirásek J.</i> : Recherche marxiste de travail à Berlin occidental	222

Contents No. 2/1985

ARTICLES

<i>Horácková J. — Kutta F.</i> : The Origin and Development of Planning Social Processes in Czechoslovakia	113
<i>Čech V.</i> : Nationalization of Czechoslovak Industry as a Developmental Stage of the Sociology of the Enterprise	130
<i>Slámová M.</i> : Right to Work in Socialist Society	143
<i>Rutkevič M. N.</i> : Needs of Society, the Educational System, Youth	150
<i>Soják V.</i> : Sociology in International-relations Research	163

METHODOLOGICAL COLUMN

<i>Řehák J. — Loučková I.</i> : Comparative Factor Analysis of Profiles (LINDA-K Model and Method)	176
--	-----

REVIEWS

<i>Pernica V.</i> : J. Kohout et al., Sociální analýza a prognóza rozvoje pracovních kolektivů (Social Analysis and Prognosis of the Development of Working Collectives)	205
--	-----